મુક્તમાલા

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ—મુંબઈ.

મુક્તમાલા

આ ગ્રંથ

લક્ષ્મણ મોરેશ્વર શાસ્ત્રી હળબે

એમણે મરાઠી ભાષામાં

રચીને તયાર કરેલો

તેનું ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરનાર

અમદાવાદના શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસ

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ છાપી પ્રગટ કીધું

સાસુન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ સંવત્ ૧૯૬૯

કિમ્મત આના ૧૦

ધી આનરેબલ શેઠ
મંગળદાસ નથુભાઈ

મુંબઈની લેજિસ્લેટીવ કોન્સીલના મેમ્બર

તથા

મુંબઈ આસોશીએશનના પ્રેસિડેંટ
ઇત્યાદિ, ઇ૦

એઓને

આ મુક્તામાલાનું ગુજરાતી ભાષાન્તર,

એમના

સ્વદેશપ્રીતિ તથા દેશના સુધારામાં આગેવાનીને સારુ

પરમાદરથી

લક્ષ્મણ મોરેશ્વર શાસ્ત્રી હળબે

એણે

અર્પણ કર્યું છે.

મુળ ગ્રંથની પેહેલી આવૃત્તિની
પ્રસ્તાવના

આપણા દેશમાં ઈંગ્રેજી રાજ્ય થયું ત્યારથી અનેક ઉપયોગી વિષય ઉપર ગ્રંથ મરેઠીમાં થવા લાગ્યા, અને લોકોમાં વિદ્યાનો પ્રસાર પણ થવા માંડ્યો. આવાં રુડાં કામમાં સરકારે પોતાનો હાથ મોકળો મુકયાથી તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ છે. અગાઉ આપણા લોકોમાં મરાઠી ભાષા શીખવી એ મશ્કેરી જેવું લાગતું હતું, પરંતુ હાલ એ ભાષા શીખીને તેમાં ગ્રંથ લખવા એ સાધારણ કામ છે એમ નથી એવી ઘણાએકની ખાત્રી થઈ છે ત્યારે આપણા લોકોમાં સ્વભાષામાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની જેટલી મીઠાશ લાગવી જોઇયે તેટલી હજીસુધી લાગી નથી એવું મને લાગે છે, માટે લોકોમાં સ્વભાષામાં પુસ્તકો વિગેરે વાંચવાની મિઠાશ લાગે એવા હેતુથી યથામતિયે આ ગ્રંથ તયાર કર્યો છે. એમાંનો વિષય નીતિ તથા ઉપદેશ ઉપરનો છે તેથી તે વાંચતાં મનને આનંદ ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડશે. માટે સઘળા વિદ્વજ્જનને મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે આ ગ્રથમાં જે કાંઈ ભુલ પડેલી માલમ પડે તો તે માફ કરી પોતાનો ઉદાર આશ્રય આપવો.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

પેહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપણા લોકોમાં સ્વદેશીય ભાષામાં પુસ્તકો વાંચવાની જેટલી મિઠાશ લાગવી જોઇએ તેટલી અદ્યાપિ લાગી નથી એમ લખ્યું હતું, પરંતુ તે કાલમાં અને હાલમાં ઘણો જ ફેર પડયો છે એવું આ ન્હાના પુસ્તકની પેહેલી આવૃત્તિ થોડી મુદતમાં ખપી જવા ઉપરથી તથા બીજા કેટલાંએક કારણ ઉપરથી સિદ્ધ થયું તેથી મનને ઉત્તેજન મળી આ બીજી આવૃત્તિમાં કેટલેએક ઠેકાણે ઘણો જ ફેરફાર કર્યો છે અને આશરે છઠો ભાગ તમામ નવો નાંખ્યો છે એવું વાંચનારના જોવામાં આવશે. માટે આ આવૃત્તિને પણ વિદ્વજ્જનોના માન આપવાથી સહજ એવાં બીજાં પુસ્તકો લખવાની ઉમેદ થશે.

લક્ષ્મણ મોરેશ્વર શાસ્ત્રી.

તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૬૬.

નોંધ

આ પુસ્તકની ભાષાશૈલી અને આજનાં લખાણની ભાષાશૈલીમાં કંઈક ફરક જોવામાં આવશે. આ પુસ્તકની શૈલીમાં કંઈક સુધારો કરી શકાય તેમ હતું, પરંતુ તેમ સુધારો કર્યાં પછી તે શૈલી શાસ્ત્રી વ્રજલાલની શૈલી કહી શકાય નહી માટે જ વાક્યરચના, જોડણી આદિમાં કંઇપણ સુધારો કરવો યોગ્ય ધાર્યો નથી.

જૂનું સાહિત્ય વિસારે ન પડે માટે આ પુસ્તકની થોડી નકલો સસ્તી કિમ્મતે કહાડવામાં આવી છે.

પ્રકટકર્તા.

અનુક્રમણિકા

—⁂—

ભાગ ૧ લો

मुक्तमाला.

—ææææ—

भाग १

श्लोक—जो दुष्ट भूप वळी होय प्रधान तेवो ।
ते न्याय आ जनतणो करशेज केवो ॥
पोते मदांध नहि ते उपदेश माने ।
नाना मिषे नृप दमे नबळि प्रजाने ॥

ચોમાસાની સમાપ્તિ થયા પછી શિયાળાનો આરંભ થાય છે, ત્યારે પર્વતના શિખર ઉપર ચડીને, પ્રાતઃકાળમાં પૃથ્વી ભણી જોઇયે છિયે તો પૃથ્વી ઉપરનો ઘણો મનોરંજક ચમત્કાર નજરે પડે છે; તે એવો કે, કેટલાંએક ફૂલેલાં અને કેટલાંએક પાકવા આવેલાં જૂદા જૂદા દાણાનાં ખેતર, આંબા, નાળિયેરીયો, અને ફોફળિયો ઇત્યાદિ વૃક્ષનાં વન, ફૂલવાડિયો, અને રાન એથી અધિક વળી માર્ગોની બંને બાજુના ઝાડની હારયો. ઇત્યાદિકે કરીને જેટલો પૃથ્વીનો ભાગ આપણી નજરે પડે છે, તે જેમ સર્વ છવાઈ ગયેલો હોય, એમ દેખાય છે, તેણે કરીને પૃથ્વી ઉપર જેમ ચિત્રવિચિત્ર રંગનો એક ગાલીચો જ પાથરેલો હોય, એવો ભાસ થાય છે. બે કાંઠે ભરાઇને સાપના લીટા જેવો નદીનો પ્રવાહ ચાલે છે, તેની પણ સુંદર શોભા દેખાય છે. કેટલે એક ઠેકાણે તળાવ હોય છે, તેમાં અનેક પ્રકારના રંગનાં કમળ ફૂલેલાં હોય છે. તેથી તે બીજા સુશોભિત પદાર્થથી જોનારાના ચિત્તને અધિક આનંદ આપે છે. નગરનો તથા ગાંમડાંનો એક જૂદો જ ચમત્કાર દેખાય છે. તે એવો કે, કાંઇક ધૂમર અને સવારે ચૂલા સળગાવેલા તેથી ઉત્પન્ન થયેલો ધૂમાડો તથા ઝાડાં એટલાવડે તે માહિલી હવેલિયો અને ઘરાં ઇત્યાદિ જાણે વીટેલાં હોય એવું લાગે છે. આ પૃથ્વી ઉપરનો આનંદદાયક ચમત્કાર જોવામાટે દેવાલયોએ તથા મિનારાઓએ જાણે ઉપલી બાજુએ પોતાનાં ડોકાં કાહડ્યાં હોય એવો ભાસ થાય છે.

જે જે વસ્તુ આપણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવડે નિહાળીને જોઇયે છિયે તે તે વસ્તુના જૂદા જૂદા પ્રકારના ચમત્કાર દેખાય છે. સોહો આપ આપણા

ઉદ્યોગમાં લાગેલા દેખાય છે. વટેમાર્ગુ લોકો, નાના પ્રકારના માર્ગોમાં થઇને જા આવ્ય કરે છે. તેમાં કેટલાએક પગે ચાલીને, કેટલાએક ઘોડા ઉપર બેશીને, કેટલાએક ગાડીમાં બેશીને, જા આવ્ય કરે છે. ખેતીમંડા અને ગોવાળિયા પોતેપોતાના બળદ અને ગોર હાકીને ગામની ચારેમરની સીમોમાં ફરે છે. કેટલાએક, દાણા, ઘાસ, લાકડાં, ભાજી પાલો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ વેચવા ફરે છે કેટલાએક નદીઉપર અને કેટલાએક નાળાં ઉપર જાય છે. કેટલાએક અન્યોન્ય હાકો મારે છે. તેમાં અનેક પ્રકારના પંખીયોના શબ્દ ભેળા થયાથી એક જ કિલકિલાટ થઈ રહેલો સંભળાય છે, જ્યાં જ્યાં નજર કરિયે ત્યાં ત્યાં એવા જ ચમત્કાર નજરે દેખાય છે. કેટલાએક ઢુંકડા, અને કેટલાએક વેગળા. જે પર્વત દેખાય છે તેણી ગમ લક્ષ દઇને જોતાં એક જુદો જ ચમત્કાર દેખાય છે. તે એવો કે, કોઈ ઠેકાણે તે પર્વતની સુંડ, આગળ આવેલી હોય છે; કોઈ ઠેકાણે ગુંફાઓ હોય છે, કોઈ ઠેકાણે ન્હાના મ્હોટા કડા ત્રુટેલા હોય છે. કોઈ ઠેકાણે ઘાડી અને ભયંકર ઝાડી હોય છે. કહિ આછા વૃક્ષ, અને કહિ કેવળ તૃણ, અને કહિ પાહાણ-ઇત્યાદિ પ્રકારના ભવ્ય ચમત્કાર દેખાયામાં આવે છે.

સારાંશ—એ પ્રકારના અદ્‌ભુત ચમત્કાર વારંવાર જોયાં કરવા, કેમકે તેણે કરીને ચિતને અતિશય આનંદ થઇ. જે જગન્નિયંતા પરમેશ્વરે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવીને આવી દશામાં આણી તેણીમર લક્ષ લાગે છે, પછી અર્થાત્ આપણને આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ થાયછે.

ઇશ્વરના નિયમને અનુસરીને જે લોકો નીતિથી વર્ત્તે છે, તેમને કેટલાંય સંકટ પડે તો, તે સર્વે દૂર થઇને અંતે સુખજ થાયછે; એ વાત સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં આવવા માટે એક ઇતિહાસ લખુંછું. તે ઉપરથી ઉપજ્યો સિદ્ધાંત લોકોના મનમાં ઉતરશે અને તેઓ પોતાની ખોટી ચાલ હશે તો સારી કરવાને ઉતાવળ કરશે એવું લાગેછે.

પ્રાચીન કાળમાં જયપુર નગરમાં ભદ્રસેન રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને બે પુત્ર હતા, તેમાં મ્હોટાનું નામ ભયાનક અને ન્હાનાનું નામ વિશાલાક્ષ પાડ્યું હતું. ભયાનકનું વય પચીસ વર્ષનું હતું, અને વિશાલાક્ષનું વય વીસ વર્ષનું હતું. ભદ્રસેને અને તેના પૂર્વજોએ પોતાના ડહાપણના અને શૌર્યના બળથી પોતાનું રાજ્ય ઉત્તમ દશામાં આણીને વધાર્યું હતું. ડાહ્યા, નીતિમાન્ અને વિચારવંત એવા પુરુષોને પ્રધાન અને કારભારિયોની જગા આપીને તેમનો યથાર્થ પ્રમાણે આદર સત્કાર કરતા

હતા, તેથી સર્વ પ્રજા સુખી થઇને રાજાનું કલ્યાણ ચિંતવતી હતી. આસપાસના રાજાઓને જયપુરના રાજાનો મ્હોટો ડર લાગતો હતો; કારણ કે જયપુરનો રાજા નીતિમાન અને શૂરો હતો. પ્રધાનાદિક કારભારિયો પોતપોતાના કામમાં ડાહ્યા હતા. સેનાના સરદારોની જેવી જોઇયે તેવી યોજના કરેલી હતી. એ કારણથી બીજા રાજાઓના મનમાં ઇર્ષા ઉપજતી હતી. પરંતુ તેમનું કાંઈ ચાલતું નહિ.

ભયાનક કુંવર સ્વભાવથી ક્રૂર, અવિચારી, દુર્વ્યસની અને અજાણ હતો; એનો પિતા એને રાજ્યનીતિ ઇત્યાદિ વિદ્યા શીખવવા ઘણી મેહેનત કરતો હતો. પરંતુ એ કુંવર લાડકવાયો હતો તેથી એની મા એનું ઘણું ઉપરાણું લેતી હતી. એ કારણથી એ કુંવર મૂર્ખ અને સ્વેચ્છાચારી થયો. આશરે સોળ વર્ષનો થયો ત્યારથી જ તે મનમાં આવે તે પ્રમાણે આચરણ કરવા લાગ્યો. દુર્ગુણી, વ્યસની, અને વ્યભિચારી એવા જુવાનિયા પુરુષોની તેણે સંગતિ કરવા માંડી.

પોતાનો પુત્ર એવો ફગડણ નીકળ્યો તેથી રાજાના મનમાં અત્યંત ચિંતા ઉપજવા માંડી; અને આગળ જતાં રાજ્યની કેવી અવસ્થા થશે, એનો પણ તેના મનમાં પક્કો વિચાર આવ્યો. પરંતુ એ મૂર્ખ પુત્રને વિદ્વાન કરવાને રાજાનો કાંઈ પણ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. પછી જે થનાર હશે તે થાઓ એવો મનમાં વિચાર કરતો. અંતે એ એ જ ચિંતામાં મરવા પડ્યો. મરતી વેળા એણે ભયાનક કુંવરને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે પુત્ર! તું દુરાચરણ છોડીને મેં જે સુજ્ઞ કારભારી સ્થાપેલા છે તેમના અનુમત પ્રમાણે ચાલજે; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સદુપદેશ કર્યા.

ભદ્રસેન રાજાના મરણ પછી ભયાનક કુંવરને રાજપાટ અને શિક્કો—કટાર મળ્યો. પછી તેણે પોતાના નામ પ્રમાણે ગુણ ધારણ કરીને પોતાના પિતાએ જે સ્થાપેલા સુજ્ઞ કારભારી હતા તેમને છ માસમાં વિદાય કરીને તેમની જગાઓ પોતાના દુષ્ટ મિત્રોને આપી. સેનાધિકારિયોનો પણ એજ પ્રમાણે ફેરફાર કરી નાખ્યો, એ વાત સાંભળીને ગામધણી, પટેલ, શેઠ, સાહુકાર ઇત્યાદિ પ્રજાને મ્હોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. જે લોકો નીતિવંત તથા મર્યાદાવંત હતા, તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, આજ તો આપણે કુશળ છિયે, પણ કાલે આપણી શી વલે થશે તેની ખબર નથી. ભયાનક સિંહ સ્વતંત્ર થયો અને હવે કોઈ આપણને ના કેહે એવું રહ્યું નથી એવું જોઇને તેને પેહેલાં જે લોકો ગાંઠતા ન હતા તેમને તે અત્યંત દમવા લાગ્યો. કેટલાએકને બંદિખાનામાં ઘાલ્યા,

કેટલાએકને દેશ નીકાલ કર્યા; કેટલાએકનાં ઘરબાર લુંટીને તેમને ઠાર માર્યા; ત્યાર પછી તેણે પોતાના પ્રિયમિત્રમાંના ગદાધરને મુખ્ય પ્રધાન કર્યો. મદાંધને સેનાપતિ કર્યો. પિંગાક્ષને ન્યાયાધીશ કર્યો, લોહાક્ષને દફ્તરદાર (લેખાધિપ) કર્યો અને ચક્રાક્ષને ભંડારી કર્યો. એ વિના બીજા જે જે અધિકાર હતા તે અધિકાર પોતાના મિત્રોને આપ્યા. રાજામાં જેવાં અપલક્ષણ હતાં તેવાં જ અપલક્ષણ પ્રધાનાદિકમાં હતાં. રાજા અને પ્રધાનાદિક પાંચની એક ટોળી બાઝી. એ સર્વે સમાન વયના હતા. એમની વિદ્યા ભણી જોઇયે તો કોઇને સહી કરતાં આવડતી અને કોઇને ન આવડતી. પણ અવિદ્યા ભણી જોઇયે તો તેઓ તેથી પરીપૂર્ણ હતા. ગાંજો, અફીણ ઇત્યાદિ માદક પદાર્થનું ભક્ષણ કરીને રાજ્યમંડળી અહોરાત્ર અંધાધુંધપણામાં રેહેતી હતી. આપણે ક્રીડા કરવાને એક નવું જળમંદિર બંધાવો એવી મહારાજાએ પ્રધાનોને આજ્ઞા કરી. પૂર્વનાં જે બે જળમંદિર છે તેમાં જ કાંઈ ફેરફાર કરીને તેઓને ઉપયોગમાં આણવાં. એવું બીજો પ્રધાન ધનશંકર હતો, તેણે કહ્યું. પરંતુ મુખ્ય પ્રધાન ગદાધરે એકદમ એવી આજ્ઞા કરી કે બેઉ ત્રોડીને એક ઉત્તમ પ્રકારનું જળમંદિર બાંધવું અને પાસેના ડુંગરા ઉપર તલાવના નળ બાંધી આણીને જળમંદિરની બે બાજુએ સુંદર સુશોભિત તલાવ કરાવવું અને મંદિરની ચોમેર બે ભાલા ઉંચું પાણી ઉડે એવા કારંજા (ફુઆરા) કરાવવા. એ કામ એક વર્ષમાં તૈયાર થવું જોઇયે. એ પ્રમાણે બીજા પ્રધાન ધનશંકરને મુખ્ય પ્રધાન ગદાધરે આજ્ઞા કરી.

ભયાનકસિંહ અને તેની મંડળીની અપકીર્ત્તિ સર્વ દેશોમાં પસરી તેણે કરીને પરદેશના દુર્ગુણી અને દુર્વ્યસની લોકો જયપુરમાં આવી વસ્યા. નાચ, તમાસા અને બેઠકની સમાહ થવા માંડી. ભયાનકસિંહ બીજી ચાર બાયડિયો પરણ્યો, અને તરુણ વયની આઠ વારાંગનાઓ રાખી મલ્લ-કુસ્તિ, ઘેટાનું યુદ્ધ, કૂકડાઓનું યુદ્ધ, ઇત્યાદિ ખેલ કરાવીને ભયાનકસિંહ સદાય જોવા બેસતો હતો. એક એક ટોળીમાં પચીસ મલ્લ એવી મલ્લની બે ટોળિયો કરી. અને જેવી જેવી યોગ્યતા તેને તે પ્રમાણે આપવાને પાંચ રૂપિયાથી તે પચીસ રૂપિયા લગી રોજી બાંધી આપી. પછી તે પ્રતિદિન ભોજન કર્યા પછી કુસ્તિ, ઘેટાનું યુદ્ધ, અને કૂકડાનું યુદ્ધ ઇત્યાદિ અનુક્રમે ખેલ કરાવીને બાર ઉપર ચાર વાગતા લગી જોવા બેસવા લાગ્યો. પછી જેના ઉપર રીઝે તેને કડાં, તોડા શાલ અથવા ઉચાં શેલાં એ પ્રકારનો શરપાવ આપતો હતો. ત્યાર પછી આશરે વીસ મશ્કરા રાખ્યા

હતા તેમની સભા ભરાતી હતી તેમાં મહારાજ પોતે પોતાનું પંચક લેઇને જોતો હતો. ત્યાં બીજો નસ રસ મુખ્યત્વે કરીને ભાષણાદિકમાં ચાલતો હતો. તે એવો કે કોઇ કોઇની નકલ કરે તે વેલે કોઈ કોઈનું મોળિયું ઊડાવે તથા એક એકનાં ઊપર એકને ધક્કેલો મારે, પછી ગંદી ગાળો અને ભાંડના જેવું ભાષણ ઇત્યાદિ જે સભામાં ચાલતું હતું તે તો અહિ લખી જણાવવા યોગ્ય નથી. આશરે ૭ વાગતાં એ સભાનું વેરાવું થતું હતું. ત્યાર પછી રાજાની અશ્વારી બાહાર ફરવા નીકળતી હતી. નગરમાં અહિંથી તહિ અને તહિથી અહિ એ રીતે એક મુહૂર્ત્ત લગી ફરીને રાજમંદિરમાં આવી રાજા ભોજન કરતો હતો. તે ઠેકાણે રાજાનું મુખ્ય પંચક અને મશ્કરા તથા મલ્લોના આગેવાન પુરુષો એ સર્વ ભોજન પંક્તિમાં જમવા બેસતા હતા. ભોજન વેળે પણ મ્હોટું કોલાહલ થઈ રેહેતું, તે એવું કે, ઠઠ્ઠા મશ્કરિયોનાં ભાષણ ચાલતાં હતાં અને એક બીજાના ભાણામાં અન્ન ઊશેટતા હતા. એ રીતે ચાલતાં છેવટ જેમ વસંત ઋતુમાં ગુલાલનો ખેલ કરતા હોય એમ પરસ્પર અન્નનો માર ચલાવતા હતા. રાજા પોતે પેહેલ કરતો હતો. ત્યાર પછી બીજા એ ખેલની વૃદ્ધિ કરતા હતા; ભોજન કરી રહ્યા પછી કેટલાએકને સ્નાન કરવું પડતું હતું. ભોજનશાળા ઊપરના ચાકર લોકોને ભીત સુદ્ધાં ધોવું પડતું હતું.

ઊપર કહ્યા પ્રમાણે ભોજન થઈ રહ્યા પછી, અફીણ ગાંજો ઇત્યાદિક માદક વસ્તુની કેફ કરીને સર્વે પાનસોપારી ખાતા હતા. વળતી સુમારે આઠ વાગવાનો સમય થયો એટલે લુગડાં પેહેરીને સર્વે રાજ્યમંદિરની આગળ આવતા હતા. તહિ જીન ઇત્યાદિ સામાન સજીને આશરે ચાળીસ ઘોડા સદાય ઊભા કરી મૂકાવતા હતા. તેની ઊપર બેશીને પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે નગર બાહેર એક કોશ ઊપર જળમંદિર કરાવેલું હતું તેણી મર અશ્વારી નીકળતી હતી. આગળ છડીદાર નકી પોકારે, રણશિંગાવાળો રણશિંગું ફૂંકે, ઘોડા ઊપર ડંકો તુડુમ તુડુમ વાગે, એવા ઠાઠથી અશ્વારી ચાલે. હવે જળમંદિરનો ઘેરાવ આશરે દોડગાઉ હતો. તેની ચોમેર આશરે માથોડું ઉંચાઇની ભીંત બાંધેલી હતી. તે ઉપર બે બે હાથને છેટે હાંડિયોની હાસ્ય બાંધેલી હતી. જે અંદર જવાનો મુખ્ય દરવાજો હતો, તહિ, દીવાની હાસ્યો અને મ્હોટાં કાચનાં ઝાડો લટકાવેલાં હતાં. માંહેલા સૌ માર્ગમાં બેઉ બાજુએ દીવા પ્રગટેલા તથા મધ્ય ભાગે મ્હોટો બંગલો હતો તેમાં અને તેની બાજુના બેઉ તલાવોની ચોમેર સેંકડો હાંડિયો અને કાચનાં ઝાડ બાંધેલાં તેથી

એક ઝગઝગાટ થઈ રહેલો હતો. નાળિયેરી, ફોફળી, સફા અને કેળ્યા અને તેની વચ્ચે મોગરા જાઈ જુઈ ગુલાબ ઇત્યાદિ ફૂલઝાડ અનુક્રમથી રોપેલાં હતાં. તેવડે કરીને જળમંદિર સુંદર શોભતું હતું. ચારેમર મોગરા અને ગુલાબના હાર બાંધીને તે ઉપર ગુલાબજળ છાંટેલું હતું. તેણે કરીને જહિં તહિં મધુર સુગંધ આવતો હતો. જળમંદિરની બેઉ બાજુએ જે તળાવ કહ્યાં તેની વચ્ચે સ્તંભ ઘાલીને તે ઊપર ગમે તે વેલાએ પાટિયાં પાથરીને ઉપર સભા ભરાય, એવી ગોઠવણ કરી મૂકેલી હતી. તે પ્રમાણે તહિ પાટિયાં ઊપર બીછાનું પથરાવી તે ઊપર સભા ભરી એક ગમ નાચ અને એક ગમ તમાસા ચાલતા હતા. અને ચારેગમના ચાર બંગલા સામા કહિ નાચ કહિ તમાસા અને કહિ ખેલ એવો રંગ-રાગ ચાલ્યાથી એક નાદમય થઈ રહેલું હતું. જળમંદિરની બાહેર નગ-રના હજારો લોક જોવા ઉભા રહેલા હતા; તેમને જોવામાટે એ મંદી-રની ચોમર નાચ તમાસા અને ખેલ એવા ચાર તપ્ર કરી મૂક્યા હતા. તહિ પણ સંભાળ રાખીને બિછાનાં સિપાઇયો, ચાકરો ઇત્યાદિનો બંદો-બસ્ત કરી મૂક્યો હતો. હજારો લોક જોવા મળતા, માટે પાનસોપારી મેવામીઠાઈ ઇત્યાદિ વેચનારા તહિ દુકાનો કરી વેચવા બેઠા હતા. તેણે કરીને જેમ કોઈ મ્હોટી યાત્રા ભરાઈ હોય એવી શોભા દીસતી હતી. મહારાજ પોતાનું પંચક લેઈ ઘડીવાર અહિ અને ઘડીવાર તહિ બેસતો હતો. મહારાજ જ્યાં જાય ત્યાં મસ્કરા મંડળી સાથેની સાથે જ જતી હતી. મહારાજ અણુસારો કરે એટલે તે વેશ્યા તે માંહિલા એકાદના ખોળામાં આવી બેસે, પછી અન્યોઅન્ય હાસ્ય વિનોદ કરતાં તે વેશ્યા તે મંડળીમાંની એકનું મોહોળિયું પોતાને માથે ઘાલી નાચે, એવું જોઇને મહારાજ પ્રસંન થાય અને તેને તુષ્ટિદાન આપે એવી રીતનો ચમત્કાર એક અઠવાડિયામાં બે દિવસ થતો હતો.

ઉપર કહેલી રીતિનો સમારંભ બાર અથવા બાર ઉપર એક વાગતા લગી ચાલતો હતો. એ સમારંભને દિવસે રાજા અને રાજ્ય-મંડળી રોજના કરતાં કાંઈ ઓછી કેપ્ર કરતા હતા. એ વિના બીજા દિવસોમાં ઘણી કેફ કરીને તે મંડળી સ્ત્રિયો સહિત જળક્રીડા અને નાચ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના ચમત્કાર થતા હતા. દિવસે સર્વે જણા અતિ-શય કેફ કરીને જે ઢીંગાઢોળી કરતા હતા તેનું આવા પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં વર્ણન કરાય નહિ. વારુ "**यथा राजा तथा प्रजा**" આ કેહેવત પ્રમાણે લોકોમાં પણ દુરાચરણીની વૃદ્ધિ થવા માંડી. પ્રતિદિન પ્રજામાં વ્યભિચાર, ચોરી, જુગાર ઇત્યાદિકનો અધિક અધિક પ્રસાર થતો ગયો. એ પ્રકારના જ્યાં

રાજા પ્રધાન અને બિજા મુખ્ય કારભારિયો છે ત્યાં ન્યાય કરવાનો વિચાર કેઈ રીતિથી ચાલતો હશે, એ લખીને જણાવવાની જરૂર નથી.

પરંતુ તહિ "भांगयमां तुळसी" આ ઊખાણા પ્રમાણે બીજો પ્રધાન ધનશંકર હતો, તેને આ રાજ્ય મંડળીની ચાલ ચલણ મુદ્દલ ગમતી નહિ, અને તે તેમાં ભળતો પણ નહિ, એવો પ્રમાણિક માણસ એવડા મ્હોટાધિકાર ઉપર કેમ ટકયો, એવી વાંચનારાઓના અંતઃકરણમાં સહજ શંકા થશે, પરંતુ તેનું કારણ એવું છે કે, ભયાનકસિંહે પોતાના પ્રિયમિત્રોને મ્હોટા મ્હોટા અધિકાર આપ્યા. તેઓ વિદ્યાદિકમાં કેવા પ્રવીણ હતા, તે પાછળ જણાવ્યું જ છે. જે વેળા એ ગદાધરને પ્રધાનપણાનાં વસ્ત્ર મળ્યાં તે વેળા તેણે પોતાને કાંઈ માહિતી નથી, અને કાંઈ આવડતું નથી, એવું સમજીને મહારાજની સિપારસ કરીને ધનશંકરનો અધિકાર કાયમ રાખ્યો હતો. ધનશંકરનું વય સુમારે વીસ વર્ષનું હતું, પણ તે મ્હોટો બુદ્ધિમાન્ હતો અને એના ઘરભણીની શિક્ષા પણ એને સારી હતી. તે કારણથી તે રાજ્યકીય કામમાં પ્રવીણ, નીતિમાન, દક્ષ અને સદ્દસદ્વિચારવાળો હતો. એ અરાડ વર્ષનો થયો એટલે એનો બાપ મરણ પામ્યો. પરંતુ એના સદ્દગુણ અને પ્રવીણતા જોઈને ભદ્રસેન રાજાએ જ બીજા પ્રધાનની જગા એને મ્હોટા આનંદથી આપી હતી.

ધનશંકરના પૂર્વજોએ ઘણા વર્ષ લગી મ્હોટા વિશ્વાસથી અને નીતિથી સરકારી ચાકરી કરીને મ્હોટી આબરુ અને સંપત્તિ પણ મેળવેલી હતી. એણે પણ પોતાના પૂર્વજો પ્રમાણે વર્ત્તીને થોડા વયમાં તેજ પ્રકારની કીર્તિ મેળવી, પરંતુ આપણા પૂર્વજો પ્રમાણે આપણું છેવટ શું થશે, એ વિષયના વિચાર તેના મનમાં વારંવાર આવવા માંડ્યા. કારણ હાલ સર્વ અધિકારિયો ફગડણ થઈ ગયા છે, એમાં આપણો નભાવ થવો ઘણો કઠિણ છે. ક્યારે કોઈ પ્રકારની આળ આપણા ઉપર આવશે તે સમજાતું નથી, માટે સમજીને પ્રથમથી જ રાજીનામું આપી નિરાંતે બેસવું એમાં આપણી આબરુ રેહેશે, એવું તેના વિચારમાં આવવા લાગ્યું. સસરાના પત્ર ઉપરથી તેણે શુકલાક્ષને બંદિખાનાના કામ ઉપર નિમ્યો હતો. તે કામ મળ્યાને છ મહિના તો પૂરા થયેલા નહિ એટલામાં જ તે રાજમંડળીમાં મળીને તેમના ગુણમાં સારી રીતે પ્રવીણ થયો, એવું પણ તેના જોવામાં આવ્યું. પ્રજાને પીડા ન થાય અને કોઈ પ્રકારનો અન્યાય ન થાય એ વાત ઉપર એ ઘણો યત્ન કરતો હતો, પરંતુ ભયાનકસિંહનું બીહામણું રૂપ અને ગદાધરની ગદા જ્યાં પ્રગટ થઈ તહિ જ તેનો

ઉપાય ચાલતો ન હતો. પરંતુ એ કામ ઉપર હતો તેથી ઘણી અવ્યવસ્થા અને અન્યાય થતા નહિ. કારણ રાજા પોતાના પ્રધાનાદિક મંડળી સહિત વિલાસમાં અને વ્યસનમાં અહોરાત્ર ગુથાઈ રહેલો, તેથી તેને રાજકારભારમાં મન ઘાલવાને વેળા મળતી નહિ. પરંતુ પાછળ કહેલા કારણથી અને રાજમંડળીના અયોગ્ય આચરણથી ધનશંકરના મનમાં ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક ત્રાસ લાગતો હતો. તથાપિ નગરના અને બાહેરના સંભાવિત અને સુજ્ઞ લોકોના આગ્રહથી તેનાથી અધિકાર છોડાતો નહિ. તે લોકોના મનનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, તેને ઠેકાણે પ્રગડણ મંડળીનો કોઇક ડેઢ ડાહ્યો આવશે તો સર્વે એક થઈ જવાથી અનર્થ થશે. વળી ધનશંકરના મનમાં એવું પણ આવતું કે, કારણવિના આપણે ચાકરી છોડીશું તો આપણું ગામ તથા ધન અડચણ થયાવિના આપણે હાથ રહેશે કે નહિ એ વાતનો ભરોસો નથી; એવા વિચારથી, તેણે ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાનો ધંધો ચાલુ રાખ્યો. રાજાના દુરાચરણની ઉત્તરોત્તર સર્વે દેશોમાં અપકીર્તિ પસરી. તેણે કરીને વેશ્યા, તમાસગિર, મલ્લ, દુર્વ્યસની, લુચ્ચા, ઢુંગી ઇત્યાદિ લોકોની નગરમાં ગરદી થઈ ગઈ. ભયાનક રાજપાટે બેઠો તે વેળે કોઠારમાં પાંચ કોટી રૂપિયાની શિલીક હતી. તે સઘળા સુમારે ત્રણ વર્ષમાં પાર કર્યા. પછી પોતાના વિલાસમાં અને રંગરાગમાં પૈસાનો ટોટો પડ્યો, તેથી અડચણ પડવા માંડી. એવું જોઇને રાજાએ ગદાધર શુકલાક્ષ ઇત્યાદિકને એ વાસ્તે શું કરવું એવો પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે ગદાધરે સેના ઓછી કરવી એવું કહ્યું મદાંધે ધર્મખાતું ઓછું કરવાનું કહ્યું. શુકલાક્ષે પ્રજા ઉપર કર વધારવાનું કહ્યું. લોહાક્ષે માંડલિક રાજાઓ પાસેથી કર આવે છે તે બમણો કરવો એવું કહ્યું અને ચક્રાક્ષે સર્વે કામદારોના પગાર ઓછા કરવાનું અને કેટલાએકને છેક કાઢી મૂકવાનું કહ્યું. એવા અનેકના અનેક વિચાર સાંભળીને રાજાને મ્હોટો આનંદ થયો અને તેમાંના ઘણાક વિચાર અમલમાં આણવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

भाग २

श्लोक–चाले सुखे जगतमां जननीति मार्गे।
तेने कुभूपति दमे वरते कुमार्गे॥
त्रासी घणा जण मलीज करो विचार।
संपी पदच्युत करे नृपने तवार॥१॥

વસંતઋતુને કેટલાએક દિવસ ગયા પછી વાડિયો, વન અને પર્વત ઉપરના વૃક્ષો એટલાંને નવી કૂપલો ફૂટી તેણે કરીને તેની ઘણી સુંદર શોભા દેખાવા લાગી. આંબા, ફણસ, અંજીર, દ્રાક્ષા, ઇત્યાદિ વૃક્ષ વેલિયો ચારેમર ફળોએ કરીને લુંબાઝુંબ થયાથી તેમની પણ એક મ્હોટી મનોરંજક રચના દેખાવા માંડી. બાગોના તથા કેટલાએકના ઘરોના ગુલાબ, મોગરા, સેવંત્રી, ચંએલી, જાઈ ઇત્યાદિ ફૂલઝાડોને ફાલ આવ્યાથી ચારેમર મધુર સુગંધ છૂટવા લાગ્યો. કોયલ, મોર, સૂડા ઇત્યાદિ પક્ષિયોના મનોહર સ્વરે કરી આકાશ ભરાઈ ગયું અને ઝાંઝવાંના જળને પાણી માની તે પોતાની તૃષા શાંત કરવામાટે હરણાંનાં ટોળે ટોળાં આણી મરથી પેલી મર અને પેલી મરથી આણી મર દોડાદોડ કરવા લાગ્યાં. કેટલાએક વટેમાર્ગુ લોક તાપથી ત્રાસ પામીને વૃક્ષ છાયામાં મંદ અને શિતળ વાયુ ખાવા બેઠા. એ જ પ્રકારે ઢોરનાં કેટલાંએક ટોળાં છાયામાં બેસે છે અને કેટલાંએક બેસવા આવે છે. એ ઋતુમાં ટાઢો પવન અને ટાઢું પાણી ઘણું પ્યારું લાગે છે અને સાંજે તથા સવારે માર્ગે ચાલવું ઘણું સુખદાયક થાય છે. સારાંશ કે, શીતોપચારની આ ઋતુમાં જેવી ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તેવી બીજી ઋતુઓમાં થતી નથી.

એવી રમણીય ઋતુમાં ચારે મગ અનેક સુંદર બાગો હોવાથી ઇરાવતી નગરીની અતિ આલ્હાદકારક શોભા દેખાય છે. પ્રાતઃકાળ થયાથી પક્ષિયોનો મ્હોટો કિલકિલ શબ્દ થઈ રહ્યો છે. લોકો પોતપોતાના ઉદ્યોગમાં લાગેલા છે. નગરની સ્ત્રિયો માથાં ઉપર પાણીનાં બેડાં લઈ ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાતી ગાતી પાણી ભરવા જાય છે. કેટલીએક સ્ત્રિયો વાળી ઝાડીને તે ઠામે ભાત ભાતના રંગનાં ચિત્રામણ કરે છે. કેટલાએક લોક સ્નાન સંધ્યા કરીને ઈશ્વરની પૂજા કરે છે. કેટલાએક વ્યાપારી ફળ મૂળ ભાજી પાલો ઇત્યાદિ જણસો લઈ નગરમાં પ્રવેશ કરે છે. મધ્ય ભાગમાં શાંતવર્માના ઘરમાં મ્હોટી ગડબડ ચાલી છે. એક મગ ચોઘડિયાં વાગે છે અને બીજી મગ શરણાઇયો ઇત્યાદિ વાજિત્ર જૂદા જૂદા રાગમાં સુસ્વર કાહાડે છે. દાસિયો હલદકંકુનાં છાંટણાં છાંટે છે. માળી લોકો બાગનાં

ફળ, મૂળ, શાક, ફૂલ ઇત્યાદિ જાણુશોનાં ડાળાં લઇને મેહેલમાં પેસે છે. મ્હોટા દિવાનખાનાના આરસા હાંડિયો, કાચનાં ઝાડ ઇત્યાદિ સામનને માજીને બિછાનાં પાથરવામાં ચાકર લોકો ગુથાયા છે. રસોઇયાને સામાન આપવા કોઠારી દોડા દોડ કરી રહ્યો છે. કારકુન લોકો કપડાંના બચકા છોડીને તેના જૂદા જૂદા વડ કરવામાં તતપર થાય છે, શાંતવર્મા દેવ-ઘરમાં પૂજા કરે છે, તહિ ગવાઇયોનાં ગાંણાં ચાલ્યાં છે. મુક્તમાળા પોતાનું પ્રભાતકર્મ સમાપ્ત કરીને વિજળીના ઝબકારાની પેઠે અહિથી તહિ ચમકે છે. સોમદત્ત ચારે મરથી તૈયારી થઈ કે નહિ તેની ચોકશી કરે છે. ઉપાધ્યા ઇત્યાદિક બ્રાહ્મણ સંસ્કારની સામગ્રી જમાવીને તૈયારી કરવામાં લાગ્યા છે. નગરની નારિયો તથા વિદ્વાન અને સંભાવિત લોકો ઇત્યાદિક ઉત્તમ શૃંગાર સજીને હવેલીમાં જવા માટે નીકળેલાં છે. એ રીતે સર્વ લોક આનંદમાં પડવાથી ઇરાવતી નગરીમાં સુંદર શોભા થઈ છે.

નગરી બાહેર પાંચ પચાસ ડેરા તાણીને અશ્વારી ઉતરેલી હતી. તહિંપણ ખિજમતદાર, સિપાઈ, અશ્વાર, ભોઈ ઇત્યાદિ ચાકર લોકોની અશ્વારીની તૈયારી કરવામાટે એક જ ગડબડ ચાલી છે. સર્વે જણ પોતપોતાના શૃંગાર સજીને સવારથી સાત વાગતાં વચલો જે કિનખાપી તંબુ હતો, તેની આગળ આવીને વ્યવસ્થાવડે ઊભા રહ્યા છે. ભોઈયોએ પાલખી સજી આણીને ડેરા આગળ રાખી છે. આફ્તાબગિરિવાળા અને રણ-શિંગાવાળા આવીને ઊભા રહ્યા છે. એટલામાં આશ્રિત અને કારકુન સહવર્તમાન વસ્ત્રાલંકારે કરી સુશોભિત અને કામદેવ જેવા સુરૂપવાન્ ધનશંકરની અશ્વારી બાહેર આવી. પછી ચોપદાર નકી પોકારતાં જ સહુકોઇયે મજરો કર્યો. તે મ્હોટા હાસ્ય વદનથી લઇને ધનશંકર પાલખીમાં બેઠો. આશ્રિત ઇત્યાદિ ઘોડાઉપર બેઠા અને અશ્વારી ચાલી એટલે રણશિંગાવાળે રણશિંગું ફૂકયું. તે સાંભળતાં જ એ જે માર્ગે થઇને જવાનો હતો, તે માર્ગ ઉપર જોનારા લોકોની ભીડ થઈ. કેટલાએક ગરીબ ગરબાની સ્ત્રિયો છોકરાને કેડઉપર લઈ દોડતી દોડતી તહિં જઈ પોહોંચી. પોતાના કૃપાલુ ધણી શાંતવર્માનો જમાઈ આવે છે એમ જાણી, તેને જોવાને નગરનાં સર્વે નરનારી તે માર્ગ ઉપર ટોળે મળ્યાં હતાં. ધનશંકરની સાથે બધાં મળી દોઢસો જ માણસ હતાં પણ તેઓ ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારે કરીને શોભતાં હતાં તેથી તેની અશ્વારી તેજસ્વી દેખાવા લાગી. જ્યારે તે વાજતાં ગાજતાં નગ-રમાં પેઠા ત્યારે તેનું સૌંદર્ય અને ચાતુર્ય ભરેલું સ્વરૂપ જોઈ સહુકોને મ્હોટું કૌતુક જેવું લાગ્યું. ઘણીએક સ્ત્રિયો દુખડાં લઈ આશીરવાદ શબ્દ ઉચ્ચરવા લાગી. તે ધનશંકરની નજરે પડતાં જ તેને મ્હોટો આનંદ ઊત્પન્ન થયો.

એ ઘરપાસે આવે છે એટલામાં શાંતવર્મા, સોમદત્ત ઇત્યાદિ મંડળી સહિત સામાઇયું આવ્યું અને મ્હોટા આદર સત્કારે ઘેર લઈ જઇને દિવાનખાનામાં ગાદી ઉપર બેસાર્યા અને બીજી સર્વ મંડળીનો યથાયોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો. ધનશંકર આગળ નાચનો આરંભ થયો, તહિ ભાતિ ભાતિનાં ભાવતાં ભોજન અને આદર સત્કારની રીતિ જોઇને સહુ જાન-મંડળીને અતિશય હર્ષ થયો. આદર સત્કાર ઇત્યાદિની તજવીજ કરવામાં શુક્લાક્ષ પણ હતો. શાંતવર્માનું પત્ર આવ્યાથી ધનશંકરે શુકલાક્ષને બંદિખાનાનો અધિકાર અપાવ્યો હતો, અને એ શુકલાક્ષ રાજમંડળીમાં ભળી ગયો હતો, તે પાછળ કહ્યું છે. શાંતવર્માનો થોડો ઇતિહાસ અને શુકલાક્ષ અને સોમદત્તનો તેની સાથે સંબંધ એ વાત અવશ્ય કેહેવી જોઇયે. એ માટે પેહેલી કહું છું.

શાંતવર્માના પૂર્વજોએ ભયાનકસિંહના પૂર્વજો પાસે મ્હોટી યોગ્યતાથી અને વિશ્વાસથી ચાકરી કરીને ઇરાવતી અને તેની આસપાસનાં ગામડાં મેળવીને પંદર હજારની જાગીર અને પુષ્કળ ધન મેળવ્યું હતું. શાંત-વર્માએ પણ સુમારે વીસ વર્ષ રાજસેવા ભક્તિસહિત કરીને મ્હોટી આબરૂ મેળવી હતી. પણ પેટે સંતાન નહિ અને વય પણ ઘણું થયેલું, તેથી તેણે ચાકરી છોડીને આનંદમાં તે પોતાના નગરમાં આવીને રહ્યો હતો. તેની પાસે સુમારે એક કોટિ રૂપિયાની સમૃદ્ધિ હતી. એનું વય સુમારે સિત્તેર વર્ષનું થયું હતું. તે સ્વભાવથી શાંત, દયાળુ, ઉદાર, ધર્માત્મા અને મ્હોટો સદાચરણી હતો. પોતાની દાદના લોકોનું કલ્યાણ કરવા વાસ્તે તે ઘણી જ મેહેનત કરતો હતો. તેણે કરીને સર્વ લોક સુખિયા થઇને પોતાના ધણીનું નિરંતર કલ્યાણ ઇચ્છતા હતા. એનું વય સુમારે પચાસ વર્ષનું થયું એટલે તે પોતાની નગરીમાં રેહેવાને આવ્યો. તેવામાં જ શુકલાક્ષનો પિતા દારિ-દ્રથી પીડા પામીને ઇરાવતીમાં રેહેવા આવ્યો. એ વેગળાનો રેહેવાસી, વળી કાંઇક સગો, અને ગરીબ, એવું જોઇને શાંતવર્માએ ઉંડો વિચાર ન કરતાં કહ્યું કે આનંદમાં રેહો, કંઈ ચિંતા કરશો નહિ. તે સમયે શુકલાક્ષનું વય બે વર્ષનું હતું. તે પૂરું બે વર્ષનું તો થયું નહિ એટલામાં એનો પિતા મરણ પામ્યો. પછી શાંતવર્માએ તેનું પાલન પોષણ કરીને વિદ્યા પણ શીખવી. પોતાને પેટે સંતાન નહિ તેથી તેને વારંવાર ખેદ થતો હતો. પરંતુ કર્મ ધર્મના સંજોગથી પંચાવનમે વર્ષે તેને એક કન્યા સાંપડી, તેનું મુક્તમાળા નામ પાડ્યું. સોમદત્ત એક આશ્રિતનો છોકરો હતો તેનો અને મુક્તમાળાનો જન્મ એક જ દિવસે થયો. પછી થોડે

દિવસ તેનાં માબાપ મરણ પામ્યાં એટલે શાંતવર્માએ તેનું પણ પાલન પોષણ કરચું.

મુક્તમાળા અને સોમદત્ત જ્યારથી સમજણાં થયાં ત્યારથી તે પરસ્પર ટંટો ન કરતાં એકએક ઉપર અત્યંત પ્રીતિ કરતાં હતાં. તે જોઇને શાંતવર્મા અને તેની પત્ની ભાગ્યશીલા એ બેહુને વૃદ્ધપણામાં મ્હોટું કૌતુક લાગ્યું. પ્રથમ છોકરાં ન હતાં પછી વૃદ્ધપણામાં એક કન્યા થઈ તેથી પ્રથમ જરાક ખોટું લાગ્યું, પણ તે જેમ જેમ મ્હોટી થતી ગઈ તેમ તેમ તેના સદ્દગુણ અને રૂપ જોઇને તેને પુત્ર થતાં જે સુખ થવાનું, તેથી પણ અધિક સુખ થવા માંડ્યું. જ્યારે તે પાંચ વર્ષની થઈ ત્યારે તેણે તેને અને સોમદત્તને સાથે વિદ્યા ભણવાનો આરંભ કરાવ્યો અને પોતે પણ નવરાઈની વેળે પાસે બેસારીને સદુપદેશ કરતો હતો. બેહુની બુદ્ધિ સારી અને ઘણું કરીને શાંતવર્માની શિક્ષા સારી, તેણે કરીને તે બેહુ છોકરાં પોતાના સદ્દગુણથી સર્વને અત્યંત પ્રિયકર થયાં. શુકલાક્ષનું વય એ બેહુથી પાંચ વર્ષ અધિક અને તેનો અભ્યાસ જૂદો તેથી એ બેહુની એની સાથે મૈત્રી ન હતી. શુકલાક્ષ ઉપર પણ શાંતવર્માની અત્યંત પ્રીતિ હતી. જ્યારે તે પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે મ્હોટા સ્નેહથી તેને પરણાવ્યો. વિદ્યાદિક સદ્દગુણથી જેટલો આનંદ થવો જોઇયે એટલો આનંદ શુકલાક્ષથી થયો નહિ. તેથી તેના ઉપર તેની પ્રીતિ ઓછી થવી જોઇયે પણ તે થઈ નહિ. શુકલાક્ષ આપણો સંબંધી છે અને આપણો પુત્ર નથી તેથી તેને દત્તપુત્ર કરવો એવો શાંતવર્માનો વિચાર હતો. એ વાત શુકલાક્ષને માલમ પડી તે વારથી સર્વ સંપત્તિ અને જાગીર આપણી છે એવું તે માનતો હતો. પરંતુ પછી તે વિચાર ફેરવીને પોતાની પુત્રીને અથવા તેના પુત્રને આ સર્વ સંપત્તિ અર્પણ કરવી, એવો શાંતવર્માએ નિશ્ચય કર્યો. તથાપિ શુકલાક્ષ અને સોમદત્તના કલ્યાણની તેના મનમાં ઓછી ચિંતા હતી એમ નહિ. શુકલાક્ષને પરણાવીને તેની સ્ત્રીને દશ હજારનું ઘરેણું કરાવ્યું હતું. બીજું તેનું કલ્યાણ થાય, એ કારણથી તેને પત્ર લખી આપીને જમાઈ ભણી મોકલ્યો. તે પ્રમાણે તેને મ્હોટા હોદાનો રોજગાર પણ મળ્યો. સોમદત્તમાં સારા ગુણ હતા તેથી તેના ઉપર શાંતવર્માનો ઘણો સ્નેહ હતો. અને આપણે વૃદ્ધ થઇશું ત્યારે આ સર્વ ખટલો ચલાવવાને તેની યોજના કરવી એવું તેના મનમાં હતું. ઉત્તરોત્તર સોમદત્તની હોંશિયારી અને વિશ્વાસુપણું સારી રીતિથી નજરમાં આવ્યાના કારણથી તેનો નિશ્ચય દૃઢ થતો ગયો.

જ્યારે મુક્તમાળા દશ વર્ષની થવા આવી ત્યારે એને યોગ્યવર કોણ મળશે એ વિષે શાંતવર્માના મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ; પણ થોડો જ શોધ

કરતાં તેની ઇચ્છાથી અધિક યોગ્યતાનો જમાઈ મળ્યો. પુત્રમાં ગણે તો અને પુત્રીમાં ગણે તો તેને એક જ પુત્રી હતી. એ કારણથી એણે વિવાહમાં સૌ ખર્ચ મળીને સુમારે બે લાખ રૂપિયા વાવર્યા. હવણાં મુક્તમાલાને ઋતુ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે ઋતુકાળનો ઉત્સવ આપણે ઘેર જ કરવો, એ કારણથી ધનશંકર રજા લઈ આવે, વાસ્તે તેના ઉપર એક પત્ર લખ્યું. ધનશંકર સુજ્ઞ પુરુષ હતો. તેણે એવું મનમાં વિચાર્યું કે, આપણા સસરાને વૃદ્ધાવસ્થામાં એક કન્યા થઈ તેના ઉપર તેનો સારો સ્નેહ છે ત્યારે આપણે તેના વચને માન દેવું યોગ્ય છે, એવું સમજીને તે આવ્યો અને દિવાખાનામાં નાચ થતો હતો તહિં તે આવી બેઠો છે એવું પૂર્વે કહ્યું છે. પછી થોડી એક વારે નાચ સમાપ્ત થયો, એટલે મ્હોટા સમારંભથી બેહુનું સાથે નાહાવું થયું. ઉપાધ્યાએ સહુ વસ્તુની તૈયારી કરી હતી. તહિ ધનશંકર આવીને પાટલા ઉપર બેઠો, એટલામાં સર્વ અલંકાર અને જરીની સાડી પેહેરીને લાજતી લાજતી મુક્તમાલા પાસે આવી બેઠી. બેહુજણાં રૂપમાં ઘણાં સુંદર હતાં તેમાં પણ મુક્તમાલાનું કાંઇક સૌંદર્ય અધિક હતું. ચડતી જવાનીથી તથા જડાવના અલંકાર પેહેરેલા, તેથી તે ઘણી છબિલી દેખાઈ. બેહુનો ઘાટ નીચે ખામે અને કાંતિ લિંબુ જેવી છતાં, તેજસ્વી ગળામાં હીરા મોતીની કંઠી; કાનમાં ઝાલ તથા કડકિયાં, ડાબા હાથમાં પાંચી, અથવા હીરાએ જડેલું સિંહમુખુ કડું, તેવી જ પછી જમણા હાથમાં પાંચી અને હીરા માણકની હાથમાં અંગૂઠી એવા ભાતિ ભાતિના અલંકાર કરીને બેહુ જણ અલંકૃત થયેલાં હતાં. તેમને જોઇને લોકોને લાગ્યું કે, એ તો કામદેવ અને બીજી એની સ્ત્રી રતિ બેઠી છે શું! એવું બેહુનું જોડું જોઇને શાંતવર્મા અને તેની પત્ની એ બેહુને જે આનંદ ઉપજ્યો, તેનું વર્ણન કરી શકાય એવું નથી.

પછી મ્હોટા આનંદથી ધનશંકર મુક્તમાલા સહિત જયપુર જવા નીકળ્યો. કન્યાનો વિયોગ થયો તેથી મુક્તમાલાનાં માબાપને ગમ્યું નહિ. પણ વિચાર કરીને મન શાંત કર્યું. શુકલાક્ષના ચિત્તમાં એ ઉત્સવનો આનંદ ન થયો, અને દુ:ખ થયું, પણ બાહાર તેણે જણાવ્યું નહિ. સહુની પેઠ એણે પણ બાહેરથી આનંદ જણાવ્યો. શુકલાક્ષ અંતરથી દુ:ખિત છતાં ઉપરથી સુખિયાપણું દેખાડતો હતો ખરો, પણ તેની સહુ કૃતિ ગાંડા જેવી દેખાતી હતી. એ સોમદત્તને જ માત્ર લક્ષમાં આવતું હતું. એ શુકલાક્ષ પણ ધનશંકર સાથે ચાલ્યો. તે વારે શાંતવર્માએ શુકલાક્ષને સારી શીખામણ દીધી કે, તું સદાચારે વર્ત્તજે અને મુક્તમાલાની વારંવાર સંભાળ

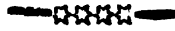
રાખજે. જમાઈ અને કન્યાને એક ગાઊ લગી પોહોંચાડીને શાંતવમી પોતાની નગરીમાં પાછો આવ્યો અને ધનશંકર માર્ગે ચાલ્યો.

ધનશંકર પોતાની પ્રિયપત્ની સહિત જયપુરમાં સુખે પહોંચ્યો. ધનશંકર અને મુક્તમાલા એ બેહુ ગુણવંત હતાં, તેણે કરીને પ્રીતિદિન બેહુની પ્રીતિમાં વધારો થતો ગયો. મુક્તમાલાના રૂપ અને ગુણનું જહિ તહિ વખાણ ચાલ્યું. અહિ ભયાનકનો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જ વર્તનક્રમ ચાલ્યો હતો. ભંડારમાં ધનની ખોટ પડી, તેણે કરી ઉપરા ઉપરી અડચણ પડવા માંડી, તે વારે પૂર્વ ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે પંદર હજાર સેના ઓછી કરી અને તે સેનાના કામદારોને પણ તત્કાળ રજા આપી. ગામમાં શાહુકારો પાસેથી કર્જ કાહાડવાનો ક્રમ ચલાવ્યો. પ્રતિવર્ષ ધર્મમાં દસ હજાર રૂપિયા વાવરવાની નેમણુક હતી, તે પાંચ લાખની કરી, હાથ તળેના મંડળીક રાજાઓ ઊપર બમણો કર વધાર્યો. એ પ્રકારે ધન ભેળું કરવાની યુક્તિ કરી. તેણે પોતાની દુષ્ટ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનું ખર્ચ ઓછું ન કરતાં ઉલટું વધાર્યું. કારભારી ઇત્યાદિ જે દુષ્ટ લોક પાસે રેહેતા હતા, તેમણે લાંચ ખાઈ ન્યાયનો અન્યાય અને અન્યાયનો ન્યાય, અને લોકો ઉપર અનેક પ્રકારના કર કરાવાનો ક્રમ ચલાવ્યો. તરુણ તથા રૂપાળી જે પરનારી દીઠી તો તેને વસ્ત્ર અલંકારાદિકની લાલચ દઇને તેનો પતિવ્રતા ધર્મ છોડાવાનો આરંભ થયો. એવો અનર્થ જોઈ લોક ત્રાસી ગયા. જેમને નિરપરાધે અધિકાર ઉપરથી ઉતારી મૂક્યા હતા, તેમનાં અંતઃકરણ ઘણો ત્રાસ પામી ગયાં. ગામધણી અને મંડળીક રાજાઓ મળી એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમને એવું લાગ્યું કે, હવણાં અમારા ઊપર બમણો કર કર્યો. પછી આગળ જતાં કેટલેએક દાહાડે સર્વસ્વ લેશે ત્યારે શું કરીશું! જ્યાં ન્યાય, નીતિ, મટી અને ખોટાં કૃત્ય ચાલવા માંડ્યાં, ત્યાં કિયે સમયે શું થશે એનો ભરુસો નથી. રાજ્ય માંહેલા નીતિમાન્ અને ધાર્મિક એવા મ્હોટા લોક પૂર્વના પ્રધાનાદિ કારભારી, સરદાર લોક, જાગીરદાર, મંડળીક રાજા એટલા લોકનાં અંતઃકરણ આ અર્થ ફેડવા માટે કાંઈ પણ ઊપાય કરવો જોઇયે, એ વિચાર ભણી લાગ્યાં. કેટલેએક ઠેકાણે છાની સભાઓ ભરાવા માંડી.

આણીમર આપણા રાજ્યમાં શુ ચાલ્યું છે, અને આપણો વર્તનક્રમ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, એવું ભયાનકના મનમાં પણ નોહોતું. પાસેના લોક તો તેને તે દુષ્ટ ચાલ ચલાવવાનો અધિક અધિક ટેકો આપતા હતા. ચાલતા કામનો ફેરફાર કરીને જુદી રીતિએ ગમત કરવી, એવા વિચારથી એક દિવસે શુકલાક્ષે રાજાને મૃગયા કરવા માટે સૂચના કરી. રાજાના

તથા ગદાધરાદિકના મનમાં એ વાત ગમી અને મૃગયા કરવા જવાની આજ્ઞા કરી. તેજ દિવસે સાયંકાલે સભા ભરી સાથે શો શો સામન લેવો અને સાથે કિયા કિયા લોક લેવા, એનો ઠરાવ કર્યો તે આ પ્રમાણેઃ-

નટુવાનાં ટોળાં બે, વારાંગના, ગાનારા અને નાચનારા મળી પંદર, પચાસ મલ્લ, ઘણાક મશ્કરા લોક, ગદાધરાદિ સર્વ રાજમંડળ, અશ્વાર અને પાળા મળી દોઢસો માણુસો, એ સર્વના બજારબુણુગા મળી સુમારે સાતસે આઠસે લોક થયાં, સામાન ઉપાડવાનાં ઉંટ અને ઘોડાં મળી સો જનાવર લેવાની આજ્ઞા થઈ. વારાંગનાઓને વાસ્તે વીસ મેના અને પોતાની મંડળી સારુ પચાસ ઘોડા એ પ્રમાણે તૈયારી કરીને બીજે દિવસે મૃગયા કરવા અશ્વારી નીકળી. જે ગામ પાસે રાન હોય તહિ ડેરા તંબુ તાણી યથેચ્છ ક્રીડા કરવી, સાયંકાલે બે અવર મૃગયા કરવા માટે જંગલમાં જવું, જ્યાં ઊતરે ત્યાંનાં ગામમાં અને બાગમાં જઈ અનેક પ્રકારના ફેર કરીને લોકોને પીડા કરવી અને વસ્તુઓની ખરાબી કરવી. એ પ્રકારે આ ગામથી તે પેલે ગામ એમ ફેરણી કરીને નાચ તમાસા ઇત્યાદિ વિલાસ કરીને રાજાની અશ્વારી પાછી આવતી.

भाग २

श्लोक–कृत्यो करे नर यथामति शीघ्र भावे।
विघ्नो अनेक सहसा वचमांहि आवे॥
तेवोज सज्जन जुओ अति दुष्ट संगे।
कष्टो सहे सरव ए बहु दुःख अंगे॥

જયપુરથી બાર ગાઊ ઊપર ડુંગરની તલેટી પાસે સજ્જડ રાન હતું, તહિ મધ્યરાતે ઘોડો જડી બાંધી એક પુરુષ અહિથી તહિ ફરતો હતો. સાધારણ રીતિએ જોતાં અંધારી રાતનું સ્વરૂપ જ બીહામણું દેખાય છે. એ રાનમાં એકલો જાય તો મ્હોટો શૂરો હોય તો પણ તેનું અંતઃકરણ ભયભીત થાય, એ મ્હોટી આશ્ચર્યની વાત છે એમ નહિ. તે રાનમાં ઝાડ ઊપરથી ગરેલાં પાકાં પાંદડાંની સૂકી ખાખર પૃથ્વી ઊપર પડેલી હતી. રાત્રિયે જળ જંપે તે વેળાયે એ ખાખર ઉપર થઇને ન્હાનાં ન્હાનાં જનાવર જતાં મ્હોટો શબ્દ થતો, તે વારે તે પુરુષને ચૂપ થઈ જ્યાંથી શબ્દ આવે તે મર હથિયાર સંભાળીને જોવું પડતું એ વિના શિયાળાદિક જનાવરાંના શબ્દ તેને કાને પડતા હતા. રાતે આરડનારાં તમરાં આદિક કીટકોના શબ્દો ચાલતા હતા. આસપાસના ગામોમાંથી કુતરાના પણ થોડા થોડા શબ્દ સંભળાતા હતા. એવી ભયંકર રાતે તે બાવરો બાવરો થઇને અહિ તહિ જોતો હતો, એવામાં ઘોડાના પગોનો ધબડક શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો તે વારે તેનું ચિત્ત શાંત થયું. તહિ બીજો ગૃહસ્થ આવી સામો વાત કરે છે, એવામાં ત્રીજો આવ્યો પછી ચોથો, એ અનુક્રમે વીસ ગૃહસ્થો તહિ એકઠા થયા. પછી તે ખાખર ઊપર ઘોડાનો ધાશિયો બિછાવીને વિચાર કરવાને બેઠા. એમાં દસ માણુસ ભયાનકના રાજ્યમાંના જાગીરદાર હતા અને દસ માણુસ તેણે કામઉપરથી ઊચાકર કરેલા શૂરા સરદાર તથા મ્હોટા મ્હોટા કામદાર હતા. તેમાં જે પૂર્વ પ્રધાન હતો, તે બોલ્યો કે હું ભયાનકનો ન્હાનો ભાઈ વિશાલાક્ષ છે, તેની પાસે ગયો અને તેને આપણા તથા બીજા લોકોના વિચાર કહ્યા, તેવારે તેણે એવો ઊત્તર દીધો કે તમારો વિચાર સારો છે ખરો, પરંતુ જે વારે તમે ભયાનક અને એની મંડળીને પકડીને કિલ્લામાં ઘાલશો, તે વારે હું તમારા પક્ષમાં મળીને જેવું કેહેશો તેવું સાંભળીશ. તેની પૂર્વે તમને મેં કાંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક વચન આપી શકાતું નથી. કારણ કે હું એ કામમાં છું એવું એ જાણશે તો

ભાઈ જાણીને મારો પ્રાણ રાખે એવું નથી. એવું છે તથાપિ તમારા વિચાર મારી પાસે ખુલ્લા કરવા અને તમારાથી વિરુદ્ધ હું કામ કરીશ એવું કદિ સમજવું નહિ. એવું સાંભળીને સૌ બોલ્યા કે, વારુ આ એક મ્હોટો પાયો છે. પછી પોતાની સહુ મળીને સેના કેટલી થશે, એનો વિચાર કરતાં સુમારે આઠ હજાર થશે એવું અનુમાન થયું. એ જ પ્રમાણે પોતાના પક્ષના જુદા જુદા સ્થળની પાંચ દશ ટોળિયો મળી પચીસ હજારનો સુમાર થશે એવું તેમને લાગ્યું. જુદા જુદા ઠેકાણાની એવા જ પ્રકારના લોકોની સુમારે દસ સભા ગુપ્તરૂપે ભરાતી હતી અને તેમનો એક બીજા સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલતો હતો. તેમનો એક કાળે જ ચારે મરથી હલ્લો કરવાનો ઠરાવ હતો. એવો વિચાર ઠર્યો હતો. એવામાં એક જણે એવું કહ્યું કે, હવણાં રાજા મૃગયા કરવા ગયો છે. તેને ગયાં આશરે પંદર દિવસ થયા છે. કાલે સવારે આ જંગલની પડખે માર્ગ છે તહિ થઇને રાજા જયપુર જવાનો છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. એમની સાથે ગણવા યોગ્ય દોડસો માણસ છે માટે કાલે રાત્રિયે આપણે પાંચસો અશ્વાર લઈ આવિયે. પછી તે જો આજ વાટે થઇને જશે તો એક કાળે હલ્લો કરીને તેને પકડવાનો વિલંબ લાગશે નહિ. આવો લાગ ફરીને આવશે એવું મને લાગતું નથી. તે જો નગરમાં પેઠો તો તહિ જઇને જય મેળવવો ઘણો કઠિણ છે. નગર બાહેરની છાવણીમાં દસ હજાર સેના છે અને નગરમાં બે હજાર છે મળી બાર હજાર સેના છે. એ વિના કિલ્લો પણ દૃઢ છે. હવણાં રાજા અહિ થઇને જનાર છે કે બીજી વાટે થઇને જનાર છે, એનો શોધ કરવા માટે મેં મારો ચાકર મોકલ્યો છે, તે હવણાં અહિ આવશે, એવું કેહેતાં જ તે ચાકર આવ્યો અને ધણીને સલામ કરી બોલ્યો કે, રાજા આજ વાટે થઇને જશે. એ સાંભળીને સર્વેએ વાત માની. પછી તેમણે પોતપોતામાં વેહેચણ કરી કાલે રાત્રિયે છાની રીતે પાંચસે અશ્વાર સહિત આવવાનો વિચાર ઠરાવ્યો, અને જુદે જુદે માર્ગે એક એક પોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા.

બીજે દિવસે રાત્રે આશરે દશ વાગતાં સંકેત પ્રમાણે તે લોક તહિ એકઠા થયા અને અગિયાર વાગવાને સુમારે એક એક હથિયારબંધ પાંચસે અશ્વાર તે રાનમાં ભેગા થયા. પછી પોતપોતાના અનુયાયી અશ્વાર સહિત તે સરદાર લોકોએ એટલો હોશિયારીનો બંદોબસ્ત કર્યો કે, પાસેના માર્ગે થઇને કોઈ જાય તો તેને આ રાનમાં કોણ છે, એવો

સંશય પણુ આવે નહિ. એટલામાં તહિ એક હેરક આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાછળ તે સરદાર અને કારભારી એકઠા થતાં તેણે કહ્યું કે રાજાની અશ્વારી ખચિત આ માર્ગે થઇને જશે. કૂચ કરવાની આજ્ઞા થયાથી સર્વે લોક પોત પોતાનો સામાન સંભાળવા લાગ્યા છે, તે સાંભળીને સહુકોને અતિશય આનંદ થયો. અને તેમણે પોતાની જિત થવા માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે એક વાગ્યો પછી હળવે હળવે જઇને તે રાનની બાજુમાં જહિં ઘણી ગાઢ ઝાડી હતી, તેની ઓઠે ઉભા રહ્યા. એ ઠેકાણે સાંકડો માર્ગ હતો તહિથી આગળ જતાં મોકળો માર્ગ હતો.

આશરે બાર ઉપર ત્રણ વાગતાં અદગાઉ ઊપર જેણી મરથી અશ્વારી આવતી હતી, તેણી મર મશાલનું અજવાળું દેખાવા લાગ્યું. આગળ જેમ જેમ તેઓ પાસે પાસે આવવા લાગ્યા તેમ તેમ એક, બે, ત્રણ એ અનુક્રમે અનેક મશાલી અને માણસો, કેટલાએક ઘોડા ઉપર, કેટલાએક મેનામાં અને કેટલાએક પગે ચાલ્યા આવે છે, એવું સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. તે જેઇને આ લોકોએ પોત પોતાનાં હથિયાર સજ કર્યાં અને આજ્ઞા પ્રમાણે બાહેર પડવા માટે તૈયાર થઇને ઉભા રહ્યા. એટલામાં ઘોડાનો હણહણાટ અને માણસોનો કલબલાટ તેમના કાન ઉપર આવ્યો. સર્વની આંખ્યો અશ્વારી ભણી થઈ. પછી તેમની સામા ચાલ્યા. રસ્તો સાંકડો હતો, તેમાં બે ચાર એવા માણસોની અને અશ્વારોની ઝુડી બાઝી. તેઓ શિકારની તથા વિનોદની સામા સામી વાતો કેહેતા હતા. પોત પોતાના નાદમાં સ્વસ્તપણે ચાલે છે. કેટલાએક શિપાઇ અને અશ્વાર આગળ અને કેટલાએક પાછળ ચાલતા હતા. રાજા પ્રધાનાદિ સર્વ મંડળી એવી વ્યવસ્થાથી ચાલે છે. આશરે અર્ધો લોક સાંકડો માર્ગ ઓલંગીને મેદાનમાં ગયા ન ગયા, એટલામાં "હરહર મહાદેવ" એવી લાંબે સ્વરે ધ્વનિ થઈ અને પાંચસે અસ્વાર સહવર્તમાન તે સરદાર અને કારભારી લોક રાજાની અસ્વારીમાં જઈ મળ્યા. પછી શું વિચારવાનું છે ! પૂર્વે ઓચિંતો ભયંકર શબ્દ થયાથી અશ્વારીના સહુ લોકો ભયભીત થઇને ગભરાયા હતા. તેમાં હથિયારબંધ પાંચસે અશ્વાર જઇને જ્યારે મારામાર કરવા લાગ્યા ત્યારે તેઓ નાસવા લાગ્યા; ભોઈ લોકોએ મેના મૂકીને નાશી જવાનો આરંભ કર્યો. સાધારણ લોક અને બજાર બુણગાંપોત પોતાના ઘોડા અને સામાન મૂકીને પ્રાણ રક્ષણ કરવા માટે આડે વગડે નાઠા, કેટલાએક રાનમાં ભરાયા, કેટલાએક મ્હોટા મ્હોટા પથરાઓને તથા ઝાડોને ઓથે સંતાયા, કેટલાએક કોતરોમાં ભરાઈ ગયા. જે ઘવાયા હતા તેઓ વેદના મટાડવામાટે

ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. એ પ્રકારે હાહાકાર વર્તાયો. આ શું! આ લોક કયાંથી આવ્યા, આવું કરવાનું કારણ શું, એ કોઇના કળ્યામાં આવ્યું નહિં. એવો ગડબડાટ જોઇને આગળના અને પાછળના અશ્વાર અને સિપાઇયો રાજાની પાસે એકઠા થયા. પછી આ કોણ છે, એમને ઠેર મારો, એવી રાજાની આજ્ઞા થતાં જ તેમને સામા સામી યુદ્ધ કરવાનો આરંભ થયો. પરંતુ તે લોક બહુ થોડા હતા તેથી તે અશ્વાર આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને ઘણા જણ કપાઈ મુવા. બાકી રહેલા નાશી છૂટ્યા. તેમની સાથે રાજા પ્રધાન ઇત્યાદિ સર્વે જેને વાયે આવે તેમ નાશી ગયા. તેમની પાછળ અશ્વાર દોડ્યા, તે જોઇને રાજાદિકનું ધૈર્ય જતું રહ્યું અને હાથ પગ ઢીલા થઈ ગયા. એ પ્રકારની વેદના પડતાં ભયાનકે વેગળેથી અશ્વારોના ઘોડાની પઢથી સાંભળી, તેથી તે ઘણો ગભરાયો. તેને એવું લાગ્યું કે, આ દુષ્ટોએ બે બાજુથી ઘેર્યા. હવે નાશી જવાનો માર્ગ રહ્યો નહિ. એવી ચિંતામાં તે મગ્ન થયો છે, એટલામાં તે અશ્વારોની એક લાંબી કતાર પાસે આવી એવું તેણે દીઠું. પછી બીશો નહિ હું આવ્યો, એવો શબ્દ કાને પડ્યો. તે શુક્લાક્ષનો શબ્દ ઓળખીને ભયાનકને જે આનંદ ઊપજ્યો, તે વર્ણન કરી શકતો નથી. આગળ શુક્લાક્ષ અને પાછળ હજાર અશ્વારોની કતાર દોડતે ઘોડે રાજા પાસે આવી પહોંચ્યા. એ વેળાએ સુમારે પાંચ વાગ્યા અને તરત ચંદ્રનો ઊદય થયો હતો અને તેનો મંદ પ્રકાશ ચારેમર પસર્યો હતો. એ અશ્વારોને આવેલા જોઇને શત્રુના અશ્વાર કેટલા છે, ઇત્યાદિ જોવા માટે તેઓ થોડીવાર થંભ્યા. રાજાએ પોતાનો ઘોડો પાછો વાળીને ક્રોધ કરી તથા હુંકારો કરી શુક્લાક્ષને કહ્યું કે, આ દુષ્ટોએ મારી નાશ કરીને સર્વને દુઃખ દીધું. એમને ઠાર માર અને જે પકડાય તો મુખ્ય મુખ્યને પકડી લાવ. એ સાંભળીને મદાંધ, પિંગાક્ષ, લોહાક્ષ, અને ચક્રાક્ષ એ સઘળા આપ આપણા ઘોડા પાછા વાળીને રાજા પાસે આવ્યા; પછી શુક્લાક્ષે રાજાના કહ્યા પ્રમાણે અશ્વારોને આજ્ઞા કરી પોતે પણ આગળ ચાલ્યો. શત્રુઓને આ લોક કેટલા છે, એનું અનુમાન બરાબર થયું ન હતું. અને તેમાંના સો માણસ મુવા અને કેટલાએક ઘાયલ થયા હતા, તથાપિ તેમણે પણ સાંમી હલ્લાં કરી. પછી પરસ્પર મ્હોટી લડાઈ થઈ અને રાજાની જિત થઈ! બેહુ બાજુના મળીને ચારસેં પાંચસેં અશ્વાર પડ્યા. શત્રુના અશ્વારોનો ઘણો નાશ થયો, તેથી તેઓ ચારે મગ નાશી છૂટ્યા. મુખ્ય સરદાર અને કારભારિયોએ પોતાની

હાર જોઇને પાછળનાં પાછળ ડગલાં ભર્યાં. શુકલાક્ષે સુમારે પચાસ સાઠ માણસોને પકડી લીધા. છેલ્લે વારે પાછળ પડતાં મુખ્ય પાંચ માણસ પણ પકડી લીધાં. બાકીનાં રાનમાં થઈ બીજે માર્ગે થઈ હાથ ન આવતાં નાશી ગયાં. પકડાયલા લોકોને એકઠા કરીને શુકલાક્ષ રાજા પાસે આવ્યો; અને નીપજેલી સહુ વાત તેને કહી. તે વેળાએ રાજાએ અને પ્રધાનાદિકોએ તેના શૌર્ય અને ધૈર્યનું વખાણ કરીને મ્હોટો ઉપકાર માન્યો. અને તેં આ વાત કેમ જાણી અને વેળાસર કેવો આવી પહોંચ્યો, એ વિષે પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હવણા તો નગરમાં જઇયે અને બંદિવાનોને ઠેકાણે કરી પછી સ્વસ્થ થઈ સર્વ વાત હું કહીશ. પછી તે સર્વ સમાજ સહિત મ્હોટા જય ઘોષથી સવારના સાત વાગતાં રાજાની અશ્વારી નગરમાં આવી. પછી તે બંદીવાનોના હાથ પગમાં બેડિયો ઘાલીને બંદિખાનામાં નાંખ્યા. પછી બપોરે સભા ભરીને સર્વ ચોકશી કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

સુમારે બાર ઉપર બે વાગતાં પોતાના પ્રધાન સહવર્ત્તમાન ભયાનક રાજા સભામાં આવ્યો. બંડવાળાએ ધસારો કરીને પોતાની અપ્રતિષ્ઠા કરી, તેથી ઘણું માઠું લાગીને તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો હતો. નગરમાં એ વાત પસરી, તેથી ઘણાએક લોકોને માઠું લાગ્યું હતું, અને બંદિવાનની ચોકશી થવાની છે, એવું જાણી ઘણાએક સંભાવિત લોક સભામાં એકઠા થયા હતા. સભામાં જગા રહી નહિ, તેથી ચારેમર લોકોની કતારો થઇને મ્હોટી ગરદી થઇ ગઇ, એટલામાં આગળ પાછળ સિપાઇયો સહિત મુખ્ય પાંચ બંદિવાન આણીને શુકલાક્ષે રાજાની આગળ ઉભા કર્યા. તેમનાં કડાં જોઇને લોકોને ઘણું માઠું લાગ્યું અને તેમના મનમાં તેમના ઉપર દયા ઉપજી. કારણ કે તેમાં કોઈ પૂર્વના કારભારી હતા, કોઈ સરદાર હતા, કોઈ જાગીરદાર હતા, એ સર્વ કુલીન, નીતિમાન્, વિચારવાન્ અને લોકોના કલ્યાણ ઇચ્છનારા હતા અને વર્ત્તમાન કાળમાં પણ તેમનો વિચાર મ્હોટો સ્તુત્ય હતો. પરંતુ એવો સમય આવી પડ્યો કે સર્વ વિપરીત થઈ ગયું. યદ્યપિ તેમની એવી દશા આવી પડી તથાપિ તેમણે પોતાનું ગાંભીર્ય છોડ્યું નહિ. એકના પણ મુખનું તેજ ઓછું થયું નહિ. પછી રાજાએ તેને પ્રસ્ન કર્યો કે, તમે મને અને મારી શક્તિને ન ઓળખતાં જે નિંદ્ય અને દુષ્ટ વર્ત્તણુક કરી, એનું કારણ શું? એ સાંભળીને તેમાંનો એક બોલ્યો કે, તું અમને હવે કેઈ શિક્ષા કરીશ, એ અમે પકકું સમજ્યા છિયે. પણ અમારે આવું કરવાનું કારણ શું

તે સાંભળ. તું આ રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થઇને સર્વ કુલને કલંક લગાડે છે. તારા પૂર્વજોમાં નીતિ, ધર્મ, શૌર્ય, દયા, શાંતિ, પ્રજાના કલ્યાણની ઇચ્છા ઇત્યાદિ જે સદ્દગુણ હતા, તેણે કરી તેમણે મ્હોટી કીર્ત્તિ અને રાજ્ય સંપાદન કરયું. તેમનાથી વિપરીત ગુણ તારામાં ભરાયા છે. તું રાજ્ય બૂડાડવાનો ક્રમ ચલાવે છે. જે રાજા અવિદ્વાન્, દુરાચારી, નિર્દય, દુર્વ્યસની, વિષયાંધ, પ્રજાના કલ્યાણ ભણી લક્ષ ન દેનારો, વિદ્યા, કળા કૌશલ્યાદિકને ઉત્તેજન ન દેનારો, દુષ્ટ, અને અવિચારી, મંત્રીને વળગનારો, આપણા રાજ્યમાં શું થાય છે, બીજાના રાજ્યમાં કેવો કેવો પ્રકાર ચાલે છે, આપણી સેના કેટલી અને તે કેવા પ્રકારની છે ઇત્યાદિ વાતનો વિચાર ન કરનારો, એવો રાજા હોય તે રાજ્ય કરવા યોગ્ય નથી. જો એવો રાજા હોય તો સર્વ પ્રજાએ એક મત કરીને તેને પદચ્યુત કરવો. એટલામાટે અમે એ કામ કર્યું. હવણાં આ કામ પાર પડયું નહિ, તો પણ તું મનમાં પક્કી ગાંઠ વાળી રાખ કે, જો તું પોતાનો ક્રમ એવો જ આગળ ચલાવીશ તો તેવાં જ ફળ પામીશ. એ સાંભળીને ભયાનકને ઘણો ક્રોધ ચડયો. અને સિપાઇયોને કહ્યું કે, 'ઘણું બકે છે, એનું મુખ બંધ કરો.' એ સાંભળીને તે બોલ્યો કે 'તેં પૂછયું ત્યારે મેં કહ્યું, નહિ તો મારે એક અક્ષર બોલવાનું પ્રયોજન ન હતું.' પછી રાજાએ પૂછ્યું કે 'તમારા જે બીજા સોબતી નાશી ગયા, તેમનાં અને બીજા કેટલા સહાયભૂત હતા, તેમનાં નામ કહીશ તો તને દેહાંત શિક્ષા થશે નહિ.' એવું સાંભળી તેણે સાફ કહ્યું કે, 'તેમનાં નામ હું જાણું છું ખરો, પરંતુ જીવ જશે તો પણ કહીશ નહિ.' વારુ એમ તું નામ નહિ કહે, એમ કહીને રાજાએ સભા ઉત્થાપન કરી અને શુકલાક્ષને કહ્યું કે, 'આજ રાતે એમની પાસે અથવા બીજા પાસે જે કોઇ બીજા આ કામમાં મળેલા હોય, તેમનાં નામ સમજવા માટે ગમે તે યત્ન કર.' પછી રાજા પ્રધાન ઇત્યાદિ જવાથી સર્વ લોક પોત પોતાને ઘેર ગયા.

તે દિવસે રાતે શુકલાક્ષે બંદિખાનામાં જઇને તે લોકોને નામ કહેવરાવવા માટે માર માર કર્યા, પરંતુ તેમણે કંઈ કહ્યું નહિ. એ મ્હોટું આશ્ચર્ય કે કોઈ પણ કહે એવો નીકળ્યો નહિ. પછી તેમણે એક બે ભોળા માણસોને પૈસાની અને છોડી મૂકવાની આશા દઇને એવું કહેવરાવ્યું કે ધનશંકર માંહી ભળેલો છે. એવું કરાવવાનું કારણ ઉઘાડું જ હતું કે, એવું કર્યાવિના આપણને મ્હોટી જગા મળશે નહિ. વળી, બીજું મુખ્ય કારણ એકે, ધનશંકર અને તેની સ્ત્રી મુક્તમાલા એ બેહુનો નાશ કર્યા વિના આપણને શાંતવર્માની જાગીર અને સર્વ સંપત્તિ મળશે નહિ,

કારણ પૂર્વે તેના મનમાં શુક્લાક્ષને દત્તક લેવો એવું હતું, પરંતુ પછી તે વિચાર ફેરવીને મુક્તમાલા અથવા તેના બાળકને સર્વ સંપત્તિ આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ આ શુકલાક્ષનું કૃતઘ્નપણું ટોચે જઈ પોહોંચ્યું, એમાં સંશય નથી. કારણ કે શાંતવર્માએ તેને બાળપણથી પુત્ર પ્રમાણે લાલન પાલન કરી વિદ્યા શીખવી, પછી લગ્ન કરાવીને જમાઈ પાસે મ્હોટા અધિકારનો રોજગાર કરી અપાવ્યો. એ વિના સુમારે પંદર હજાર રૂપિયા શાંતવર્માએ એના લગ્નમાં ખર્ચ્યાં અને આગળ તેનો તેના ઉપર પ્રેમ હતો તેથી વળી કાંઈ વધારે આપવાની ઈચ્છા હતી. તેણે એ પ્રકારે ઉપકાર કર્યો તેની એકની એક છોકરી વૃદ્ધાવસ્થામાં થયેલી, અને રૂપ તથા સદ્‌ગુણે કરી સંપન્ન, તેનો અને તેના પ્રિયપતિનો ઘાત કરવાને પ્રવૃત્ત થવું, એ કામ કરનારને કૃતઘ્ન કહેવો એ ઘણું હલકું છે; એને તો એથી પણ નીચ કહેવો જોઈએ. સર્પને દૂધ પાઈને ઉછેરિયે તો તે પાનારને કરડશે. એ પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ મૂકે નહિ. તેજ પ્રમાણે તે સ્વભાવે દુષ્ટ હતો, અને જો સત્પુરુષો ઉપકાર કરે તો તે પોતાના થોડા લાભમાટે અને સુખમાટે તેનો સઘળો વિનાશ કરતાં આગળ પાછળ જોતો નહિ. એવી રીતનાં અનેક ઉદાહરણ લોકોના જોવામાં આવ્યાં હોય તેમાં એને મુખ્ય ગણિયે તો ચાલે; શુકલાક્ષ હજાર અશ્વાર લેઈ રાજાની સહાયતા કરવા ગયો, અને મ્હોટું શૌર્યનું કામ કરી સર્વના પ્રાણ વંચાવ્યા, અને રાજાની કૃપા સંપાદન કરી એ કેમ થયું તે કહેવું ઘટે છે, માટે કહું છું.

રાજ્યમાં કહિ કેવું ચાલે છે, તે જાણવામાટે ધનશંકરે પોતે છાના હેરક રાખ્યા હતા. તેમાંના એક હેરકે રાતના આઠ વાગતાં આવીને રાજાને પકડવાના વિચારની વાત કહી. ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, લોકો આ જે કામ કરે છે, તે સારું છે, તથાપિ તેણે તેમાં સહાયતા કરી નહિ, તેનાં બે કારણ હતાં. તે એ કે રાજા કદાપિ જાણે જે ધનશંકર પણ એમાં હતો તો એથી આપણી હાનિ થાય એ એક, અને બીજું જેનું અન્ન આપણા પૂર્વજ ખાતા અને આપણેં પણ ખાઈયે છિયે, તેનાથી વિપરીત વર્ત્તવું એ ખોટું છે. માટે આપણે પ્રત્યક્ષ ન જવું એટલુંજ કરવું યોગ્ય. એવો વિચાર કરીને તેણે શુકલાક્ષ નગરમાં કાંઈ કામમાટે તે દિવસે આવ્યો હતો, તેને બોલાવીને એ વર્ત્તમાન કહ્યું અને વિલંબ ન કરતાં હજાર અશ્વાર સાથે લઈને સુમારે ચાર વાગતાં પેહેલાં તહિ જઈ પોહોંચવું એવી તેને આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તે ગયો પછી થયેલી વાત નીચે કહી છે.

નીચે કહ્યા પ્રમાણે શુકલાક્ષે ધનશંકરનો ઘાત કરવાની તક સારી છે, એવું મનમાં આણી તે બંડના પક્ષમાં ધનશંકર છે, એવું ઠરાવવાને એ બંદિવાનને શીખવાડી મૂક્યું હતું. પછી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં એ રાજદ્વારમાં ગયો, તહિં ગદાધરાદિ પંચ બેઠું હતું. પછી રાજાએ એને પૂછ્યું કે, તું એકાએક અશ્વાર લઈ કેમ આવ્યો તે કહે ? ત્યારે તે બોલ્યો કે 'મહારાજ હું તમારી પાસે રહ્યા પછી આપણા રાજની ચડતી કરવા ઉદ્યોગ કરું છું. પરંતુ આ પ્રસંગ આવ્યો. એટલે હું ગરીબની ચાકરી દૃષ્ટિએ પડી. મેં મારી પાસે ગુપ્ત વાતો આણનાર હેરક રાખ્યા છે. તેમનું કામ એટલુંજ કે, સરકારથી વિરુદ્ધ અને સરકારનું અહિત કરવા વિષે જે ઉદ્યોગ કરતા હોય, તેમની ચોકશી રાખી વાતો સાંભળવી. તે પ્રમાણે તેમનો આવવાનો સંકેત હતો, માટે હું અશ્વારીમાંથી નગરમાં આવ્યો હતો. તેવારે મારા વિશ્વાસુ પ્રતેસિંહે (એવું કહીને તેને સાથે લીધો હતો તેના ભણી આંગળી કરી) આ ભયંકર વાત આણી. પછી મને કાંઈ ગમ્યું નહિ. મારા ધણીને હું ક્યારે સુખાવસ્થામાં જોઇશ એવું મનમાં આવ્યું. પછી ભોજન પણ ન કર્યું અને સેનામાં ગયો. પછી હજાર અશ્વાર સાથે લેઈ, ઘોડા દોડાવતો એવા વિકટ પ્રસંગે આવી પોહોંચ્યો. ત્યાર પછીનું વૃત્તાંત રાજા જાણે છે.' એવું સાંભળીને તહિના સર્વને એના ચાતુર્ય વિષે અને હોંશિયારી વિષે મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને ભયાનકના મનમાં અતિશય સંતોષ થયો. તેથી તેને તેણે દશ હજારનું પારિતોષિક આપ્યું અને પ્રતેસિંહને સોનાનાં કડાં ઇત્યાદિ પોશાગ મળીને એક હજારનું પારિતોષિક આપ્યું. તે જોઈ શુકલાક્ષને મ્હોટો આનંદ થયો. પછી તેણે રાજાને કહ્યું કે, સરકારની આજ્ઞા પ્રમાણે બંડવાળાઓમાં બીજા કોણ સામીલ છે, એ મનાવવામાટે બંદિવાનને અનેક પ્રકારની પીડાઓ કરી. પરંતુ કોઇયે માન્યું નહિ. એક માણસ માનશે એવું ધારણ દેખાય છે તો તે વિષે પક્કી ચોકશી કરી સાયંકાળે રાજાને કાને નાખીશ. 'ઘણું સારું' એમ કહી રાજસભા ભોજનમાટે ઉઠી ગઈ.

બપોરે રાજસભા ભરીને તે બંદિવાનોને જુદે જુદે સ્થાનકે ફાંશી દેવાની આજ્ઞા થઈ, અને તે મુખ્ય સરદારોનાં ઘર, જાગીર ઇત્યાદિ જપ્ત કરી સરકારી ખાતામાં જમે કરવાનું કહ્યું. અને તે પાંચને અને બીજા દસ અશ્વારોને આજ પાંચ વાગતાં મેદાનમાં ફાંશી દેવાને રાજાએ આજ્ઞા કરી. એ વાતપસરતાં જ નગરના હજારો લોક તે ચમત્કાર જોવા માટે એકઠા થયા. પાંચ વાગતા પેહેલાં બસે યોદ્ધાઓ સહવર્ત્તમાન શુકલાક્ષ

તે પંદર બંદિવાનોને તહિં લેઈ આવ્યો. પૂર્વે તહિં અશ્વાર અને યોદ્ધા મળી હજાર લોક ચારેમગ ઉભા કરયા હતા. તેની પેલી હજારો લોકની ગરદી થઈ ગઈ હતી. મધ્યભાગે ફાંશી દેવાનો સ્તંભ રોપ્યો હતો. તે સ્તંભ પાસે શુકલાક્ષે તે બંદિવાનોને આણી અનુક્રમે ઉભા કરયા; એટલામાં પ્રધાનાદિક સહવર્ત્તમાન મહારાજની અશ્વારી ચોપદાર નકી પોકારતાં તહિં આવી પોહોંચી. પછી તેને ફાંશી દેવાનું કારણ સહુના સાંભળવામાં આવે એવા સ્વરે કરી શુકલાક્ષે કહ્યું. પછી લાગલાજ તેમને ફાંશીયે ચડાવ્યા અને બસે લોક રખવાળીમાં રાખીને મહારાજની અશ્વારી ચાલતી થઈ. તેમાંના મુખ્ય પાંચને વાસ્તે સર્વ લોકના અંતઃકરણમાં ખાર આવ્યો, કેટલાએકની આંખ્યોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. પરંતુ તેઓનું શું ચાલે. દુઃખિત થઇનેજ તેઓ પોતાને ઘેર જતા રહ્યા.

એ કૃત્ય થયું, તે જ દિવસે બપોરે ધનશંકરે જાણ્યું કે, બંડવાળા લોકોના સંકેતની વાત મેં આણી. એવી રાજા પાસે બડાઈ કરી શુકલાક્ષે મ્હોટી બક્ષીસ મેળવી, અને રાજાની કૃપા સંપાદન કરી, એ વાતમાં તેણે મારું નામ પણ લીધું નથી, એ મ્હોટી આશ્ચર્ય સરખી વાત છે. એ ઉપરથી એવું લાગે છે કે, હમણાં આ શું કરશે એનો ભરોંસો નથી. વાસ્તવિક જોતાં મારા ગુલાબસિંહે એ વાત આણી અને તેને બદલે ફતેસિંહને ઇનામ મળ્યું. હવણાં ફતેસિંહ તેનો દીકરો ખરો. પરંતુ જોઇયે તેવું થયું નથી. પછી તેણે ગુલાબસિંહને હાક મારીને પૂછયું કે તારા દીકરાને એ વાત આણી તેમાં હજાર રૂપૈયાનું ઇનામ મળ્યું, એ તને જાણમાં છે કે? એ સાંભળીને તેને પણ મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે બોલ્યો 'મહારાજ એવું કેમ થાય, વાત મેં આણી અને તેને ઇનામ કેમ મળે? અને તે આજ સુમારે અગિયાર વાગતાં અહિં આવ્યો હતો. પરંતુ તેણે મને કાંઈ કહ્યું નથી. પછી ધનશંકર બોલ્યો; એવો ચમત્કાર થયો છે ખરો. તેને હજાર મળ્યા એટલુંજ નહિં, પરંતુ તેના ધણીને પણ દસ હજાર મળ્યા, એવું સાંભળીને ગુલાબસિંહને ઘણું માઠું લાગ્યું અને શુકલાક્ષની નઠારી ચાલને લીધે ધનશંકરનું મન પણ છેક ખિન્ન થઈ ગયું.

સુમારે રાતના નવ વાગતાં શુકલાક્ષ રાજદ્વારમાં ગયો અને રાજા પ્રધાન ઇત્યાદિ અંતરંગ મંડળીમાં બેસતાં તેને કેહેવા લાગ્યો કે; 'મહારાજ! તે બંદિવાનોને મનવવામાં ઘણો શ્રમ કરયો. તેવારે બે જણે કહ્યું કે, ધનશંકરની જ અમને સહાયતા હતી. બીજો કોઈ અમારા જાણવામાં

નથી. આગળ બારીકાઇથી ચોકશી કરતાં એવું જાણ્યું કે, તેને ઘેર તે વિષેના એક બે પત્ર મળશે, પરંતુ એકદમ જપ્ત કર્યાવિના તે મળશે નહિ. એ સાંભળીને સૌકોને મ્હોટો ચમત્કાર લાગ્યો, પછી રાજા બોલ્યો, 'એ વાત ખરી હશે. કારણ અમારી ચાલ તેને ગમતી નથી, તેથી તે કદિ પણ મંડળીમાં આવતો નથી. તેને રાખવાનું મારા મનમાં ન હતુ, પરંતુ ગદાધરના આગ્રહથી મેં તે વાત માની.' પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે, તે મારો સંબંધી અને તેને સસરે મારું ન્હાનપણથી રક્ષણ કરીને કલ્યાણ કર્યું; પરંતુ આપની એક નિષ્ઠાથી ચાકરી કરવી, માટે સંબંધાદિકને હું જોતો નથી. મહારાજ ! વધારે શું કહું. એણે મને આપની પાસે રખાવ્યો અને હું તેના અનુમત પ્રમાણે ચાલુ છું, એવું સમજીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધે એટલામાટે તેણે મને કહ્યું કે, આ બંડના સંકેતની વાત મેં આણી, એવું રાજાને કેહે. મેં તેનો ઉત્તર જ દીધો નહિ. એવું સાંભળીને રાજાને ક્રોધ ઉપજ્યો; અને દાંત હોઠ પીશીને તેણે કોટવાળને બોલાવવામાટે આજ્ઞા કરી. તે વેળાએ સુમારે અગિયાર વાગવાનો સમય થયો હતો. એટલામાં કોટવાળે આવીને રાજાને મુજરો કર્યો. તેવારે રાજાએ તેને કહ્યું કે, સાથે પચીસ સિપાઈ અને બે ચાર કારકુન લઈ હવણાં જ ધનશંકરનું ઘર જપ્ત કર, અને અહિ નહિ હાલવા ન દેતાં મુખ્યત્વે કરી તેની બેસવા ઉઠવાની જગાઉપર રુમાલ અને અંગરખાના ગુંઝામાં બંડની વાતનાં પત્ર જો મળે તો જોજે. મળે તો તેવો જ તેને મુસકે બાંધીને આણ્ય. જો ન મળે તો તેવો જ અહિ આણ્ય. એટલું રાજાએ કહ્યું ત્યારે શુકલાક્ષ બોલ્યો કે, તેનો ગુલાબસિંહ ચાકર એ ગુપ્ત પત્ર ઇત્યાદિ લઈ જવાના કામમાં છે. ત્યારે તેને પણ પકડી આણવો જોઇયે. પછી રાજાએ કોટવાળને અને તેને આણવાનું કહ્યું. આજ્ઞા પ્રમાણે કરું છું, એવું કહીને કોટવાળ મજરો કરીને ચાલતો થયો. ગુલાબસિહને પકડવાવિષે કેહેવાને શુકલાક્ષનો એવો હેતુ કે, આ વાતનું ખરું તત્વ એ જાણે છે ત્યારે તે લોકોને અને શાંતવર્માને મારી નઠારી ચાલ વિષે કેહેશે. તેણે કરી આપણા કાર્યને ધક્કો લાગશે અને તે જ પ્રમાણે કદાચિત્ ધનશંકરે શુકલાક્ષને કહીને ફોજ આપી મોકલ્યો એવું કેહેશે. એટલામાટે તેણે પૂર્વથી જ રાજાના મનમાં વિપરીત ભરી દીધું.

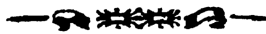
અહિ ધનશંકર પોતાની પથારી ઉપર સ્વસ્થ સુતો છે. અહિના રાજાદિકની ખોટી ચાલથી, તેણે પોતાની પ્રિય પત્નીને મહિયર મોકલી દીધી હતી. તેના રૂપની સ્તુતિ સર્વત્ર પસરી હતી અને રાજમંડળમાં પણ તેના રૂપની પ્રશંસા થઈ રહી હતી. એ કારણથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો

કે, તેને અહિ કદિ આણવી નહિ. મહિને બે મહિને મારે જ તહિ જઈ આઠ ચાર દિવસ રહી આવવું, એવા ડાહાપણથી તેણે તેને મોકલી ખરી. પરંતુ તે ગયા પછી એને એક દિવસ પણ આનંદ થતો નહિ. બેઉ સદ્ગુણી અને શાણાં હતાં તેથી તેમને પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ વધ્યો હતો. રાતે એ પથારીમાં સૂતો એટલે એની મૂર્ત્તિ એની આંખ્યો આગળ ઉભી રહેતી હતી, અને કદિ કદિ એવું થતું કે, બેમાં થએલો સંવાદ અને તેના ગુણ સંભારીને એને નિદ્રા ન આવે અને રાત્રિ જતી રહે. એના મનમાં વારંવાર એવું આવતું કે, આજ લગી લાજ પ્રતિષ્ઠાથી દિવસ કહાડ્યા. હવે એટલેથી જ પૂર્ણ માનવું અને આ ચાકરી છોડી દેવી. અને આપણી પ્રિયા સહિત રહીને આનંદમાં દિન કાહાડવા, એ જ યોગ્ય છે. એ જ વાતનું શાંતવર્માએ તેને એક પત્ર મોકલ્યું હતું, તે જ વિચારમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો છે, એટલામાં આગલા દરવાજા ઉપર ઉતાવળથી કોઈ ધક્કો મારે છે, એવું એણે સાંભળ્યું. એ વિપરીત જોઇને ઝબકી ઉઠ્યો, અને ખડકી ઉઘાડીને ગુલાબસિંહને હાંક મારી. જો જે કોણ છે, તે જોવા બાર ઉઘાડવા નીકળ્યો જ હતો. બારણું ઉઘડતાં જ મશાલી કોટવાલ, કારકુન, અને સિપાઈ માંહી પેઠા. તે તેણે જોયું. આ ભયંકર ચમત્કાર જોઈ તે ગરીબ બિચારા ધનશંકરના પેટમાં ફાળ પડી. પરંતુ તે વિચારવંત અને ગંભીર મનનો હતો, માટે ચિત્તને ધીરજ આપીને તેણે શું છે, એવું કોટવાળને પૂછ્યું. કોટવાળ પણ એના હાથ તળેનો હતો અને નિરંતર ધનશંકરની સાથે મ્હોટી નમ્રતાથી વર્તતો હતો. પરંતુ તે દિવસે તે મ્હોટો ધાટો કહાડીને, "નીચે આવ્યા પછી આ શું છે તે કહું છું." એવો તેણે ધનશંકરને ઉત્તર દીધો, તેણે કરીને આપણા ઉપર રાજા કોપ્યો, એવું તેણે અનુમાન કર્યું. પરંતુ શું કરે? છાનોમાનો નીચે આવ્યો. તહિ કોટવાળ આગળ આવી બોલ્યો; 'તું કેદી છે,' એવું કહીને તેણે સિપાઇયોને કહ્યું કે, ગુલાબસિંહને અહિ જ પકડી રાખો, કહિ જવા દેશો નહિ. પછી તે તેનો હાથ ઝાલીને, કારકુન અને એક બે સિપાઇયો સહવર્તમાન મેડી ઉપર ગયા, અને ઓરડીમાં ઝાડો લઈ જુવે છે, તો વગર નામનાં બે પત્ર મળ્યાં, તેમાં એવું લખેલું કે તમારું પત્ર પોહોંચ્યું છે, આપની સૂચવણી પ્રમાણે અમે તૈયારી કરી છે. તમે લખ્યાપ્રમાણે પાછળથી તજવીજ રાખજો. આજ રાતે અમારો ઠરાવ છે. આ પત્ર ધનશંકર દેખતાં કોટવાળે તેના રુમાલમાંથી કાહાડયું અને બીજું તેના ગુંઝામાંથી કહાડ્યું અને તેને વાંચી દેખડાવ્યું. પછી આ શું છે? એવું તેને પૂછ્યું. તેવારે પાણીમાં જેમ ઢેફું ઓગળે એમ ધનશંકરના મુખનું તેજ મ્લાન થઈ ગયું. યદ્યપિ તે મ્હોટો

શાણો અને ગંભીર મનનો હતો, તથાપિ બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ અને કાંઈ સૂઝયું નહિ. પછી કેટલીએક વાર સ્તબ્ધ થઇને તેણે કોટવાળને એવું કહ્યું કે, એમાં શું ખરું છે, તે ઇશ્વિર જાણે છે, હું કાંઈ જાણતો નથી. "કાંઈ જાણતો નથી, હવણાં ઊતાવળથી જાણ થશે" એવું કહીને કોટવાળે તેને મુશકે બાંધ્યો. પછી નીચે આણીને ગુલાબસિંહને પણ મુશકે બાંધ્યો. એટલામાં ધનશંકરની મા ઇત્યાદિ ઘરનાં માણસ ગભરાઈ જઇને દરવાજાની માંહિલી બાજુ ઉપર ઉભાં હતાં, તેઓ એને મુશકે બાંધ્યો એવું જોઇને કલકલાટ કરવા લાગ્યાં. મા તો "આ શું છે શામાટે મારા દીકરાના હાથ બાંધ્યા છે, એણે શો અપરાધ કર્યો છે" એવું બોલતી બહાર આવી. તે વારે કોટવાળે ધમકાવીને કહ્યું કે, ગડબડ કરીશ નહિ, એવું કહીને ઘરની ચોકી કરવા કેટલાએક સિપાઈ રાખ્યા અને તેના બલાપોકાર ભણી નજર ન કરતાં તે બેહુને લઈ ચાલ્યા. ધનશંકરના અંગઊપર પહેરેલા વસ્ત્ર વિના બીજું વસ્ત્ર ન હતું, બોડે માથે તેને તે નિર્દય કોટવાળ લઈ ગયો. આ પત્ર તે રુમાલમાં અને ગુંઝામાં કેમ આવ્યાં, એવું અનુમાન લોકોને થશે. તથાપિ કહું છું. તે પત્ર શુકલાક્ષે એક વિશ્વાસુ મનુષ્યપાસે લખાવીને ફતેસિંહને સ્વાધીન કર્યાં. તેનો બાપ ગુલાબસિંહ ધનશંકરનો વિશ્વાસુ ચાકર હતો. એ તો કહ્યું જ છે, તો તે ફતેસિંહે બાપ પાસે નિત્ય પ્રમાણે આવીને એ કામ કરયું.

હવણાં અહિ રાજા ઇત્યાદિ સર્વ મંડળી કોટવાળની વાટ જોઈ બેઠી હતી. એટલામાં કોટવાળે જઇને મજરો કર્યો અને બે કેદિયોને આણી આગળ ઉભા કર્યા. પછી તે ચીઠ્ઠી તે રાજાના આગળ મૂકી. પ્રધાને તે ચીઠ્ઠી વાંચવા માંડી, એટલામાં રાજાએ ક્રોધ દૃષ્ટિએ ધનશંકર ભણી જોયું અને ગર્જના કરી બોલવા લાગ્યો કે તું મારો ઘાત કરનારી મંડળીમાં મળી ગયો કે? તને વિશ્વાસુ અને ખબરદાર જાણીને મ્હોટો અધિકાર આપ્યો હતો, તેનો સારો ઉપયોગ કર્યો! એવું સાંભળી ધનશંકર હાથ જોડી મ્હોટી નમ્રતાથી બોલ્યો કે મહારાજ! જે પ્રમાણે સરકારે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો, તે જ પ્રમાણે ઇશ્વિરને માથે રાખી આજ લગી નીતિએ ચાલતો છતાં કોઈ શત્રુએ મારી ઉપર આપત્તિ નાંખી છે. હું ઇશ્વિરના સપત ખાઈ તથા આપના પગના સપત ખાઈ કહું છું કે, આ ચીઠ્ઠી મેં મારી આંખ્યોએ જોઇ નથી. એમાં લખેલી વાત પણ હું જાણતો નથી. એ વાતની મહારાજે સારી પેઠે ખોળ કરાવવી. પછી જે કરવું હોય તે કરવું. બંડવાળાના સંકેતની વાત (ગુલાબસિંહ ભણી આંગળી કરી) આ મારા વિશ્વાસુ હેરકે આણી, અને મેં હજાર અશ્વાર લઈ ઉતાવળથી જવામાટે શુકલા-

ક્ષને કહ્યું, એ ખરું કે ખોટું એ તેને જ પૂછવું. એવું સાંભળીને શુકલાક્ષે મોઘમ કહ્યું કે, તે સર્વ સરકારને કહ્યું જ છે. પછી રાજાએ દાંત પીસીને કહ્યું કે તારાં સર્વ કપટ મને જણાયાં છે. તને અને તને સહાય કરનારા ચાકરને ફાંસી જ દેવી. પરંતુ તારી જ સામું જોઈ થોડીશી મારા પેટમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ તેથી જ તને જન્મટીપની શિક્ષા આપી છે. એવું કહીને રાજાએ તેને બંદિખાનામાં લઈ જવાને આજ્ઞા કરી. એ શુકલાક્ષની ઇચ્છા-પ્રમાણે થયું નહિ. પણ તેણે મનમાં એવું વિચાર્યું કે અર્દ્ધ કાર્ય થયું. અર્ધું રહ્યું, તે આગળ જતાં થશે. એવો તે મનમાં વિચાર કરે છે, એટલામાં રાજાએ શુકલાક્ષ ભણી જોયું, તે વારે તેણે હાથ જોડીને "શી આજ્ઞા છે," એમ પૂછ્યું. પછી રાજાએ હસતાં હસતાં જ કહ્યું કે, તું બીજા પ્રધાનનું કામ સવારથી ચલાવતો જા. તે સાંભળીને મ્હોટો અધિકાર મળ્યો, એવું જાણીને તેને ઘણો આનંદ થયો. પછી તેણે બદલી કરાવીને પોતાની જગા ફતેસિંહને અપાવી. એવું કરવાના તેના બે હેતુ હતા. તેનું સાદૃશ્ય ફતેસિંહ જાણતો હતો, પણ તેના બાપને જન્મટીપ મળી તેથી તેને ખોટું લાગશે પણ આ આનંદથી તે દુઃખ તે વિસરશે અને આપણા કહ્યા પ્રમાણે ચાલશે. વળી બંદિખાના ઉપર બીજો કોઈ આવે તેને બદલે એ હોય તો પોતાનો દુષ્ટ હેતુ સાધવામાટે કાંઈ અડચણ પડે નહિ. હવે ધનશંકરથી આપણે વિપરીત ચાલીને બખશીસ અને કીર્ત્તિ મેળવી. આ વાત કદાપિ તે શાંતવર્માને જણાવશે, માટે ઢીલ ન કરતાં તે જ દિવસે તેને બંદિખાને ઘાલ્યો. એ પ્રકારે અડચણ વિના તરકટ રચેલું પાર પડ્યું. પછી તેણે વિચાર્યું કે, હવે કોઈ પણ ખરી વાત શાંતવર્માને કાને પડશે નહિ. તેથી હું વિપરીત વર્તું છું એવું તેના મનમાં આવવાનો કાંઈ સંભવ નથી.

भाग ४

श्लोक–जो दुष्टनेज उपकार करे अनेक ।
तो ते बलिष्ट थइ चित्त धरे न एक ॥
तेने मने नववसेज दया लगार ।
ते आप्तने छल करी कनडे गमार ॥१॥

ઇરાવતી નગરીમાં પ્રભાતે સૂર્ય ઊગતાં મ્હોટો ચમત્કારીક સમારંભ ચાલ્યો છે. તે દિવસે વટસાવિત્રી વ્રત હોવાને લીધે નગરીની કેટલીએક સ્ત્રિયો પૂજા સામગ્રી અને વાયણાં લઇને તથા ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પેહેરીને નદી કાંઠે જાય છે. કેટલીએક ઘાટઉપરના વડ નીચે બેસીને પૂજા કરે છે, કેટલીએક સ્નાન કરે છે, કેટલીએક પરસ્પર હલદ કંકુ આપે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે બ્રાહ્મણો મુખથી પૂજા ભણે છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની ધામધુમ ચાલી રહી છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણો નદીમાં સ્નાન કરે છે, કેટલાએક સંધ્યા જપાદિક કરવા આસન વાળી બેઠા છે. એ પ્રકારે ઠાઠ બની રહ્યો છે. એટલામાં દસપાંચ ચાકર લઈ મુક્તમાલા પોતાની સહિયો લઈ તહિં આવી. જેમ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા શોભે એમ સહિયો વચ્ચે મુક્તમાલા શોભે છે. તેણે તે દિવસે સર્વ જડાવના દાગીના પેહેર્યા હતા. તેણે કરીને અને કંઈ મસવાડા થએલા, તેથી શરીરની કાંતિ ઝળ ઝળકાર તેજસ્વી થઈ રહી છે. તે એ દિવસે જેટલી શોભતી હતી તેવી કદિ શોભતી નહિ. પુરુષ તો શું પણ સર્વ સ્ત્રિયો તેના ભણી જોતામાં જ સ્તબ્ધ થઈ ગઇયો. પછી તેણે પૂજા કરીને સૌભાગ્ય વાયણાં આપ્યાં. પછી દેવ દર્શન કરીને પોતાને ઘેર ગઈ કે તુરત એક ઘોડેસ્વાર ઘરમાં પેંઠો. તેને ચાકર લોકોએ કહ્યું કે તું ક્યાંથી આવ્યો એવું પૂછતાં જ "હું જયપુરથી આવ્યો" એવું તેણે કહ્યું. તે મધુરનામ સાંભળતાં જ મુક્તમાલાને મ્હોટો આનંદ ઉપજ્યો. પછી કિંચિત્ હાસ્યવદન કરીને તે માંહિચોકમાં ગઈ, તો તેનો વૃદ્ધ પિતા પૂજાની સમાપ્તિ કરીને અમસ્થો બાહાર આવ્યો હતો, તેને પણ પોતાની દીકરી ઘણી રૂપાળી દીસે છે એવું સમજીને અતિશય આનંદ ઉપન્યો. પછી હસતાં હસતાં કેમ? પૂજા બુજા કરી કે, એવું તેણે તેને પૂછ્યું. પછી તેણે હાસ્યવદન કરીને પૂજા કરી માટે જ આવી એમ કહ્યું. પછી જયપુરથી અશ્વાર આવ્યો હતો, તે માંહે આવ્યો, અને શાંતવમાને સલામ કરી તેણે મુખ આગળ કાગળ મૂક્યો. પછી કાગળમાં લખેલી વાત સુણવાને

મુક્તમાલા ઊભી રહી છે. એવું જાણી તેણે મ્હોટેસ્વરે વાંચવાનો આરંભ કર્યો, તે આ પ્રમાણેઃ—

સ્વસ્તિશ્રી દ્દરાવતી નગરી મહાશુભસ્થાને તીર્થ સ્વરૂપ રાજ્યમાન રાજ્ય શ્રી શાંતવર્મા, જયપુરથી લિખિતંગ સેવક શુકલાક્ષના સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ. વિજ્ઞાપના વિશેષ એ દિવસ પેહેલાં અહિંથી દસ કોસ ઊપર સુમારે પાંચસે બંડવાળા એકઠા થઇને તેમણે રાજાની અશ્વારી શિકાર કરીને પાછી આવતાં તેમના ઉપર એકાએક હલ્લાં કરી, અને કેટલાએક લોકોને ઠાર મારીને ઘણું ભંગાણ પાડ્યું. એ બંડવાળાના સંકેતની વાત સુમારે રાત્રિના આઠ વાગતાં મને મળી. પછી હું હજાર અસ્વાર સાથે લઇને ઊતાવળથી તહિં ગયો અને તેમનો નાશ કરીને પચાસ સાઠ માણુસ કેદ કર્યા. જો હું ગયો ન હત તો, તેઓ રાજા સહિત સહુને ઠાર મારત. એ વાતમાં દુઃખની વાત એ થઈ કે એ બંડવાળાઓમાં આપણા ધનશંકરરાવ સામેલ હતા, એવું તે કેદી લોકોએ માર મારતાં માન્યું છે. રાજાએ ધનશંકરનું ઘર જપ્ત કરીને ઝાડો લેતાં બે પત્ર મળી આવ્યાં. એવા અવિચારની વાત તેમણે કેમ કરી, એ મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગે છે. એટલું થતાં જો તેમણે પેહેલેથી જ મને કહ્યું હોત તો ગમે તે પ્રયત્ન કરીને તેમને આ સંકટમાંથી ઉગારત. ફાંશીની શિક્ષા થવાની હતી પરંતુ કૃપા કરીને રાજાએ જન્મ-ટીપની શિક્ષા આપી. (એવું વાંચતાં જ તેની અને મુક્તમાલાની આંખ્યો માંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં.) એ જોઇને મને ઘણું દુઃખ ઉપજે છે, અહિં મારો રાત્ર દિવસ ઉદાસમાં જ જાય છે. આપની એકની એક દીકરી તેનું એવું થયું, તેણે કરીને આપને અતિશય દુઃખ થશે. મારી મુક્તમાલા આ વાત સાંભળીને શું કરશે? હવે તેનો જન્મારો કેમ જશે? આવી વાત વાંચતાં જ તેનો કંઠ ભરાઈ ગયો, આંખ્યોએ કંઈ દેખાય ન દેખાય એવું થયું, હાથમાંથી પત્ર પડી ગયું, પછી બેહુજણ બુમો પાડતાં પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં; કેટલાએક કારકુન અને આશ્રિત પત્ર વાચતાં પાસે હતા, તેઓ તેમને સમજાવવા લાગ્યા. બુમારોળ સાંભળીને સોમદત્ત મેડા ઊપ-રથી હેઠે આવ્યો. મુક્તમાલાની માતા દેવઘરમાંથી ઘાબરી ઘાબરી બાહેર આવી. પછી ઘરના સહુ ચાકરો એકઠા થયા. ચોકશી કરવાથી તે ખબર સહુના જાણવામાં આવી; તે સમે ભાગ્યશીલા અને સોમદત્ત એ બેહુ જણુ ઉતાવળથી બુમ પાડી ઉઠ્યા. આશ્રિતની તથા પાડોશીની સ્ત્રિયો રડવા લાગી. સહુના રોદન શબ્દ મળીને એક મ્હોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો. એટલામાં મુક્તમાલા મૂર્છિત થઈ પડી હતી, તે ચેતન થઇ; પછી તેણે ઘણો આક્રંદ કરવા માંડ્યો. અંગ ઊપરથી ઘરેણાં કાહાડીને ફેંકી

દેવા લાગી. એ વાત લાગલગી જ નગરીમાં પસરી. સહુલોકો પોતપોતાના કામ છોડીને તહિ આવ્યા. તેથી એક ગરદી થઈ રહી. સહુની આંખ્યોમાંથી આંસુ પડવા માંડ્યાં. ધનશંકર એ નગરીમાં આવ્યો હતો તે સહુ લોકોએ દીઠો હતો. એના ઉત્તમ ગુણ સહુ લોકો વખાણતા હતા. એવા અનેક કારણથી જે સૌ લોકોને દુ:ખ થયું, તે લખી શકાતું નથી. શાંતવર્મા મ્હોટો વિચારવંત, જે બીજાઓને શીખામણ દઇ શકે તેના મનમાં શોક ઉપજ્યો. પછી નગરીના વૃદ્ધ અને સંભાવિત લોક આગળ થઇને બોલ્યા કે, જો આપ જ આવો શોક કરશો તો મુક્તમાલાને સાંત્વન કોણ કરશે. થઈ વાતનો ઉપાય નથી. પ્રથમ મુક્તમાલાને સાંત્વન કરીને પછી ધનશંકરને છોડાવવાના ઉપાય આપણે વિચારવા યોગ્ય છે. એવું સાંભળીને શાંતવર્માએ સહુ દુ:ખ વિસાર્યું પછી મુક્તમાલાને કહ્યું કે તું શોક કરીશ નહિ, તારો વર મારો સર્વ જીવ છે. તું જો આ પ્રકારે શોક કરીશ તો મારો પ્રાણ ઘણા દિવસ રેહેશે નહિ. તારી સામું જોઇને મારું મન ભરાય છે. હવે મારી સામું તથા મારા વય સામું જો. એવું કહીને શાંતવર્મા મુક્તમાલા પાસે ગયો, અને તેના મુખ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. મુક્તમાલા ઉઠીને બાપને ગળે વળગી પડી. “હવે હું કાંતને ક્યારે જોઇશ” એવું કહીને મ્હોટે સાદે રડવાનો આરંભ કર્યો. તે સાંભળીને શાંતવર્મા પણ રડવા લાગ્યો. પછી શું પૂછવાનું? ફરીથી એક કોલાહલ થઈ રહ્યો. જેટલા લોક તહિ એકઠા થયા હતા તેટલા સહુ રોવા લાગ્યા. કોઈ પણ છાનું રહે નહિ. પછી શાંતવર્મા મુક્તમાલાને હાથે ઝાલીને ઘરમાં લઈ ગયો. પછી તેને અનેક વિચારની વાતો કહીને કાંઇક સાંત્વન કરી. ગામના લોક પણ હળવે હળવે પોતાને ઘેર ગયા. ઘરના માણસો સઘળા દુ:ખિત થઇને પોતપોતાના સ્થાનક ઉપર બેઠા.

જયપુરમાં બીજે દિવસે સવારમાં ધનશંકરની જે અવસ્થા થઈ એ વાત પસરી, તે સાંભળીને સર્વ સજ્જન લોકોને અતિશય ખેદ થયો. ભયાનકે એવી આજ્ઞા કરી કે, ધનશંકરનાં ઘરનાં સર્વ માણસોને એક વસ્ત્ર ભેર બાહાર કાહાડીને સર્વ ધન સરકારમાં એકઠું કરવું. એ પ્રમાણે બીજા બંડવાળાઓને ઘેરથી પણ ધન આણવું. એ આજ્ઞા પ્રમાણે રાજસેવકોએ કર્યું અને તેના અને બીજા બંડવાળાઓના મળીને સરકારમાં પચાસ લાખ રૂપિયા એકઠા થયા. તે જોઇને રાજાએ વિચાર્યું જે આપણને ખર્ચની અડચણ હતી, તે હવે દૂર થઈ, એ એક મ્હોટો લાભ થયો. જે વેળાએ ધનશંકરની જનેતા અને બીજાં તેનાં ઘરનાં માણસોને

વરબાહાર કાહાઢ્યાં, તે વેળાએ દુ:ખી માણસોને એવું લાગ્યું કે હવે આપણે શો ઉદ્યોગ કરી જીવીશું. તે વેળાએ શુકલાક્ષે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આ લોકો હવે ઇરાવતીમાં જશે ત્યારે આપણે જ એમને રાખવા જોઇયે. પછી તેણે તેમને મ્હોટા આદર સત્કારથી પોતાને ઘેર આણ્યા અને થઈ વાતનો મ્હોટો ખેદ કરી તથા ખર્ચનું બંધાણ કરીને તેમને ઇરાવતીમાં પોહોંચતા કર્યાં. પછી તે પોતાનો દુષ્ટ હેતુ પાર પાડવામાં લાગ્યો. હવે જ્યારે ફતેસિંહે પોતાના પિતાને જન્મટીપ પડી એવું જાણ્યું ત્યારે તેણે શુકલાક્ષને "આ શું કર્યું," એવું પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તું જ બંદિખાના ઉપર છે, માટે તારા પિતાને કાંઈ દુ:ખ નથી. એવું સાંભળીને તેણે આપણું કલ્યાણ કર્યું, એવું કહીને પછી તેની સામું કદિ બોલ્યો નહિ. દ્રવ્ય અને મ્હોટો અધિકાર મળ્યો એટલે તે છોડીને માતપિતાદિ આપ્ત મિત્રોનો સ્વીકાર કરે એવા થોડા મળશે. વધારે શું કહું. કેટલાએક તેમનો ઘાત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે ખોળ કરિયે તો એવાં ઉદાહરણ થોડાં મળી આવે એવું નથી.

ધનશંકરના પગમાં બેડિયો ઘાલીને તેને એક અંધારી કોટડીમાં ઘાલી મૂકયો. પાથરવાને એક કાંબળી અને પાણી પીવાને એક લાકડાનો કટોરો, એ વિના બીજું કાંઈ નહિ. ખાવા પીવાની વિપત્તિ વિષે તો કાંઈ પૂછવું જ નહિ. રોટલો અને ભાજી એક જ વેળા ખાવાને મળતું હતું. એ બંદિખાનામાં બીજા બંદીવાનોને તો ખાવાનું સારું મળતું હતું, પરંતુ ધનશંકરને તો મારી નાંખવાનો વિચાર શુકલાક્ષના મનમાં હતો. તેથી એવી માઠી હાલત કરી હતી. ધનશંકરને કાંબળા ઉપર સુઈ રેહેવાની ટેવ જન્મથી નહિ. તેને કાંબળા ઉપર સુઈ રેહેવું પડ્યું અને ઉત્તમ અન્ન ખાવાની ટેવ તેને લૂખો રોટલો ખાવો પડ્યો. રાતે એકલા કાંબળા ઉપર ઉંઘ આવતી નહિ, ઓડવાને કાંઈ નહિ તેથી ટાહાડ ખમવી પડતી હતી. માકણ, ચાંચણ, ડાંસ, મચ્છરાં અહર્નિશ શરીર ફોલી ખાતાં હતાં. એ પ્રકારનાં સંકટ તેના ઉપર એકદમ આવી પડ્યાં. પોતે કહ્યા પ્રમાણે ચાકરોએ કર્યું છે કે નહિ, તે જોવાને કોઈ કોઈ દિવસે શુકલાક્ષ તહિ જતો હતો. પરંતુ તે નિર્દયને કદાપિ તેની ઉપર દયા આવી નહિ. તે તેની સાથે કોઈ દિવસે એક શબ્દ બોલ્યો નહિ. એક દિવસે શુકલાક્ષને તહિ આવ્યો જાણીને અત્યંત ત્રાસ પામેલો, તેથી ધનશંકરે દીનપણાથી તેની પ્રાર્થના કરી. માકણ, ચાંચણ અને ટાડ એટલાથી મને ઘણી પીડા થાય છે, માટે કૃપા કરીને પેરવાને એક ધોતિયું આપશો તો મારા ઉપર મ્હોટો ઉપકાર કર્યો, એવું હું માનીશ. એવું સાંભળી ડોળા કાઢીને તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, તને કદાપિ ટાડ

વાય નહિ અને માકણુ ચાંચડ કરડે નહિ એવી ઉતાવળથી તજવીજ થશે, એવું કહીને તે ચાલતો થયો. એ પ્રકારના તેના કઠોર શબ્દ સાંભળીને તેણે વિચાર્યું કે, દીનવાણી મેં મારા મુખથી કહી ન હોત તો ઘણું સારું હતું. એવી દુ:ખકારક અવસ્થામાં પડવાથી તેનું શરીર થોડા દિવસમાં તેજહીન થઈ ગયું. શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઇ. માતાની અને બીજા ઘરનાં માણસોની શી દશા થઇ હશે, એવા વિચારમાં તેનું શરીર સુકાઈ ગયું. આપણી પ્રિયપત્નીના જાણવામાં આ વર્ત્તમાન આવ્યું હશે ત્યારે તેની શી દશા થઈ હશે, તેનો શોક કદાપિ ઓછો થનાર નથી. તેને હવે સુખ કેમ કરી થાય! મારા વિના તેને સુખ થનાર નથી. તે પણ મારા વિયોગના દુ:ખથી મારી પેઠે જ ક્ષીણ થતી જશે. હવે તે મને મળશે શું! તે હસતાં હસતાં મારી સાથે બોલશે શું! તે પોતાના સુકુમાર તથા શોભતા હાથવડે ક્યારે પણ મને ગળે વળગશે શું! એવો શોક કરતાં છતાં તેનો કંઠ ભરાઇ ગયો, આંખ્યોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. પછી લાંબે સ્વરે નિસાસો મૂકીને કેહે છે; "હરહર! હે ઇશ્વર! આ અન્યાય તેં કેમ કર્યો. હું નીતિથી તારી સાથે વર્ત્તતો હતો ત્યારે મારી ઉપર આવો કોપ કેમ કર્યો? તું સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે કોઇએ કાંઈ પાપ કર્યું તો તારા જાણવામાં આવે છે. હે દીનદયાળ! તું મારી સામું કેમ જોતો નથી. તારી સેવામાં કાંઈ મેં ચૂક કરી હોય એવું પણ મને લાગતું નથી. જે કર્યું હશે તે તારાથી બીને જ કર્યું હશે. એવું છતાં મારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો અને મને દુ:ખસમુદ્રમાં નાંખ્યો, તે તને ઘટે છે શું! તારા રાજમાં અન્યાય થાય છે એવું તો કહી શકાતું નથી. સર્વવ્યાપક દયાળુ નીતિમાન ભક્તવત્સલ એવો જે તું, તેના રાજ્યમાં આવી અનીતિ કેમ થઈ. અજ્ઞાની, અવિચારી, લોભી અને વિષયાસક્ત એવા જે અમે, તેમનાથી અપરાધ થયા વિના તું કદિ વિમુખ થતો નથી. તો હે પ્રભુ! મનોભાવથી હું તારે શરણે આવ્યો છું. હવે તું ઉપેક્ષા કરીશ નહિ. ઉતાવળથી દોડ અને મને આ દુ:ખથી છોડ. તારા વિના હવે બીજા કોઇનો મારે આધાર નથી. ઓરડીમાં રહીને ધનશંકર એ પ્રકારની પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો હતો.

આણીમગ ભયાનકે સહુ બંદિવાનોને ફાંશી દઇને, અને આપણને આ કામમાં સારો લાભ થયો એવું સમજીને પૂર્વ કૃત્યનો આરંભ કર્યો. જે બે બંદિવાનોને શુકલાક્ષે છોડી મૂકવાનું વચન આપીને ધનશંકરથી વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરાવી હતી, તેમને પણ ફાંશી દીધી. કારણ કે જો એ જીવતા રેહેશે તો આગળ પાછળ અડચણ કરશે, એવું શુકલાક્ષને લાગ્યું. તેથી જ એવું

કૃત્ય કરવું. એવો ભયંકર અનર્થ જોઇને રાજ્યના લોકો ગભરાઈ ગયા. જે એકઠા મળીને રાજની વિરુદ્ધ બેત કરતા હતા, તેમને ઘણી દેહેસત પડી. તેમને એક મ્હોટી વાત અનુકૂલ થઈ તે એવી કે હાથ આવેલા કેદિયોમાંથી કોઇયે કબૂલ કરવું નહિ કે આ બંડમાં બીજા કોઈ છે. કદાપિ કોઇના ઉપર કેવો પ્રસંગ આવી પડશે, એવું સહુના મનમાં હતું. આ અનર્થથી તેમનું ધૈર્ય જતું રહેલું ન હતું, તેમાં લોકોની અધિક અધિક વૃદ્ધિ થવા માંડી હતી. આ ઉદાહરણથી રાજાએ સુધરવું હતું. પરંતુ તેણે ન સુધરતાં લોકોને ઘણો ત્રાસ દેવાનો આરંભ કર્યો. તેના મંત્રિયે તેને એવું કહ્યું કે, આ એક વાત સારી બની કે આ ભયથી હવે લોકો પુનઃ એવું કરશે નહિ, એવો તેમણે નિશ્ચય કરીને પછી દેશની ઉત્તમ ઉત્તમ સ્ત્રિયો ઉપર જુલમ કરવાનો આરંભ કર્યો. આ અવસર ભલો છે, એવું મનમાં આણીને શુકલાક્ષે એકાંતમાં રાજાને કહ્યું કે, ધનશંકરની સ્ત્રી મુક્તમાલા એવી રૂપાળી છે કે, એની આગળ રંભા પણ તુચ્છ છે; માટે એવું આરત્ન આપ સરકારને યોગ્ય છે એવું મને લાગે છે. પછી રાજા બોલ્યો કે, મેં પણ તેનું લાવણ્ય એવું જ સાંભળ્યું છે. પરંતુ ઉઘાડો જુલમ કરી શકતો નથી. કેમકે કદાપિ એમ કરતાં મ્હોટો અનર્થ થઈ જાય, માટે ઘણું ખર્ચ થાય તો ચિંતા નહિ, પણ તે યુક્તિવડે સાધ્ય થાય તો ઘણું સારું. હું યત્ન કરું છું તે સફળ થયા પછી રાજાને જણાવીશ એવું શુકલાક્ષે રાજાને કહ્યું. રાજાને મ્હોટો આનંદ થયો. પછી બોલ્યો કે તું એ કામ કરીશ એવી મારી ખાત્રી છે. પછી શુકલાક્ષ જોઇયે તેટલા રૂપિયા ખજાનામાંથી લેવાનો હુકમ લઈ ઘેર ગયો.

શુકલાક્ષે પૈસા મેળવવા સારુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તજવીજ કરી. મુક્તમાલાને આણીને રાજાને આપવાનું મન તેનું મુદ્દલ હતું જ નહિ. તેને ઠાર મારીને શાંતવર્માની સર્વ સંપત્તિ મેળવવી, એ તેનો મુખ્ય હેતુ હતો. રાજાને એવું કહ્યાથી પૈસા પણ મળે અને પ્રસંગે જોઇયે તેવો અધિકાર પણ ચલવાય, એવું તેણે મનમાં આણ્યું હતું. પછી ઘેર આવીને શી તજવીજ હવે કરવી, એ વિષે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી તેણે તહિં એક ધૂર્ત્ત પંચાક્ષરી લુચ્ચો હતો તેને બોલાવી આણીને એકાંતમાં લઈ જઈ કહ્યું કે, મારું એક કામ છે તે તું સારીપેઠે કરીશ, એવું મને લાગે છે. પરંતુ કોઈ આગળ વાત કેહેવી નહિ એવા શપથ ખા. પછી જો કહિ વાત કરીશ તો તને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખીશ. એવી તેણે તેને ધમકી પણ દીધી. તે બચારો ગભરાયો અને હાથ જોડીને બોલ્યો મહારાજ હું આપનો સેવક છું. આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તીશ. આપની સાથે બગાડ કરુ તો મારાથી જીવતા

રેહેવાય નાહ. હવે મને આપ આજ્ઞા કરો. પછી તે બોલ્યો કે તને ઇરાવતીની ખબર છે કે નહિ? તે બોલ્યો—છે. ત્યારે તહિ ધનશંકરની સ્ત્રી મુક્તમાલા પોતાના બાપને ઘેર છે. તે ઠેકાણે જઇને તેને કોઇપણ ઉપાયે ઠાર મારીને તેનું માથું મને દેખાડવા માટે આણ. એવું કામ જો તું સારીપેઠે કરીશ તો તને પાંચ હજાર રૂપિયા બખશીસ આપીશ. આ કામ કરવાની પૂર્વે ખર્ચ કરવા માટે તને હજાર રૂપિયા આપું છું તે લે. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે આ અઘરું કામ જીવ સાટાનું છે ખરું, પરંતુ પાર પડશે એવું લાગે છે. પછી શુકલાક્ષે હજાર રૂપિયા આપીને સવારમાં જ નીકળ એવું તેને કહ્યું. પછી તે સલામ કરીને ચાલતો થયો. તે ભૂવાને એકદમ હજાર રૂપિયા મળ્યા તેથી અતિશય આનંદ થયો. પાંચ હજાર રૂપિયા મળશે, એટલે હું મ્હોટો શ્રીમંત થઇશ. પછી અનેક પ્રકારના વિષયોપભોગ ભોગવીશ. એવા અનેક પ્રકારના તરંગ તેના અંતઃકરણમાં ઉઠવા માંડ્યા. હવણાં રાજ્યમાં શુકલાક્ષનો એટલો અધિકાર છે કે, જે કરે તે પૂર્વ દિશા. પછી તેની આપણા ઉપર પૂર્ણ કૃપા થશે. પછી મારે શી કમી રહી. જે ગમશે તે કરીશ. એવા મ્હોટા મ્હોટા વિચારોમાં તેનાં અંતઃકરણ છેક બૂડી ગયાં. વાટમાં જતાં જે લોક આજુબાજુના દેખાતા હતા, તે સર્વ આપણાથી ઘણા હલકા એવું તેના જોવામાં આવ્યું. પરંતુ હું તે કરનાર શું? અને તે યોગ્ય કિંવા અયોગ્ય એ વિચાર ભણી તેનાં અંતઃકરણ મુદ્દલ વળ્યાં નહિ. એવો વિચાર કરીને તે પોતાની સાથે એક બે માણસ રાખીને ઇરાવતી જઈ પોહોંચ્યો. તે માણસોને તેણે પોતાની મુખ્ય વાત કહી નહિ. પછી તે નગરીમાં જ્યાં મુક્તમાલાની દાસી રેહેતી હતી ત્યાં જગા લઇને તેણે પોતાનો ઢોંગ ચલાવવાનો આરંભ કર્યો. માણસોને ઇલાયદે ઠેકાણે રાખ્યા હતા. લોકોમાં જૂઠી કીર્ત્તિ ચલાવવાના કામમાં રહ્યા વિના બને નહિ. તેઓ લોકોને એવું કેહેતા હતા કે આ બાવાની કીર્ત્તિ સાંભળીને એને અમે અમારે ગામ લઈ જવાને આવ્યા છિયે. આ બાવો લોકોને વળગેલાં ભૂત કાહાડે છે, ગમે તેવો રોગ હોય તો તેનો મંત્રે કરીને નાશ કરી શકે છે. આ બાવો લોકોનું ભવિષ્ય કહી આપે છે. એથી વધારે શું કહિયે. જો એ મનમાં ધારે તો અહિનું ગામ તહિ અને તહિનું અહિ એવું કરી શકે છે. ગારુડી વિદ્યામાં પણ આ બાવો ઘણો કુશળ છે.

એવી ગપો ચલાવવાથી ભોળા લોકોમાં તેની મ્હોટી પ્રતિષ્ઠા વધી, અને હજારો ભોળા લોકો તહિં એકઠા થવા લાગ્યા. મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રિયોની ઘણી ગરદી થવા માંડી. બાવા પાસે લોકોની સભા

ભરાતી હતી. તેમાં આકાશથી મિઠાઈ, નાળિએર, ખારેક, બદામ, પાન, સોપારી અને અનેક પ્રકારનાં ફળ આવી પડતાં હતાં. તે જોઇને લોકોને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગતું હતું. પરંતુ એ સર્વ તેના માણસોનું કામ હતું. એ જણસો બાવા સહુને વેહેંચી આપતો હતો. લોકોનાં ભૂત કાહાડવાનો ઉપક્રમ ઘણો જ બાવે ચલાવ્યો. તહિંનાં લોકો ઘણા ભોળા હતા તેથી તે મ્હોટો મહાપુરુષ થઈ પૂજાવા લાગ્યો. જેની સામે જોઇને બાવો ભાષણ કરે, તે મ્હોટો ભાગ્યવંત ગણાતો હતો. કારણ કે ઘણા લોક એકઠા થતા હતા, તેમાં સાધારણ લોકો તો કાંઈ ગણમાં જ હતા નહિ. ગામના લોકો અહોનિશ એ જ વાત કરતા હતા. આ બાવા વિષે નાનાપ્રકારની વાતો સાંભળીને એક દિવસે મુક્તમાલાના મનમાં આવ્યું કે એકવાર આપણે પણ જઇને તે બાવાને મળવું. એવું મનમાં આણવાનું કારણ એટલું જ કે આપણા પ્રિયપતિને એકવાર મળવા વિષે તેના અંતઃકરણમાં મ્હોટી ઉત્કંઠા થઈ હતી. એ કારણથી તેના મનમાં તે જ વિચાર અહોનિશ થતો હતો. તે પતિવિયોગના દુઃખમાં જ દિન ગાળતી હતી. પરંતુ તેનો દયાળુ પિતા તેની દુઃખી મુદ્રા જોઇને અત્યંત દુઃખ ધરતો હતો. પણ તે તેની પાસે હતી, તેથી તેનું દુઃખ વિસરી ગયા જેવું થતું હતું. સગાં ભાઈ બેહેનથી વધારે પ્રીતિ મુક્તમાલા અને સોમદત્તને હતી. સોમદત્ત ભાઇના સહવાસથી મુક્તમાલાના મનમાં કાંઇક વિશ્રાંતિ થતી. તે અનેક પ્રકારના ઉપદેશ અને મનોરંજક વાતો કહીને તેના અંતઃકરણનું દુઃખ ઓછું કરવામાં મન દઈ લાગ્યો હતો. પરંતુ હોકાયંત્રના લોહચુંબકની સળી બીજી દિશાએ ફેરવતાં ક્ષણભર તે દિશા ભણી રહીને પછી ઉત્તર દિશા ભણી વળે છે, એમ એ બેહુનો વિયોગ થયો એટલે તેનું મન તે પિયકર મૂર્તિ ભણી વળતું હતું. એ પ્રકારે તેની દશા થઈ ગઈ હતી.

હવે જે વેળાએ તેના મનમાં તે દાંભિક બાવાને મળવું એવું થયું, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આપણી રૂપળી દાસીને ઘેર જ રહ્યો છે. પછી તેણે રૂપળીને પૂછ્યું કે તારે ઘેર બાવો આવ્યો છે, તે પોતાના મંત્રસામર્થે કરીને મારા પતિને છોડાવીને છાનો માનો મારે ઘેર આણી આપશે ? એવું સાંભળીને રૂપળી બોલી, બાઈ સાહેબ તે ભૂતાં કાહાડે છે, મ્હોટા મ્હોટા જંદ કાડે છે, રોગ દોષ દૂર કરે છે. મારી હીરી કેહેતી હતી કે મ્હોટાં ઘરનાં ઘર ઉચકીને આ બાજુથી પેલી બાજુએ લઈ જાય છે તો તમારું કામ કરવું એ તો તેને ઘણું સહેલું છે. તમને સારુ સૂજ્યું. હવે હું તેને પૂછીશ. પછી મુક્તમાલા બોલી કે તે એકઠા થાય ત્યારે તું તેને પૂછ અને જે કેહે તે આવીને કેહે. પછી રૂપળી બપોરે ઘેર ગઈ ત્યાં

જે વેળાએ બાવાજી એકલા બિરાજતા હતા, તે વેળાએ બાવા પાસે જઇને હાથ જોડીને બોલી; 'બાવા મહારાજ ! મારે કાંઈ આપને પૂછવું છે. માટે એકાંત કરવું જોઇયે.' પછી બાવા મહારાજ પાસે એક બે જણ બેઠા હતા, તેમને બહાર જવાને કહ્યું. પછી રૂપળી આગળ આવીને હળવે હળવે બોલી કે, મારી શેઠાણીનો ધણી રાજાએ બંદિખાનામાં નાંખ્યો છે, તેની ઉપર કૃપા કરીને આપણી મંત્રવિદ્યાવડે આણી આપશો તો તે તમને જે માગશો તે આપશે. એવું તેણે જ મને પૂછાવ્યું છે. તેણે ઉત્તર કર્યો કે, એ વાત કઠિણ નથી. તું તેને અહિ મોકલ. પછી તે શું કહે છે તે જણાશે. એ વાત દાસીએ આવીને કહી તેટલામાં જ મુક્તમાલાને અત્યંત આનંદ થયો. આ વાત કોઇને કહીશ નહિ, એવું તેણે દાસીએ કહ્યું. પછી એકાંતે બાવાને મળવાનો વિચાર કર્યો.

પછી એક દિવસે એ બાવાની મઢીમાં કોઈ ન હતું, એવી તક જોઇને મુક્તમાલા સુમારે રાત્રીના અગિયાર વાગતાં બાપથી છાની તહિ ગઈ. તેની પાસે તે વિશ્વાસી દાસી હતી. તહિ જઇને બાવાને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને વિનતિ કરી કે; 'મહારાજ, મને એવું લાગે છે કે, મને દુઃખસાગરમાંથી પાર પાડવાને આપને ઇશ્વરે જ અહિ મોકલ્યા છે. એમ ન હોય તો તમારાં ચરણનું દર્શન મને કયાંથી થાય ? મને પોતાની દીકરી જેવી ગણીને સંસારમાં રાખો તો તમારો ઉપકાર જીવતા લગી ભૂલવાની નહિ. વળી તમે જે માગશો, તે આપવાને મારો પિતા કદિ પણ આગળ પાછળ જોનાર નથી.' એવું સાંભળીને તેણે ઉપર આકાશ ભણી જોયું અને ધ્યાન કર્યા જેવી મુદ્રા દેખાડીને બોલ્યો કે, મારી માતાએ મને કાંઈ ઓછું આપ્યું નથી. હું વનમાં જઈ બેસું તો મનમાં ધારું તે કરી શકું. લોકોની એક કોડીની મારે ઇચ્છા નથી. મનમાં આવે તો લાખો રૂપિયા લોકોને આપવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે. હવે ગામો ગામ હીંડવાનું મારે કારણ એટલું જ છે કે, જે લોક અનેક પ્રકારની વ્યાધિથી તથા અનેક દુઃખથી પીડાય છે, તેમના ઉપર ઉપકાર કરવો, એથી બીજો કાંઈ હેતુ નથી. અને જે વાસ્તે મને તું બાપ પ્રમાણે માને છે, તે અર્થે તને કન્યા સમજીને તારું કામ કરીશ. પરંતુ તારા કહ્યા પ્રમાણે થવાને એક અડચણ છે. મારી મંત્રસત્તા રાજ્ય ઉપર ચાલતી નથી. એટલામાટે તારો પતિ મંત્રથી અહિ આવશે, એવું થવાને કઠિણ છે. તને મંત્ર સિદ્ધ કરી આપું એટલે તું તહિ જઇશ અને તેની સાથે તારી ગાંઠ પડશે. પછી તે જ મંત્ર તેને સિદ્ધ કરી આપીશ, એટલે તમે બેઉ જણ પોતાના ઘરમાં આવી પડશો. હવે તને મંત્ર સિદ્ધ

કરી આપવાને અહિંથી આઠ દિવસની વાટઉપર ડુંગરમાં મારી લીલાંબરી નામે દેવી છે, તહિ જવું પડશે. તહિ ગયા એટલે એક રાત્રિમાં કામ થશે. સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી તે દેવી આગળ બેસી, હું કહું તે પ્રમાણે મંત્ર જપો એટલે કાર્ય સિદ્ધ થશે. પણ તારે મારી સાથે આવવું પડશે. બીજા સાથે આવે તે કોઈ ઉપયોગના નથી. એવું કહીને તેણે "જય જગદંબે" કહીને ઉંચો હાથ કર્યો. એટલામાં એક હલદરનો અને બીજો કુંકુનો એવા બે પડા તેના હાથમાં આવી પડ્યા અને આકાશમાંથી એક નાળિયેર અને કાંઇક ખારેકો અને બદામ એકાએક એ બેહુની મધ્યે આવી પડ્યાં. આ તું પ્રસાદ લઈ જા, એવું કહીને તેણે તે સર્વ મુક્તમાલાને અર્પણ કર્યું અને કહ્યું કે, હવે તું જા અને પૂરો વિચાર કરીને મને કેહે જે હું જોઇયે તે વેળાએ તારેવાસ્તે શ્રમ કરવાને તૈયાર છું. પછી તે નમસ્કાર કરીને ચાલતી થઈ. મુક્તમાલા કોઈ ન જાણે એમ છાની ગઈ હતી. તે પ્રમાણે પાછી છાની આવીને પોતાની પથારીમાં સૂઈ ગઈ, બાવાએ મંત્ર સામર્થ્યે કરી જણસ આણેલી જોઇને તે છેક વિસ્મિત થઈ ગઈ હતી. અને તેના મનમાં એવો વિશ્વાસ બેઠેલો હતો કે. આ કોઈ અલૌકિક પુરુષ છે. એ કહ્યા પ્રમાણે કરશે એમાં કાંઈ સંશય નથી. આપણા પ્રિયપતિની ભેટનો લાગ આવ્યો છે, એવા વિચારમાં તે નિમગ્ન થઈ ગઈ. એવા પ્રસંગમાં નિદ્રા તો ક્યાંથી આવે? એ વાત પિતાને અને સોમદત્તને કહેવી કે ન કહેવી, એ વિષે તે વિચાર કરવા લાગી. એકદા તેને એવું લાગ્યું કે, આ વાતમાં તેઓ મ્હોટા આનંદથી સંમતિ આપશે. વળી મનમાં વિચાર્યું, કે બાવા સાથે વેગળે પંથે જવાને તેમના મનમાં અનેક સંશય આવશે, એવું વિચારતાં જ તેને લાગ્યું કે તેમને શંકા થશે અને બાવા સાથે તો ગયા વિના કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ. હવે એ વિષે મારે પણ પૂરો વિચાર કરવો જોઇયે. નહિ તો વનમાંથી નીકળી અગ્નિમાં પડવા જેવું થશે. વળી વિચારે છે કે એવું થશે નહિ. એ બાવો ઘણો સર્જન દેખાય છે. તેણે મને પોતાની દીકરી કહી છે. મારું મન વેહેમી છે માટે એવા ખોટા ખોટા વેહેમ આવે છે. પછી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, કોઇને પૂછવું નહિ. એકલી રૂપલીને જ સાથે લેઈ જવી. પછી બીજે દિવસે તે દાસી સાથે પોતાનો વિચાર તેણે બાવાને જણાવ્યો અને રાતે પોતાને ઘેર જઈ તેની સલાહથી એવું ઠરાવ્યું કે, એક દિવસે બેહુને જવું એ ઠીક નહિ. બાવાએ બે દિવસ આગમચ જવું, ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે ગામની બાહાર ફલાણે ઠેકાણે મુક્તમાલા તથા દાસી આવે. ત્યાં બાવાએ બે સાથે ઘોડા લઈ તૈયાર રેહેવું. એવું ઠરાવી મુક્તમાલાએ એક હજાર રૂપિયાના દાગીના ઘોડા વેચાતા લેવા

આપ્યા. પછી તે સંકેત પ્રમાણે હું આવીશ, એવું કહીને બાવાને નમસ્કાર કરી તે પોતાને ઘેરે આવી.

આપણો શ્રમ સફળ થયો, એવું જાણી બાવાને ઘણું સારું લાગ્યું. પછી તેણે પોતાના માણસને કહ્યું કે તમારે હવે જયપુર જવું અને શુકલાક્ષ મહારાજને એવું કેહેવું કે, આજને બારમે દિવસે કહ્યા પ્રમાણે કામ ફતેહ કરી સંકેત પ્રમાણે આવી મળીશ. વારુ કહીને તેઓ રસ્તે પડ્યા. પછી બાવો પણ તહિંથી નીકળ્યો અને પાંચ પાંચસે રૂપિયાના બે ઘોડા સહિત સર્વ તૈયાર કરી, ત્રીજે દિવસે રાતે તે સંકેત કરેલે ઠેકાણે આવીને ઉભા રહ્યા.

અહિં મુક્તમાલા રાત્રીના સુમારે આઠ વાગતાં સર્વ આટોપીને પોતાના મંદિરમાં ગઈ અને તેણે જે કાંઈ પોતાની સાથે લેવાનું હતું, તેની એક ન્હાની ગાંઠડી કરી. પછી " હું કાંઈ કામવાસ્તે બાહાર ગઈ છું. સુમારે બારમે દિવસે પાછી આવીશ મારી કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ " એવી ચીઠી લખીને તેણે પથારી ઉપર મૂકી. પછી નવ વાગતાં તે ગાંઠડી કાખમાં મારીને અને માથે ટોપી ઘાલીને પાછલે બારણે થઇને ચાલતી થઈ. તે દિવસે અંધારિયું હતું. તેણે કરીને અંધારામાં કોઈ દેખી શકે એવું ન હતું. એ અનકૂલતાથી દાસીને લેઈ ગામ બાહાર નીકળી ગઈ. પછી તે સંકેત સ્થળમાં બાવો આવીને વાટ જોતો હતો. પછી બાવાને વંદન કરીને ઘણું ન બોલતાં બેહુજણ એક ઘોડા ઉપર બેઠાં અને બીજા ઘોડા ઉપર બાવો બેઠો. પછી બાવાનો ઘોડો આગળ અને એનો ઘોડો પાછળ, એવી રીતિથી ઝપાટામાં ઘોડો હાંકીને તેઓ સૂર્યોદયને સુમારે પંદર કોસ મજલ કરી ગયાં. પછી ઘોડાં થાકયાં અને આ પાસેના અરણ્યમાં દિવસે ચાલવું ઠીક નહિ, એવું બાવાએ મનમાં આણ્યું અને આડે માર્ગે જઈ એક અરણ્યમાં મુકામ કર્યો. સર્વ સાહિત્ય સાથે લીધું હતું. પછી ભોજન કરીને રાત્રિયે જાગરણ થયેલું હતું માટે સર્વે સ્વસ્થ થઇને ઉંઘી ગયાં. સુમારે ચાર વાગતાં ઉઠીને બીજો થોડો ઘણો આહાર કર્યો. પછી દીવો કરવાની વેળાએ માર્ગે પડ્યાં. વાટે બાવાએ પોતાની બડાઇની અનેક પ્રકારની વાતો કહી. તેણે કરી પોતાનું વિશ્વાસુપણું અને પરોપકાર બુદ્ધિ પણ તેના ભોળા અંતઃકરણમાં પૂર્ણપણાથી ભરી દીધાં. એ પ્રકારે સાત દિવસ લગી માર્ગે ચાલીને તે બાવો તેમને સાથે લઇને એક ન્હાના ગામડામાં આવી ઉતર્યા અને તહિંથી સુમારે પાંચ ગાઉ ઉપર એક ડુંગર દેખાતો હતો, તેણી મગ આંગળી કરીને બોલ્યો કે આ મારી લીલાંબરી દેવીનો ડુંગર છે, એને નમસ્કાર કર. તેણે મ્હોટા મનો-

ભાવથી નમસ્કાર કર્યા. પછી બાવાએ મુકતમાલાને કહ્યું કે, આજ તારી અને તારા સ્વામીની ભેટ કરી આપું છું. હું હવે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડું છું અને રાત્રિયે સામાન સંભાળવાને દાસીને મૂકીને આપણ બેહુ જણ ઘોડા ઉપર બેસીને તહિ જઈએ. મુકતમાલાએ થોડું હસીને ઘણું સારું છે, એવું કહ્યું. પછી ભોજન થયા પછી ધૂપ, કપુર, ફૂલ, લીંબુ, અડદ ઇત્યાદિ અનેક જનસો બાવાએ આણી. પછી રાત્રિના આઠ વાગતાં મુકતમાલાને સાથે લઈ તે ડુંગર ભણી ચાલતો થયો.

અહિ જયપુરમાં તે બાવાનાં માણસોએ શુક્લાક્ષને બારમે દિવસે સંકેત પ્રમાણે બાવો આવશે, એવું કહેતાં જ આપણી કાર્યસિદ્ધિ થઈ, એવું તેમને લાગ્યું અને મ્હોટો આનંદ થયો. ધનશંકરને ત્રાસ દેવાનો તેણે ક્રમ ચલાવ્યો હતો. તેણે કરી તે બિચારો છેક ક્ષીણ થઈ ગયો હતો. ઉઠવા બેસવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. પછી એક દિવસે તે બંદિખાનામાં એક બંદિવાન મરી ગયો. તે વારે આ લાગ સારો છે એવું જોઈને શુકલાક્ષે પ્રતેસિંહ પાસે ધનશંકર મરણ પામ્યો, એવી રાજાને ખબર કરાવી. પછી સર્વ લોકોને ઝાહેર કરવા સારુ તે તેનો સંબંધી હતો, માટે સ્મશાન યાત્રાદિ કર્મ શુકલાક્ષે પોતે કર્યું અને પ્રતેસિંહને કહાવી મોકલ્યું કે, ધનશંકરના ખાવાનાં પદાર્થમાં સારુ અફીણ નાંખ. એ પ્રકારે તે સજ્જન પુરુષના અલ્પ વયમ એવો નઠારો પરિણામ થયો. તેણે કરી સહુ લોકોને માઠું લાગ્યું. વારું, તે જ દિવસે રાત્રિના સુમારે બાર વાગતાં શુક્લાક્ષ બંદિખાનામાં ગયો. ધનશંકર બિચારો અફીણના ઘેનમાં મગ્ન થઈને પડ્યો હતો. પછી તેની એક પિછોડીમાં ગાંસડી બાંધીને તેણે પ્રતેસિંહને કહ્યું કે, પાછલે બારણે જા અને નદીને કાંઠે ચાલીને અર્ધકોસ ઉપર ધરો છે, તેમાં એને નાંખીને પાછો આવ. તે પ્રમાણે પ્રતેસિંહે કર્યું અને તે પાછો આવ્યો. પછી તે બેહુજણ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા.

આગળ કાંઈક દિવસ ગયા પછી એક દિવસે પ્રાતઃકાળમાં અરુણોદયને સુમારે શુકલાક્ષ ઉઠીને બાહાર આવે છે, એવામાં તેને ચાકરે કહ્યું કે મહારાજ મેં હવણાં મ્હોટો ચમત્કાર જોયો; હું વાટે ચાલતો આવતો હતો, એવામાં એક ઘોડેસ્વારને કોટવાળે પકડ્યો. તેનો ઝાડો લેતાં તેની પાસેથી કોઇ બાયડીના હાથ પગ કાપેલા નીકળ્યા. તેથી તે ખૂની માણુસ છે એવું સમજી કોટવાળે તેને ચોકીમાં બેસાર્યો. અને હું આણી મગ આવ્યો. એવું સાંભળતાં જ શુકલાક્ષ મનમાં રાજી થયો અને કાંઈ કામને મિષે બે સિપાઈ સાથે લઈ ચોકી ઉપર ગયો. તેને જોઈ કોટવાલ સામો આવ્યો અને સલામ કરીને થયેલાં વર્ત્તમાન કહેવા લાગ્યો. તે સાંભ-

બીને તેને બંદિખાનામાં મોકલો, એવું શુકલાક્ષે કહ્યું અને પોતાનો એક સિપાઈ સાથે રાખીને તે ત્રોડેલા હાથ પગસુધ્ધાં પંચાક્ષરી બાવાને ફતેસિંહ ભણી મોકલી દીધો. આ બાવે જ્યારે શુકલાક્ષને ચોકી ભણી આવતો જોયો ત્યારે તેના દેહમાં જીવ આવ્યો, નહિ તો તેને લાગ્યું હતું કે હવે આપણું મોત થશે. સંપત્તિ મેળવીને જે અનેક પ્રકારનાં વિષયાદિ સુખ ભોગવી આવી કલ્પના કરતા હતા તેની સમાપ્તિ થઈ. પરંતુ છેવટ તેણે બંદિખાનાની એક કોટડીમાં સુખરૂપે વાસ કરવા માંડ્યો. આ બાવાને બંદિખાનામાં મોકલી શુકલાક્ષ પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો અને રંગ મહેલમાં સ્વસ્થપણે તકિયા ઉપર ટેકો દઈને મનમાં વિચારે છે કે, આજ કૃતકૃત્ય થયા. આરંભેલા કામમાં વચ્ચે વિઘ્ન ન કરતાં ઈશ્વરે કામ પાર પાડ્યું. હવે શાંતવર્માની સર્વ સંપત્તિ આપણે હાથ આવશે. આ નાશ કરવામાં હું છું, એવી તેને ખબર નથી. મુકતમાલાએ આપઘાત કરી એવું રાજાને કહેવાશે. રાજા પાસેથી પણ વિસ હજાર રૂપિયા મળ્યા. હવે મારા જેવો શ્રીમંત કોણ છે પરંતુ અદ્યાપિ સર્વ સમાપ્તિ થયું નથી. ઇરાવતીમાં જઈ શાંતવર્માને અનેક પ્રકારે સાંત્વન કરવું જોઈયે. મુકતમાલાનો શોધ કરવા માટે જઈને કહિપણ મહીનો પંદર દિવસ કહાડીને તેનો કહિ શોધ જડતો નથી, માટે તેણે આ દુખથી જીવ કહાડ્યા હશે એવી તેની ખાત્રી કરી આપવી જોઈયે ત્યારે આપણો જીવ ઠેકાણે બેસશે. એવા વિચારમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો.

અહિ ઇરાવતીમાં જે રાતે મુક્તમાલા નીકળી ગઈ, તેને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ઘરનાં સર્વ માણસો ઉઠીને પોતપોતાને કામે લાગ્યાં. સુમારે સાત વાગ્યા, ત્યારે મુક્તમાલા ઉઠી નથી, એવું કોઈ પરસ્પર બોલ્યા. એ વાત શાંતવર્માને કાને પડતાં તેણે સોમદત્તને હાંક મારી અને મુક્તમાલા હજી કેમ ઉઠી નથી, તેની પ્રકૃતિ સારી નથી શું? એની ચોકશી કર એવું કહ્યું. તેને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને દોડતો તે તેના મંદિરમાં ગયો અને જુવે છે તો પથારી ખાલી છે. પછી હવણાં ઉઠીને હેઠે ગઈ હશે એવું તેને લાગ્યું. પછી હેઠે આવીને ચોકસી કરે છે તો તેનો કહિ શોધ જડ્યો નહિ, અહિ સોમદત્તને વિલંબ લાગેલો જોઈને ડોસાને પૂજા કરવાનું અટકેલું છે. તેણે બીજા માણસને મોકલ્યો. એટલામાં મ્લાન વદન કરીને સોમદત્ત દેવઘર પાસે આવ્યો અને તે ઘરમાં કહિ જડતી નથી એવું કહેવા લાગ્યો. તે સાંભળીને ડોસો પૂજા તજીને ગાભરો ગાભરો તેના મંદિરમાં તેને સાથે લઈને ગયો. તહિ કોઈ નથી એવું તેણે જોયું. સોમદત્ત આગળ થઈને જુવે છે તો બિછાના ઉપર એક ચીઠી પડેલી દીઠી. તે લઈને તેણે વાંચી,

પછી શાંતવર્માના હાથમાં આપી. તેણે તે વાંચીને કપાળે હાથ ફેરવ્યો. પછી બોલ્યો; હું હતભાગ્ય, આવા ઉત્તમ ગુણનું કન્યારત્ન મને કયાં મળશે. હે પ્રભુ! મારે સંતાન ન હતું, તેણે કરીને હું ઘણો સુખી હતો. જે તેં કન્યા આપી તે આંધળી, ઠુંડી, પાંગળી, કુરૂપ, ગાંડી એવા પ્રકારની આપી હોત અને તેનો આ પ્રકારનો બનાવ બન્યો હોત તો મને આટલો શોક થાત નહિ. તેના ગુણ કેટલાક કહું, મને વૃદ્ધપણામાં દુઃખ થાય નહિ, માટે આપણું દુઃખ એક મગ રાખીને તે હાસ્યવદન કરીને મારી પાસે બોલતી. પરંતુ તેના મનને અતિશય દુઃખ થાય છે, એવું બાહારનાં ચિન્હો ઉપરથી મારી નજરે આવતું હતું. તેને ચાર માસ થયેલા છે જો કદાપિ તેને છોકરો થશે તો તેનું અને મારૂં દુઃખ ઓછું થશે, એ આશાએ હું જીવનું સમાધાન કરતો હતો. બારમે દિવસે પાછી આવીશ એવું લખ્યું છે તે વ્યર્થ છે. તેનાથી તે દુઃખ સહન થતું નથી. માટે પોતાના જીવનો નાશ કરવા ગઈ એમાં સંશય નથી, એ પ્રકારે તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. સોમદત્તને આગળ કરતાં હવણાં ઘણું દુઃખ થયું. તેની આંખ્યોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. તે કાંઈ કરતાં છાંનો રહે નહિ. પછી તે પોતાની ઓરડીમાં જઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો. હે પ્રિયભગિની! મુક્તમાલા મને તજીને કયાં ગઈ છે? મુકતમાલાની મા અને સાસુ ઇત્યાદિ સર્વ શોકમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. ગામમાં વાત ચાલતાં જ સર્વ નગરી શોક કરવા લાગી. મોટા મોટા વિદ્વાન અને વૃદ્ધ લોકોએ શાંતવર્માનું સાંત્વન કર્યું અને શોધ કરવામાટે લોક મોકલવા વિષે તેને સૂચવ્યું. પછી તેણે ચોમગ અસ્વાર અને સિપાઈસ્વાને કર્યા. તેમાંના કેટલાએક બે દિવસે, કેટલાએક ચાર દિવસે પાછા આવ્યા અને કહિ ભાળ લાગતી નથી એવું કેહેવા લાગ્યા. એવું સાંભળીને સોમદત્તનું અંતઃકરણ છેક ઉદાસ થયું. તેને ઘર ખાવા ધાય એવું લાગ્યું. કહિપણ ચેન પડ્યું નહિ. પછી તેણે શાંતવર્માને કહ્યું કે મને મોકલો તો હું મુકતમાલાનો શોધ કરવા જાઉં, એવું સાંભળી તેણે મ્હોટા દુઃખનો પોકાર કર્યો અને બોલ્યો કે તમે બેઉ જણની બાળપણથી એક એક ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, તેથી તેનાવિના તને સુખ થવાનું નહિ અને અતિશય દુઃખ થશે એવું હું પક્કું જાણું છું અને તેનાથી તારા ઉપર કમી પ્રીતિ છે એવું નથી. તેના દુઃખથી હું બળુ છું અને તું જઇશ અને તને પણ મુકતમાલા નહિ મળે તો મને બમણું દુઃખ થશે એવું કરવું નહિ. એવું બોલતાં બેહુની આંખ્યોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. પછી સોમદત્તે મ્હોટા સંકટે કરી પોતાનો શોક મટાડીને હું તેમ કરીશ નહિ એવું કહ્યું. પછી તેની આજ્ઞા લઈ બીજે દિવસે તેનો શોધ કરવા ચાલ્યો.

भाग ५

श्लोक–जे भक्त छे प्रभुतणा जगमांहि सारा।
तेने उपद्रव करे जन जे नठारा॥
जे भक्तवत्सल सदा निज भक्त तारे।
ते साधुने सदय संकटथी उगारे ॥ १ ॥

પંચાક્ષરી બાવો ઇંરાવતીમાં હતો તે વારે તેની પાસે મુક્તમાલા ગઈ ત્યારે તેનુ સુંદર રૂપ જોઈ તેનું અંતઃકરણ મોહિત થઈ ગયું હતું. પછી તેણે પોતાની બેહુ પાસની મતલબ સાધીને શુકલાક્ષને પણ ઠગવાનો વિચાર કર્યો. અને એજ હેતુથી બિચારી ભોળી સ્ત્રીને તેણે એટલે વેગળે લીધી, પછી તેણે ગામડામાં દાસીને રાખીને મુક્તમાલાને મંત્ર સિદ્ધ કરી આપવામાટે રાત્રિયે ડુંગર ભણી લીધી, એ પાછળ કહ્યું જ છે. એ બાવો એ ડુંગરનો ભોમાયો હતો માટે આડે માર્ગે જવાને તેને કાંઈ અડચણ પડી નહિ. જ્યાં લગી ઘોડો જાય એવો માર્ગ હતો ત્યાં લગી ઘોડા લીધા પછી તેમને ઝાડ સાથે બાંધી મૂકયા અને બોજો બાંધે લઈ મુક્તમાલા સહિત ડુંગરાની વચ્ચે એક ગુહા હતી ત્યાં ગયા અને ગુહાનાં બાર ઉઘાડીને માંહ પેઠો તેની પાછળ મુક્તમાલા પણ પેઠી. તેને તે ગુહા મ્હોટી ભયંકર લાગી. માંહિ મ્હોટો સિંદૂર ચોપડેલો પથ્થર હતો તેને જય લીલાંબરી કહીને તેણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો. તે જોઇને મુક્તમાલાએ પણ તેવો જ નમસ્કાર કર્યો. તે પથરાની પાછલ એક ઝરો વેહેતો હતો અને માંહિ એક બે ભિન્ન ભિન્ન ઓરડિઓ હતી તે સહુ તેણે મુક્તમાલાને દેખાડી. પછી સામાન છોડી તૈયારી કરવાનો ડોળ ઘાલ્યો. સામાન તપાસી જોતાં બે જણસો આપવાની રહી ગઈ એવું બોલ્યો પછી તેણે મુકતમાલાને કહું કે તું આ જુદું જુદું કરી મૂક. હું જઇને તે જણશો લઈ આવું છું. તે વારે તે બોલી મને અહિ ડર લાગે છે હું એકલી કેમ રહું? હું સાથે આવીશ પછી તે બોલ્યો કે એમ કરવાથી વાર લાગશે અને કામમાં અંતરાય પડશે અહિ કંઈ ભય નથી. હું બારથી સારો બંદોબસ્ત કરું છું. કોઇપણ અહિ આવશે નહિ એવું કહિને તે બાહાર ગયો અને ગુહાનુ બારુ ભીડીને તે ઉપર એક મ્હોટો પથ્થર ગોઠવ્યો તે એવો કે માંહથી તે બાર ઉઘડે જ નહિ.

એ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરીને તે ઘોડા પાસે આવ્યો અને એક ઘોડા ઉપર બેશીને બીજો પાછળ ચલાવ્યો પછી તે ગામડામાં ગયો. તહિ દાસી ઉંઘી ગઈ હતી તેને જગાડી, પછી બોલ્યો, એક બે જનશો લઈ

જવાની રહી માટે હું પાછો આવ્યો. હવણાં અંધારામાં કોઈ દેખાતું નથી આપણે સર્વ સામાન તહિ લઈ જઇયે તું આગળ થા. દાસીના મનમાં તો તહિ જવાની ઇચ્છા જ હતી પછી ઘોડા ઉપર સર્વ સામાન ઘાલીને તેને લઈ બાવો ચાલ્યો. પછી બીજે માર્ગે ચાલીને એક અરણ્યમાં ગયાં. પછી ઘોડા જવાની આગળ વાટ નથી એવું કહીને નીચે ઉતર્યો. બાવાએ તીક્ષ્ણ ધારની એક કટારી સાથે રાખી હતી તે એક હાથમાં લીધી અને બીજે હાથે દાસીનું ગળું ઝાલ્યું પછી મુખમાંથી શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ તે નિર્દય બાવે કટારીવડે દાસીનું પેટ ચીરી નાંખ્યું તેથી તરત તેનો પ્રાણ ગયો. પછી તે દુષ્ટે તેનો એક હાથ ને એક પગ કાપીને જૂદો મૂક્યો અને બાકી રહ્યું તે સહુ એક ઝાડના પોલમાં ઘાલ્યું. પછી પાસેના ઝરામાં હાથ પગ સ્વચ્છ ધોઇને તે સાથે લઈ ઘોડા ઉપર બેશીને ચાલતો થયો.

ઉપર કહેલું ક્રૂર કર્મ કરવાનું કારણ ઉઘાડું જ છે કે તે અવયવ શુકલાક્ષને દેખાડીને તેની પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા લેવા હતા. મુક્તમાલા શુકલાક્ષે ન્હાનપણથી દીઠેલી માટે તે મુક્તમાલાના અંગને ઓળખતો હતો. ત્યારે દાસીના અંગને તે મુક્તમાલાનાં અંગો છે એવું કેમ માને એવી વાંચનારાઓને શંકા થશે પરંતુ તે દાસી વયે રંગે અને શરીરના બંધે મુક્તમાલા જેવી જ હતી. અને મુખવિના સરખા અંગવાળા બે જણના બીજા અંગોમાં કાંઈ ભિન્નતા જણાઈ શકતી નથી. એનું ઉદાહરણ કે સરખી આકૃતિનાં બે માણસ મુખે લૂગડું ઓઢીને સૂતાં હોય તો તે બેહુનાં મુખ જોયાવિના અતિ પરિચયવિના નીચેના ભાગથી ઓળખાતાં નથી એ વાત ઘણા લોકોએ અનુભવેલી છે. એ પ્રકારે ભયંકર કામ કરીને બાવાએ જયપુરની વાટ ઝાલી. તેના મનમાં એવું હતું કે, શુકલાક્ષ પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા મળશે અને આપણી સંપત્તિ સુમારે દોડ હજારની છે એ સર્વ લઇને મુક્તમાલા પાસે આવશું તે આપણે વશ થશે જ. વનમાં તે એકલી શું કરશે એ વિના વળી તેના શરીર ઉપર પાંચ હજારના દાગીના છે, તે અને આપણ એક થયા એટલે તેની સંપત્તિ પણ આપણા ઉપયોગમાં આવશે એવો વિચાર કરતો તે જયપુરમાં ગયો પછી તેની શી અવસ્થા થઈ તે ઉપર કહ્યું છે તે પછી બંદિખાનાની ઓરડીમાં સ્વસ્થ થઇને બેઠો.

જે દિવસે આ બાવાને શુકલાક્ષે બંદિખાનામાં મોકલ્યો તે દિવસે હું કૃતકૃત્ય થયો એવું તેને લાગ્યું પરંતુ તે મુક્તમાલાના હાથ પગ જઈ આપણે જોવા એવું તેણે વિચાર્યું પછી તે રાત્રિયે બંદિખાનામાં ગયો અને તે

અવયવ હાથમાં લઈ જુવે છે તો તેના જ છે એવું તેને લાગ્યું પણ સારી પેઠે જોયા પછી જૂઠ તેના જાણવામાં આવી. મુક્તમાલાની દાસીને તે સારી પેઠે ઓળખતો. તેના જમણા હાથમાં વાગ્યાનું ચાઠું પડયું હતું, અને કર્મ ધર્મ સંયોગથી તેજ હાથ આવ્યો હતો. તે ચાઠું જોતાં જ તેને નિશ્ચય થયો કે આ મુકતમાલાના હાથ નથી. તેણે મને ફસાવવાનો બેત કર્યો છે. એવું મનનાં આણીને તેને ઘણી રીસ ચઢી. પછી તેણે લાગલો જ તે બાવાને તહિં અણાવ્યો અને પૂછ્યું કે, આ મુકતમાલાના અવયવ છે? એમાં કાંઈ જૂઠ તો નથી? એવું સાંભળીને તે ઉત્તર દેતાં ગભરાયો પછી બોલ્યો કે મહારાજ તેના જ અવયવ છે હું સરકારને જૂઠું કહેતો નથી. એવો તેનો ઉત્તર સાંભળીને શુકલાક્ષે લાલ આંખ્યો કરી અને બોલ્યો કે, અરે મૂર્ખા તું મને ઓળખતો નથી મારી સાથે જૂઠાઈ ચાલે છે કે નહિ તેનો તેં મનમાં વિચાર કર્યો નથી. આ તેની દાસીના હાથ પગ છે મેં પકકું ઓળખ્યું, હવે ખરી વાત શી છે, તે કહીશ તો સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરીને તને છોડી દઇશ. એવું સાંભળતાં તે ગભરાયો અને જે કાંઈ ખરું હતું તે સર્વ તેણે શુકલાક્ષને કહ્યું. તે સાંભળીને ખરો લાગ આવ્યો હતો, તે આણે બગાડ્યો અને આપણું કામ બગાડયું એવું તેના મનમાં આવતાં તેણે તેના ઉપર ક્રોધ કરીને લાતો મૂકિયો ધક્કા ઇત્યાદિક માર મારીને તેને અર્ધમોયો કર્યો. અને ફ્તેસિંહને કહ્યું કે આની ધનશંકરના જેવી જ વ્યવસ્થા કરવી. પછી પોતે ત્યાંથી જતો રહ્યો.

શુકલાક્ષ પોતાને ઘેર જઇને બિછાના ઉપર પડ્યો પરંતુ તેનું અંતઃકરણ છેક ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું તેણે કરી ઉંઘ આવી નહિ. મુકતમાલા હાથમાં આવી પણ તેનો તે દુષ્ટે નાશ કર્યો નહિ માટે તેને ઘણો ખેદ થયો. પરંતુ તે તે ગુહામાં છે એ પણ એક સારો લાગ છે એવું તેને લાગ્યું. આપણ તહિ જઇશું તો તે આપણા હાથમાં આવશે, પણ તહિ ઉતાવળથી જતાં ત્રણ દિવસ લાગશે. પણ આ દુષ્ટને તેને છોડે પાંચ દિવસ લાગ્યા હવે એ આઠ દિવસમાં તહિથી છૂટી ગઈ તો કાંઈ ઇલાજ નથી એવું તેને લાગ્યું. હવણાં જ નીકળું પણ રાત્રિ ગઈ છે. રાજાને મળીને પૂછવું જોઇયે. પૂછીને નીકળું તો સવાર થયાવિના રેહે જ નહિ એવા વિચારમાં તેને સવાર થઈ. પછી લાગલો જ ઉઠીને રાજા ભણી ગયો અને મુક્તમાલાને ફસાવીને આણવા માટે બે ત્રણ માણસો મોકલ્યાં હતાં પરંતુ તેમના હાથમાં આવી ખરી પણ રાતે નાશી ગઈ, તેનો ફરીથી શોધ લાગ્યો નથી એવું રાજાને કહીને કહ્યું કે મને આજ્ઞા આપો તો હું પોતે જઇશ પોતાના ગયા વિના તે કામ થશે નહિ પછી તે રાજાએ પીર મહારાજ ઘણું સારું એવું કહ્યું.

પછી તે તહિથી નીકળીને ઘેર આવ્યો અને અનેક ચાકર સાથે લઇને ઘોડા ઉપર બેશીને લાગલો જ નીકળ્યો. ભર મજલ કરીને ત્રીજે દિવસે સાયંકાલને સુમારે તે ડુંગરની તલેટીમાં આવી પોહોંચ્યો. પછી ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ચાકરને તહિ રાખીને પોતે એકલો જ તે ગુહા ભણી દોડતો ઉપર ચડવા લાગ્યો.

અહિ મુક્તમાલાને ગુહામાં ઘાલીને બાવો જણુસો લેવાનું નામ લઇને ગયો છે તેની વાટ જોઇને મુક્તમાલા બેશી રહી. બાહાર કાંઈ ખડખડ થાય ત્યારે તે આવ્યો એવું તેને લાગે પછી થોડીવાર પછી તેને આવ્યો ન જાણે એટલે પાછી ચિંતાતુર થાય. તેના મનમાં નાના પ્રકારની કલ્પના આવી લાગે. અરણ્યમાં જનાવરોના ભયંકર શબ્દો કાને પડતા જ હતા તેણે કરી તેને ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક ભીતિ લાગવા માંડી. કોઈ કોઇવાર તે ગુહામાં ખડખડ ભડભડ થાય છે એવો જ તેને ભાસ થતો હતો. એવું થતાં સુમારે એક પ્રહર જતો રહ્યો તો બાવાનું ઠેકાણું લાગ્યું નથી. પછી તેના મનમાં નાનાપ્રકારની કલ્પના આવવા માંડી; અરણ્યનાં ભયંકર જનાવરોના શબ્દ જ તેને કાને પડ્યા હતા તેણે કરીને તેને ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક બીક લાગવા માંડી એવી સ્થિતિમાં તેને કાંઈ સૂજ્યું નહિ. ગાંડી જેવી અહિ તહિ ફરવા લાગી. શું કરવું તે તેને સૂજતું નહિ. હું મૂર્ખપણું કરીને તે કાળને હાથે પડી એવું તેના મનમાં આવ્યું. તે ગુહા તેને જમરાજાના ઘર જેવી લાગી. એવા સંકટમાં તે પડી છે એવામાં બાહારના પક્ષિયોનો કિલકિલાટ થવા માંડ્યો તે ઉપરથી સવાર થઈ એવું તેણે અનુમાન કર્યું. હવે કોઈ આ બંદિખાનામાંથી છોડવાને આવશે એવું તેના મનમાં થવા માંડ્યું. પછી કેહે છે કે આ આશા વ્યર્થ છે. મેં મારે હાથે જ મારો ઘાત કર્યો. અહિ હવે જે આવશે તે મને દુઃખ દેવાને આવશે, સુખ દેવાને આવે એવો સંભવ નથી. એવા વિચારમાં તે છતાં પક્ષિયોનો કિલકિલાટ બંધ થયો. અને રાત્રિના તમરાંના અને પશુઓના શબ્દ કાને પડવા માંડ્યા તેણે કરી તેને અતિશય બીક લાગી. સર્વાંગે પરસેવો છૂટ્યો. હઇયું ધડકવા માંડ્યું એવી અવસ્થા થતાં તેને કેટલીક વાર મૂર્છા થઈ. મૂર્છા વળ્યા પછી ઉઠીને જૂવે છે તો દીવો ઝાંખો બળે છે તે વેળાએ તેને ગુહા ભયંકર લાગી. એ દુઃખમાં ભૂખ તરસની તો તેને શુદ્ધપણ નોહોતી. આ દુઃખથી પ્રાણ જતો હોય તે સારો એવું તેને થયું. પછી તેણે બાર ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો પણ તેની તે કેટલી શક્તિ! દુઃખે કરી અને ભૂખે કરી તે છેક અશક્ત થઈ ગઈ હતી. માટે બાહાર પથરા ગોઠવેલાં બાર તેનાથી ઉઘડ્યાં નહિ, પછી તે નિરાશ થઇને લોચો થઈ પૃથ્વી ઉપર પડીને તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી તે આ પ્રમાણે—

"નારાયણુ નરસિંહ નરોત્તમ પુરષોત્તમકો ધ્યાન ધરો." એ રાગનું પદ.

વિશ્વનાથ આ દુઃખ સાગરથી આજ મને તું તારરે;
મારી ચૂક થકી આવેલા સંકટથી ઉગારરે. ટેક. ૧
જન્મ ધરીને પાપકર્મ મેં મનથી નવ કીધાંરે;
પાત્ર જોઇને નિત્ય નિત્ય શુભદાન ઘણાં મેં દીધાંરે. વિ. ૨
આ ભવમાં શુભ શુદ્ધ ભાવથી કર્મ જોગ મેં સાધ્યોરે;
મનસા વાચા અને કર્મણા દેવ તને આરાધ્યોરે. વિ. ૩
તેં સંકટ ભકતોનાં કાપ્યાં ગ્રાહ થકી ગજ છોડ્યોરે;
પ્રલ્હાદના સુખ કારણુ માટે દૈત્યરાયને મોડ્યોરે. વિ. ૪
દ્રુપદ સુતાની લજ્જા રાખી ચીર વીર તેં આપ્યાંરે;
પાંડવનું પ્રતિપાલન કીધું સંકટ તેનાં કાપ્યાં રે. વિ. ૫
નાથ વિરહથી દુઃખ બહુ પામું આ ભાવમાં હું ભારીરે;
દુઃખ ભાગ્ય પ્રભુ દાસી જાણી હું અબળા છું નારીરે. વિ. ૬
નાથ ભેટવાનું મન કરતાં પડી દુષ્ટને પાસેરે;
ઈશ્વર તું ઊગાર નહિ તો મારી શી ગતિ થાશેરે. વિ. ૭
મધ્ય રાતે હું માતપિતાને છોડી વનમાં આવીરે;
વિરહ વેદના માતપિતાને લખી હતી ક્યાં ભાવીરે. વિ. ૮
વિરહ થકી તે પ્રાણુ છોડશે સોમદત્ત દુઃખ ધરશેરે;
ભક્ત જનોને દુઃખ દેખતાં દુષ્ટતણાં મન ઠરશેરે. વિ. ૯
મ્હોટો દુષ્ટ થયો છે રાજા નીતિપંથ નવ જાણેરે;
પુણ્યવંત પતિને દુઃખ આપી પાપીનું મત તાણેરે. વિ. ૧૦

એ પ્રકારે વિલાપ કરતાં બીજી રાત્રિ વીતી ગઇ. પછી સવાર થઈ એવું પક્ષિયોના કિલકિલાટથી તેણે જાણ્યું. બીક અને દુઃખથી તેનાં અંતઃકરણુ છેક ઢીલાં થઈ ગયાં. પછી તે મરવાનો વિચાર કરવા લાગી પરંતુ પેટમાં ગર્ભ છે, તેથી જો મરીશ તો મને બાળહત્યા ચોટશે, એવા વિચારથી તેણે તે ઘોર કર્મ કરયું નહિ. બે દિવસની ભૂખથી પેટ ચોટી ગયું, પછી ભૂખની ઘણી પીડા થઈ તેથી કાંઇક ભક્ષણુ કરવું એવું તેના મનમાં આવ્યું. પછી તહિં ઝરો હતો તેમાં દાતણુ કરીને સ્નાન કરયું પછી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીને મંત્ર સિદ્ધ કરવાને સામગ્રી આણી હતી તેમાંથી ભક્ષણુ કરવા યોગ વસ્તુ તેણે ખાધી ને પાણી પીધું એટલે જીવને જરા સુખ શાતા થઈ. પછી ઈશ્વર ભક્તિ વિના બીજું કાંઈ કરવું નહિ એવો તેણે વિચાર કર્યો. પણુ મન સ્થિર રહ્યું નહિ. દાસીની શી વલે થઈ હશે અને આપણા માતપિતા તથા સોમદત્તની કેવી અવસ્થા

થઇ હશે, બંદિખાનામાં મારા પ્રિયપતિની કેવી અવસ્થા થઇ હશે, ઇત્યાદિક વિચારમાં તેનું મન ગુથાયું. ખાવાની સામગ્રી હતી તે તેણે પાંચ છ દિવસ લગી પોહોંચાડી. પછી, પાણી વિના ગુહામાં બીજું કાંઇ તેણે દીઠું નહિ. અહિ પાણી છે એ મ્હોટું ભાગ્ય છે. આઠમે દિવસે ખાવાનું નહિ તેથી તેને કાંઈ ગમ્યું નહિ પછી દીવો હાથમાં લઈ સર્વ ગુહા શોધવાનો તેણે આરંભ કર્યો.

શોધ કરતાં એક ઠેકાણે બારુ દીઠું,તેનાં બારણું ઉઘાડવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો; નીચે લાકડાં લાવીને મ્હોટું જોર કર્યું ત્યારે બાર થોડુંક ઉઘડયું. પછી તેજ યુક્તિથી તેણે એક પાટિયું વછોડી નાંખ્યું પછી માંહિ દીવો લેઈ જૂવે છે તો ગાઢ અંધારું દેખાયું. પછી તેણે વિચાર્યું કે આ ગુહાનો જ આ બીજો ખંડ છે પણ માંહી જઇને જોતાં તેને મ્હોટી બીક લાગી પણ જીવ ઠેકાણે રાખીને દીવો લઈ તેમાં પેઠી અને જૂવે છે તો એક લાંબી નળી તેણે દીઠી એમાં શું છે તેનો શોધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે તેમાં ચાલી. નળીમાં કોઈ ઠેકાણે ઉંચું અને કોઈ ઠેકાણે નીચું તેણે દીઠું. પછી દીવાનો પ્રકાશ મંદ થતો ગયો તેથી કહિ ખાંચમાં પગ પડે, કહિ શરીર ઘસાય, કહિ ઠેસો વાગે તેથી તેનું સુકુમાર શરીર લોહી લોહાણ થઈ ગયું. ચાલવાનો માર્ગ સારો નહિ તેણે કરી પગમાં પથર વાગવાથી પગ પણ છુંદાઈ ગયા પણ તે માર્ગનો છેડો આવ્યો નહિ, બીકથી તેને ઘણો ત્રાસ થયો. એવા સંકટમાં દીવો ઓલાઈ ગયો. પછી શું કહેવાનું? પછી તે ઘણી ગભરાઈ ગઈ. આગળ ડગલું દેવાયું નહિ, ત્યારે તહિ બેશી ગઇ. તહિ ઘણું રુદન કર્યું હવે આગળ જવું કે પાછળ તેનો તેને મ્હોટો વિચાર પડ્યો. પછી મનમાં ધીરજ આણીને સર્વ દુ:ખ કોરે કરીને જગન્નાથ દેવનું ધ્યાન આરંભ્યું. પરમેશ્વરે તેને મ્હોટી ધીરજ આપી પછી તે પાછી ચાલવા લાગી. હું આ માર્ગે કહિ જઇશ હવે વળી મને આથી બીજું કાંઈ સંકટ પડશે કે નહીં એવો વિચાર મનમાં કરતી જાય છે. પછી જે ઇશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે એવો નિશ્ચય કર્યો.

બિચારી મુક્તમાલા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મ્હોટા સંકટવડે અર્ધ ગાઉ લગી દુ:ખદાયક માર્ગે ચાલી. પછી આગળ જુવે છે તો માર્ગ સમાપ્ત થઈ ગયો પછી હાથે પંપોળીને જુવે છે તો પાષાણમય ભીત તેને હાથે લાગી. પણ કહિ માર્ગ જડયો નહિ તે વેળાએ તે ઘણી ગભરાઈ તેના દુ:ખનો પાર ન રહ્યો. પછી કેહે છે હે દેવ મને કહિ આણી હવે હું શું કરું? હવે આ ભીત ઉલંગવાની શક્તિ નથી અને કદાપિ

ભીંત ઉલંઘી તો તહિંથી પણ છૂટકો થવાની આશા નથી એવું કહેતાં અહિં તહિં ફરવા લાગી, તે ભીંતમાં એક બાર આવ્યું એટલે ધીરજ રાખીને તે બાર હાથે ઉઘાડયું પછી એ બારમાં રહીને આગળ જુવે છે તો ઘોર અંધારું દેખાયું. તેણે વિચાર્યું કે આ વળી બીજી વિસ્તીર્ણ ગુહા છે. પછી તેમાં પેશીને કાન માંડી સાંભળતાં પક્ષિયો અને પશુઓના વિવિધ શબ્દ તેને કાને પડ્યા. તેણે કરીને તેને મ્હોટી બીક લાગી અને શરીરે પરસેવો આવ્યો. પશુઓના શબ્દ સાંભળીને બીક લાગેલી તેથી તે થોડી વાર થોભીને આગળ ચાલી એટલે એક બાર આવ્યું તેમાં પેશીને જોયું તો અજવાળું દેખાયું, બાહાર નીકળી એટલે સુંદર વાયુ તેના અંગ ઉપર આવ્યો તેથી તે આનંદ પામી, હવે મને ઈશ્વરે આ એક સંકટમાંથી તો છોડી એવું વિચારીને તે ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવા લાગી.

જે વેળાએ મુક્તમાલા તે ગુહામાંથી ડુંગરની બીજી પડખે આવી તે વેળાએ રાત્રીના બાર વાગ્યા હતા. તેણે ઈશ્વરચિંતન કરીને ચારે મગ જોયું તો સર્વત્ર જંગલ દેખાયું. હવે શું કરું અને કહીં જાઉં એવો વિચાર કરે છે. એ અરણ્યમાં કેટલાએક પશુઓ શબ્દ કરે છે કેટલા-એક પાસે આવી આરડે છે એવું તેણે સાંભળ્યું. પછી હવે આપણને આ જનાવરો ખાઈ જશે એવી એને બીક લાગી. નક્ષત્ર તારાઓનો મંદ પ્રકાશ હતો તેણે કરીને જવાનો માર્ગ પણ તેને જડતો ન હતો. સૂર્યો-દય થતા લગી જો હું અહિં જ રહું તો મનમાંથી બીક જશે નહિ એવું બેશીને વીચારતાં થોડેક છેટે એક પગમાર્ગ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો પછી તે પગ માર્ગે તેણે હળવે હળવે તે ડુંગર ઊતરવાનો આરંભ કર્યો. જે માર્ગથી તે ઉતરવા લાગી તે માર્ગે સજડ ઝાડી હતી. તહીં ડુંગરની પગથી ઊપરથી ઉતરવાનો લાગ હતો, પરંતુ તહીંથી ઉતરતાં કાંટા અને પથરા વાગીને તેના સુકુમાર પગમાંથી લોહી નીકળ્યું હતું તેણે કરીને આગળ ચલાય નહિ એવું થયું. પછી તેણે પોતાનું એક વસ્ત્ર ફાડી બે ચીથરાં કરી બે પગે બાંધ્યાં અને બાકી રહેલી પગથી ઉતરી. નીચે ઝાડી હતી તેમાં જોયું તો એક મ્હોટો માર્ગ તેણે દીઠો પછી તે માર્ગે તે હળવે હળવે ચાલી–

એવા અદ્‌ભુત સંકટમાંથી છૂટીને માર્ગે લાગતાં તેના મનમાં આવ્યું કે આપણી ગ્રહદશા હતી તે સમાપ્ત થઈ. પછી આગળ જતાં થોડેક છેટે પગલાં વાગતાં સાંભળ્યાં એટલે અચકાઈને પાછળ જોવા લાગી તો થોડે છેટે માણસ દીઠું ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે કોઈ વટેશરી હશે પણ પછી વળી વિચાર્યું કે તે દુષ્ટ તો નહિ હોય એમ જાણી તે આડે માર્ગે જવા લાગી. કેટલાંએક ડગલાં આગળ ચાલીને પાછળ જુવે છે તો તે પણ

આડેમાર્ગે તેની પાસે આવે છે એવું તેણે દીઠું પછી તેણે તે માણસને જમરા જેવો દીઠો. આ ઘરેણું લઇને મારી નાંખશે એવું તેણે જાણ્યું પણ બિચારી શું કરે? ગભરાઇને ગાંડા જેવી અહિથી તહિ અને તહિથી અહિ ફરવા લાગી. પછી જે વારે તે છેક પાસે આવીને ઝાલવા કરે છે, એવું તેને લાગ્યું તે વારે કોઈ ધાવરે ધાવ અને આ મુવાના હાથમાંથી મને છોડાવો એવું તે બૂમો પાડતી બોલી એટલામાં બીજો એક માણસ તેની પાછળ આવ્યો અને એ અનાથ સ્ત્રીને પીડા કરનારાને જોરથી એક લાત મારી. લાત વાગતાંજ તે ઉથલીને પથરા ઉપર પડી કચ્ચર થયો. એવો ચમત્કાર જોઇને આપણને ઈશ્વરે સહાય કરવા આ માણસને મોકલ્યો એવું તેને લાગ્યું. પછી તે આગળ આવીને બોલ્યો કે બાઈ હવે તમે મારી પાછળ આવો. મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંલગી તમને કાંઈ ભય નથી એવો તેનો મધુર શબ્દ સાંભળીને તેને ઘણું સારું લાગ્યું અને પગે ચલાતું ન હતું પણ અર્ધકોસ લગી તેની પાછળ ચાલી પછી તેના મનમાં આવ્યું કે આ કોણ જાણે કોણ છે કદાપિ મને બીજા સંકટમાં તો નાંખશે નહિ? એવું તેણે મનમાં આણીને તેને પૂછ્યું કે ભાઈ મને તેં તે જમરાના હાથમાંથી છોડાવી તો તારું ઈશ્વર કલ્યાણ કરશે પરંતુ તું કોણ છે તે મને કહિશ તો મારા જીવને ઘણું સારું લાગશે. એવું તેનું દીન વચન સાંભળીને ઉભો રહ્યો અને નીચે જોઈ બોલ્યો કે બાઇ-સાહેબ આપના ચાકરને કેમ ન ઓળખ્યો? આપણી આવી દશા કોણે કરી? આટલે છેટે આવી ઘોર રાતે આ અરણ્યમાં આપ કેમ આવ્યાં. એવું સાંભળીને તેને ઘણો વિશ્વાસ આવ્યો અને તેની આંખ્યોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. તેના શબ્દ સાંભળીને આ આપણા પતિનો વિશ્વાસુ સેવક ગુલાબસિંહ છે એમ તેણે પણ તેને ઓળખ્યો. પછી તેના પ્રમાણે જ તેની અવસ્થા થઈ.

તે બેહુમાંથી એકનો પણ શોક મટે નહિ. પરંતુ આપણે કિયા પ્રસંગમાં છઇએ તેની બેહુને સ્મૃતિ થઈ. પછી શોક મટાડીને તે બેહુ માર્ગે ચાલ્યાં પણ મુક્તમાલા થાકી ગઈ અને પગે કાંટા અને ઠેસો વાગ્યાથી તેનાથી પગ ઉપડ્યો નહિ. તે જોઇને ગુલાબસિંહને દયા આવી પછી તે બોલ્યો. બાઇસાહેબ, હું તમારો ચાકર છું માટે કાંઈ ચિંતા ન કરતાં મારી ખાંધ ઉપર બેસો હું તમને ઊચકીશ. પછી તેને કાંઇક સંકોચ થયો ખરો પરંતુ નિરુપાય થઇને તે તેની ખાંધે બેઠી પછી ગુલાબસિંહ ચાલ્યો. પરસ્પર સર્વે વાત કરી શુકલાક્ષનું સર્વે કપટ તેણે તેને કહ્યું. પછી આપણા સર્વે નાશનું આ કારણ છે એવું તેના મનમાં આવતાં તેને ઘણું માઠું લાગ્યું.

જેને આપણે બાપે અને આપણે પતિએ આટલા મ્હોટા અધિકાર ઉપર આણ્યો તેનો તે ઉપકાર ભૂલીને અપકાર કરવા લાગ્યો, એ કેવળ કળીરૂપ છે એવું તેણે ધાર્યું. પછી ગુલાબસિંહ બોલ્યો, બાઇસાહેબ હવણાં વનમાં તમારો નાશ કરવા જે આવ્યો હતો તે ઘણું કરીને તેજ હશે. મુક્તમાલાને પણ તે વાત ખરી લાગી પછી તેણે તેને પૂછ્યું કે તારા ધણીની શી અવસ્થા છે અને તું તહિંથી છૂટીને કેમ કરી આવ્યો. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો, બાઇસાહેબ એ વાત પૂછશો નહિ, એ વાત સાંભળીને તમને દુઃખ જ થવાનું, બીજો કાંઈ તેમાં ફાયદો નથી. મારો દીકરો જ બંદિખાના ઉપર નોકર છે તેથી મને કાંઈ ત્રાસ ન હતો પણ કહિ જઇને રહું, રેહેવાનું સ્થળ ખોળતો હતો પછી હું છાનો માનો રાત્રિયે તહિંથી નીકળીને ઉજયિની નગરી પાસે એક ગામડામાં મારી બેહેન છે તહિ જઇને રહીશ, એવું કબૂલ કર્યું તે વારે તેમણે છાંનો મારો છૂટકો કર્યો; પછી તહિંથી રાત્રિયે વાટે ચાલતાં આપની સેવામાં આવી હાજર થયો એથી મારું મન આનંદ પામ્યું. રાતે મેં જો જાણ્યું હોત કે એ શુક્લાક્ષ છે તો હું એને ઠાર માર્યાવિના મુકત નહિ એવી એ બેહુ જણ વાતો કરતાં જાય છે એટલામાં પ્રાતઃકાલ થયો.

મુક્તમાલાને તે પ્રસંગમાં ગુલાબસિંહનો સહવાસ કેટલો સુખકારક થયો એ વાંચનારાઓના ધ્યાનમાં આવશે. તેને એવું લાગ્યું કે આ એક અનર્થ ટળ્યો. હવે હું છેક સંકટમાંથી છૂટી. વાસ્તવિક જોતાં પર્વત ઉપર જે સ્થિતિમાં હતી તે સ્થિતિથી છૂટી છે પણ માણસોને વિલક્ષણ સંકટ પ્રાપ્ત થઇને તે સંકટમાંથી થોડો પણ છૂટકો થાય તો તેથી મ્હોટો આનંદ થાય છે તેજ પ્રમાણે મુક્તમાલાને થઈ ગયું. સવાર થતાં વાટમાં એક ઝરો આવ્યો તહિ ગુલાબસિંહ મુક્તમાલાને ઉતારી અજવાળું થતાં તેનું તેજહીન વદન અને કાંટા ઇત્યાદિ વાગીને જે દુર્દશા થઈ હતી તે જોઇને તેના મનમાં ખેદ ઉપજ્યો અને આંખ્યોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી તે જોઇને મુક્તમાલાને રડવું આવ્યું. પરંતુ બિચારી શોક કરી કરીને થાકી તે ક્યાં લગી શોક કરે. પછી ગુલાબસિંહે તેને અનેક પ્રકારે સમજાવી અને બોલ્યો બાઇસાહેબ તમે શોક કરશો નહિ, જેણે આપણો વિનાકારણે સર્વસ્વનો નાશ કર્યો તેનો નાશ કરવાને આપણ કદાપિ સમર્થ નહિ થઇયે તો ઈશ્વર તેને દંડ દીધાવિના ચૂકશે નહિ. પછી તેણે તેના પગમાંથી કાંટા કાહાડ્યા અને બેહુજણે દાતણ કર્યું. પછી મુક્તમાલા તેને કેહેવા લાગી કે આજ બે દિવસથી કાંઈ ખાવાનું મળ્યું નથી તેણે કરી મને ઘણી ભૂખ લાગી છે હવે કાંઈ પણ ખાવા વિના ચાલે એવું નથી, પછી તે

બોલ્યો કે અર્ધકોસ ઊપર એક ગામ દેખાય છે તહિ જઇને કાંઈ ખાવાનું આણી આપીશ. હું ઘણો વેગળો આવ્યો છું માટે કોઈ ઓળખીતો મળે એવું નથી પણ પાસે રૂપિયા છે તે વટાવીને જે જોઇશું તે લઇશું.

એવી વાત કરતાં કરતાં તે બેહુ તે ગામ જઈ પોહોંચ્યાં પછી ગુલાબસિંહે ઊત્તમ પ્રકારે ખાવા પીવાનું સંપાદન કર્યું અને મુક્તમાલાને સારુ એક બે વસ્ત્ર પણ વેચાતાં લીધાં તે જોઇને તેણે કહ્યું કે આ ઘરેણામાંથી એક જણશ વેચ. આપણે આગળ ખરચી જોઇશું. તે વારે તે બોલ્યો કે મારી પાસે રૂપિયા છે તે થઈ રેહેશે ત્યાં લગી વાવરીશું પણ તે વાત મુક્તમાલાએ માની નહિ અને પાંચસે રૂપિયાનો એક દાગીનો વેચ્યો અને જે જણસ જોઇતી હતી તે સહુ વેચાતી લીધી. પછી હવે આપણે કહિ જવું એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યાં તે વારે ગુલાબસિંહ બોલ્યો કે બાઇસાહેબ ઇરાવતી ઘણી વેગળી રહી તહિ હું એકલો જ તમારી સાથે આવું તો મારાથી તમારું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ. શુકલાક્ષને લાત મારીને પાડ્યો તેથી તે આપણી પાછળ પડ્યો નહિ પણ તે આપણી પાછળ આવે તો ધાર્યા પ્રમાણે ઊપદ્રવ કરે. હવણાં તો આપણે ઉજયિની ભણી ચાલો, પછી તહિથી શાંતવર્માને પત્ર મોકલીશું અને તેનાં દસ વીસ માણસો આપણને લેવા આવશે ત્યારે આપણ તેમની સાથે જઇશું. એમ કરવું મને સારું લાગે છે. એવું સાંભળીને મુક્તમાલા બોલી કે હા, હા, હા, એમ જ કરો. હવે મને આધાર મળ્યો, મારી માની ફોઇના પીતરાઇની છોકરી ઉજયિનીમાં રહે છે, એવું મારી મા એક બેવાર મારી પાસે બોલતી હતી ત્યારે તહિ જઇયે એટલે આપણો જીવ ટાહાડો થશે. પછી જેવી જોઇયે તેવી સ્વસ્થ થઇને વ્યવસ્થા કરીશું. એ વિચાર ગુલાબસિંહને પણ સારો લાગ્યો. પછી મુક્તમાલાને એક ડોળી કરીને તેમાં બેસારી બેઉજણ ઉજયિની ભણી ચાલ્યાં.

આણીમર શુકલાક્ષ નીલાંબરીની ગુહામાં જઇને જુવે છે તો ગુહાનું બાર પથરવડે બંધ કરેલું છે એવું તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. તે વારે તેના મનમાં વિશ્વાસ આવ્યો કે મુક્તમાલા અહિથી છૂટી ગઈ નથી. પછી જેમ વાઘ ગાયોના વાડામાં પેસે એમ તે બાર ઉઘાડીને માહિ પેઠો. અને તેને હળવે હળવે હાકો મારવા લાગ્યો. પરંતુ ઉત્તર આપ્યો નહિ તે વારે તે ગુહાને ચારે ખૂણે શોધવા લાગ્યો. હું તેને મારવા આવ્યો છું પણ એને એ વાતની ખબર નથી પણ બાવો પાછો મારવા આવ્યો છે એવું જાણી તે કદાપ ગુહાને ખૂણે લપાઈ રહી હશે એવું વિચારીને એ એવું બોલવા લાગ્યો કે હું શુકલાક્ષ છું તે દુષ્ટ બાવાએ તને પોતાની પાપવાસના પૂર્ણ કરવાને આ વિકટસ્થાનમાં આણી છે. એવી વાત મારા જાણવામાં

આવી માટે તને હું છોડવવાને આવ્યો છું. ત્યારે તું કેમ દેખા દેતી નથી, તને ક્યારે જોઇશ એવું મારા મનમાં થઈ રહ્યું છે. એ પ્રકારના તેણે અનેક ઊપાય કર્‍યા પરંતુ તેનો શોધ લાગ્યો નહિ એટલે તેણે વિચાર્‍યું કે દીવા વિના અંધારામાં ફાંફાં મારવાં તે વ્યર્થ. પછી બાહાર આવીને તેણે તે બાર પેહેલાં બંધ કરેલું હતું તેમ પાછું બંધ કર્‍યું. પછી દોડતાં ડુંગરની નીચે આવીને પોતાના ચાકર પાસેથી ચકમક અને મીણબત્તી લઈ તે ઉપર ગયો પછી બાર ઉઘાડીને માંહ પેઠો અને મીણબત્તી સળગાવીને જુવે છે તો સામન પડેલો છે પણ મુક્તમાલા નથી એવું જોઇને તેને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી સર્વ ગુહા શોધી જોતાં તે બાર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. તે વારે વિચાર્‍યું કે આમાં પેશીને બેઠી હશે પછી તેમાં પેશીને જુવે છે તો ધૂળ ઉપર તેનાં પગલાં પડેલાં દીઠાં અને જે માર્ગે થઇને મુક્તમાલા નીકળી હતી તે માર્ગે થઇને શુકલાક્ષ નીકળ્યો. પછી વિચારવા લાગ્યો કે આપણો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ ગયો, પછી ગુહાના બાર આગળ તે ઉદાસ થઇને બેઠો.

વિચાર કરતાં કરતાં તેના મનમાં એવું આવ્યું કે જો હવણાં જ આ માર્ગે થઇને નીકળી હશે તો હું એની પાછળ જઇશ તો તે ઝલાશે એવું મનમાં વિચારીને તે લાગલો જ નીચે ઉતરીને માર્ગે પડ્યો. થોડેક છેટે જઇને જુવે છે તો કોઈ સાવકાશ પણે ચાલે છે એવું દીઠું. પછી આગળ જઇને તે અનાથને આંતરે છે એટલામાં ગુલાબસિંહે તેને લાત મારીને હેઠે પાડી દીધો એ પૂર્વે કહ્યું જ છે. તહિ પથરા ઉપર ઉથલી પડ્યો તેણે કરીને તેને કેટલીક વાર લગી મૂર્છા થઈ પછી સાવધાન થઇને જુવે છે તો પગ દુખવાથી સારીપેઠે ચલાય એવું ન રહ્યું એવી તેની અવસ્થા થઈ. મુક્તમાલા અને જેણે લાત મારી તે બેહુજણ પણ કહિ દીઠાં નહિ એવું જોઇને તેને ઘણું દુઃખ લાગ્યું. આ પ્રકારે આપણું અપમાન થયું એવું વિચારીને તેને ક્રોધ ચઢ્યો જેણે લાત મારી તેનો પ્રાણ લેવો એવું તેણે ધાર્‍યું પણ શું કરે એનાથી તેની પાછળ દોડાય એવું રહ્યું નહિ, પછી વિચાર્‍યું કે મારી હડફાટમાંથી એ ક્યાં જવાનો છે. હું થોડા દિવસમાં એનું વેર વાળીશ, એવો મનમાં નિશ્ચય કરીને તે લંગાતો લંગાતો ઘોડા પાસે ગયો.

સુમારે સૂર્યોદયની વેળાએ શુકલાક્ષ મહારાજ ચાલીને ઘોડા પાસે આવ્યા. ઘોડાવાળો રાવત શુકલાક્ષની વાટ જોઈ જોઇને થાકી, ઘોડો ઝાડસાથે બાંધીને ઉંઘી ગયો હતો તેને જગાડીને શુકલાક્ષ ઘોડા ઉપર બેશીને માર્ગે પડ્યો. પછી તેણે એવું મનમાં વિચાર્યું કે હવણાં જયપુર

ન જવું, ઈરાવતીમાં જઈ શાંતવર્માને મળવું, તેને અનેક પ્રકારે સમજાવીને પગ સારો થતા લગી સાત આઠ દિવસ તહિંજ રેહેવું એટલે તેની પ્રીતિ રૂડી રીતિએ આપણી ઉપર બેસશે પછી તેની જ આજ્ઞા લઈને મુકતમાલાને શોધવા બાહાર પડવું એમાં બે કાર્ય સાધ્યાં જેવું થશે, એવો વિચાર કરીને તે સુમારે સાતમે દિવસે ઈરાવતીમાં આવી પોહોંચ્યો.

જે વારે શુકલાક્ષ ઈરાવતીમાં પેઠો, તે વારે લોકો એને જોઈને મુકતમાલાનું દુઃખ કહીને અનેક વાતો બોલવા લાગ્યા તે સાંભળતાં જ શુકલાક્ષ શાંતવર્માને ઘેર આવી પોહોંચ્યો. ઉદાસી થઈને શાંતવર્મા બેઠો હતો તહિ જઈને તેણે તેને નમસ્કાર કર્યો તે ડોસાનું અંતઃકરણ દુઃખે કરી જીર્ણ થઈ ગયું હતું. શુકલાક્ષને જોતાં જ ડોસાની આંખ્યોમાં આંસુ આવ્યાં, કંઠમાં કફ ભરાઈ ગયાથી મુખમાંથી શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ, એવી શાંન્તવર્માની અવસ્થા થઈ ગઈ તે જોઈને એ કૃતઘ્ન પુરુષ પણ આંખ્યોમાં પાણી આણીને નીચું માથું કરીને બેઠો. એટલામાં શાંતવર્મા મ્હોટો સાદ કરીને બોલ્યો કે ભાઈ મારી મુકતમાલા કહિ દીઠી? આજ સુમારે એક માસ થવા આવ્યો પણ તેનો તાગ લાગતો નથી. બાર દિવસની અંદર હું પાછી આવીશ એવું લખીને મને છોડીને ગઈ હવે તે મારી દૃષ્ટિએ ક્યાંથી પડે? જન્મથી તેણે બાહારનો તાપ વેઠ્યો નથી તેને વેળાએ ખાવાનું કોણ આપશે? એકલી દાસીને તે સાથે લઈ ગઈ છે. આવું કરવાનું તેને શું પ્રયોજન હશે મને કહ્યું હોત તો હું પણ એની સાથે જાત. તેને સાત માસ થયા છે હવે એને સીમંતની વિધિ કોણ કરશે? ઓ શુકલાક્ષ! હવે તે કોઈ દિવસે આવીને બાપ કહીને મને હાક મારશે શું? મને છોડીને તેનાથી કેમ જવાયું હશે? આપણો વૃદ્ધ બાપ દુઃખેકરી પ્રાણત્યાગ કરશે એવું તેના મનમાં કેમ આવ્યું નહિ? મારે વિષે તેણે એવડું કઠોર મન કેમ કર્યું? સોમદત્ત પણ જ્યાં ગયો ત્યાં ગયો, તેનો પણ કહિ તાગ લાગતો નથી. એવો તેનો શોક જોઈને શુકલાક્ષ પાષાણ હૃદયનો હતો પણ તેનું હૃદય પીગળ્યું. અને તે પણ શોક કરવા લાગ્યો. એટલામાં મુક્તમાલાની મા, સાસુ ઇત્યાદિ સૌ તહિ એકઠાં ગયાં અને તેમનો એક કોલાહલ થઈ ઉઠ્યો. પછી કેટલીક વારે સૌ છાનાં રહ્યાં. શાંતવર્મા પણ છાનો રહીને શુકલાક્ષને બંદીખાનામાં ધનશંકરની શી ખબર છે એવું પૂછવા લાગ્યો. તે વેળા તે અતિશય રડવા લાગ્યો તે જોઈને શાંતવર્માને વેહેમ આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો કે ભાઈરે હવે જે અસહ્ય હશે તે હું સહન કરીશ, પણ જે ખરું હોય તે

મને કેહે. પછી તે બોલ્યો કે તાત! એ વાત તમને કેહેતાં ઠીક લાગતું નથી માટે મેં આટલા દિવસ વિલંબ કર્યો છે. દુઃખકારક વાત કેહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી પણ શું કરું હવે એ વાત કહ્યાવિના ચાલશે નહિ. એવી વાત કેહેવાનું કામ મારા કર્મમાં કયાં લખ્યું હશે હવે કેહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો માટે કેહેવું પડશે એવું કહીને તેણે તે વાત કેહેવાનો આરંભ કર્યો.

જે વારે ધનશંકર બંડમાં પકડાયો તે વારે તેને રાજાએ બંદિખાનામાં ઘાલ્યો. પછી તેણે તહિ અન્ન પાણી તજ્યું. કદિ ખાય કદિ ન ખાય એમ કર્યું. રાત્રિ દિવસ તે શોક કરતો હતો તેણે કરી તેનું શરીર ક્ષીણ થતું ગયું. મેં તેની પાસે અન્ન વસ્ત્રાદિકની સારી તજવીજ કરી હતી. પાસે જઈને હું તેને અનેક વાતો કેહેતો હતો પણ તેમનો મારી વાત સાંભળીને શોક છૂટયો નહિ. છેવટ સુમારે પંદર દિવસ ઉપર ક્ષીણ થઇને સ્વર્ગે ગયા. એવું સાંભળીને તેની માએ એક મ્હોટો કોલાહલ શબ્દ કર્યો. શાંતવર્માને એ દુઃખ થયું તેથી તે મૂર્છિત થઇને નીચે પડયો. પછી પાસેની આશ્રિત મંડળિયે આગળ આવીને કહ્યું કે તમે આ શું કરો છો? આ વૃદ્ધાવસ્થામાં અતિ દુઃખ થવાથી તમારી પ્રકૃતિ અતિશય ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. જો તમે એવો ઉપરા ઉપરી શોક કરશો તો તેણે કરીને શું થશે? તમારી ઉપર ઈશ્વર જ કોપ્યો છે, તેને તમે શું કરશો? હવે સર્વ શોક છોડી દ્યો એટલું અમે માગીયે છીયે એવું કહીને તેમણે સૌને છાનાં રાખ્યાં.

ધનશંકરની માનો માત્ર શોક મટયો નહિ. તે બોલી કે મારા છોકરાની કોઈ પણ હાંસ પૂરી થઈ નહિ. સુખ ભોગવવાની અવસ્થા થઈ તે વારે તેને દુઃખ અને મોતે ઘેરી લીધો એવી અનેક વાતો કેહેતી તે એક ઓરડીમાં જઈ બેઠી, પછી આઠ દિવસે શુકલાક્ષનો પગ સારો થયો પછી તેણે એક દિવસે શાંતવર્માને નમ્રતાથી પૂછ્યું કે તાતા મને હવે જયપુરમાં કાંઈ ગમતું નથી વૃદ્ધાવસ્થામાં તમારી ઉપર આવું દુઃખ આવી પડયું તેથી મારા જીવને જે ખેદ થાય છે તે કહી શકાતો નથી. હવે તહિ મારી ઊપર કોઈ સમે શું દુઃખ આવી પડશે તે મારાથી કહી શકાતું નથી માટે ઉભી આબરુમાં તહિથી પગ કાહાડવો એ મને સારું લાગે છે. એવું સાંભળીને શાંતવર્મા બોલ્યો કે ભાઈરે મારા પણ મનમાં તું કેહે છે એવું છે. હવે તારા વિના મારે કોઈ નથી. આ ત્રાસથી મારી આંખ્યો હવે વેહેલી મીચાય તો સારું એવું હવે હું ઇચ્છું છું. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે હું અહિ આવ્યો

તો પણ મારા જીવને કાંઈ સુખ ઉપજ્યું નહિ, આ સૌ નગરી મને મુક્તમાલા વિના ઊજડ જેવી લાગે છે, હવે મારી ઉપર કૃપા કરીને મને આજ્ઞા આપો તો હું મુક્તમાલાનો શોધ કરવા જાઉં. તે સાંભળી શાંતવર્મા બોલ્યો કે ભાઈરે સોમદત્ત શોધ કરવા ગયો છે તેને પણ આજ એક મહિનો થવા આવ્યો છે, તેનો પણ કહિં તાગ લાગતો નથી. હવે તું પણ શોધ કરવા નીકળી પડીને જતાં મને વળી વધારે શોક ઉપજે એવું કરીશ પછી થયું. તો પછી તે બોલ્યો કે હું સોમદત્તની પેઠે કરીશ નહિ, ઘણું કરીને તો હું બે ત્રણ માસમાં પાછો આવીશ એવું કહીને બે હજાર રૂપિયા સાથે ખરચીના લઇને તહિથી ચાલી નીકળ્યો.

भाग ६

श्लोक–जो दुःखमापण पडे अतिदुःख भारी।
तो संतनुं मन न होय कदा विकारी॥
जे दुःखमां नर सदा सदसद्विचारे।
तेने जगत्प्रभु महा दुखथी उगारे॥

મધ્ય રાત્રિનો સમય થયો એટલે નગરના લોકો દિવસે થયેલો શ્રમ દૂર કરવા માટે ગાઢ નિદ્રામાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા. કેટલાએક નાચ તમાસા ઇત્યાદિકમાં પોતાના થાકેલા જીવને આરામ પમાડવાને ચારે મગ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. કૃષ્ણુપક્ષ હોવાથી રાત્રિ પણ કાલા રંગનાં વસ્ત્ર પેહેર્યા જેવી જણાતી હતી, તેણે કરી તેનું રૂપ પણ ઘણું ભયંકર દીસતું હતું. ચોકીવાળા અને થાણાંવાળા સિપાઇયોના મધ્યે મધ્યે શબ્દ કાને પડતા હતા તેમાં રાત્રિનું આરડવું અને કુતરાનું ભસવું મળીને એક જૂદા પ્રકારનું ઉદાસીપણું ચિત્તમાં લાગે એવું બન્યું હતું. બાદશાહના મેહેલની આગળ કેટલાએક અશ્વાર અને પાળા બંધૂકો ભરીને પોરા ભરતા હતા. મેહેલની પાસે મ્હોટું બંદિખાનું હતું તેની પાસે પણ ખાંધ ઉપર બંધૂકો મૂકીને સિપાઇયો પોરા ભરતા હતા.

એવી ઉપર લખેલી વેળાએ બંદિખાનામાંથી બે માણુસો ચોર વાટે થઇને બાદશાહના ઘરમાં આવતા હતા. અંધારી રાત્રિયે તેઓ બંદિખાનાની ઓરડિયોના અડચણુવાળા માર્ગોમાં થઇને મેહેલની ચોર બારી આગળ આવી પોહોંચ્યા, પછી તે બારી હળવે હળવે ઊઘાડી ને તેમાં પેશીને મેહેલ પાસે આવ્યા એટલામાં કોઇક ખુંખારે છે એવું સાંભળીને તેઓ ચૂપ થઇને ચારે મગ જોવા લાગ્યા. પેટમાં ફ્રાળ પડી. હવે કોણુ જાણે કેવી વેળા આવશે, એવું વિચારીને તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા પરંતુ પળવાર પછી સૌ શાંત છે એવું જોઇને આગળ ચાલ્યા. એટલામાં કોઇક સામું આવ્યું અને પરસ્પર છાની છાની વાત કરીને તેની પાછળ તે બેહુજણુા ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં એક નીસરણી આવી તે ઠેકાણે પેહેલા બેહુમાંનો એક બેઠો. અને બાકી રહેલા બેજણુ નીસરણી ઉપર ચઢ્યા પછી કોઈ ન જાણે એ પ્રકારે ત્રીજેમાળ એક સુશોભિત ઓરડામાં જઈ પોહોંચ્યા. માંહિ પેસે છે એટલામાં એકદમ ફૂલોના અને અત્તરોના મધુર સુગંધ આવ્યા. એટલામાં એક અપ્સરા જેવી પંદર વર્ષની સ્ત્રી આગળ આવી અને તેણે તે નવા માણુસને મ્હોટી નમ્રતાથી અને હાસ્યવદને કરી હાથ વડે આસન ઉપર બેસવાને

સાંન કરી. મુખમલનું બિછાનું અને રૂ ભરેલા તકિયા તથા બીજો સોના-રૂપાનો સામાન જોઇને પઠાણને એવો ભાસ થયો કે હું મારા ઘરમાં જ છું કે શું? અથવા મને સ્વપ્ન આવ્યું છે કે શું? એવી સ્થિતિમાં તે તકિયે જઈ બેઠો. અને તે સ્ત્રીના રૂપ ભણી અને રત્નજડીત અમૂલ્ય અલંકાર ભણી જોઇને છેક ચકિત થઈ ગયો. સાથે આવેલો માણસ બારણું બંધ કરીને એક મગ જઈ બેઠો.

થોડી વાર બેહુ જણ એક એકના સામું જોઇને સ્વસ્થ બેઠાં. પૂર્વે પરિચય નહિ માટે સંકોચથી કોઇનું કાંઈ કેહેવાનું ધૈર્ય ચાલ્યું નહિ. છેવટ તે બાદશાહની દીકરી બોલી આપના જેવા રુડા પુરુષની આવી દશા પ્રાપ્ત થઈ માટે મને ઘણું માઠું લાગ્યું. પૂર્વે જ્યારે મેં આપને ઘોડા ઊપર બેઠેલા દીઠા તે વારે જ મારું મન છેક દિલગિર થઈ ગયું. તે અશ્વારોના હાથમાં આપ કેમ આવ્યા એ પ્રકારનો વિચાર મનમાં આવ્યો તે દિવસથી મને ગમતું નથી. આપ આ બંદિખાનામાંથી ક્યારે છૂટશો અને આપની સારી દશા હું ક્યારે જોઇશ એવો જ મનમાં અભીલાખ થાય છે, પણ આપ ઉપરથી અપરાધ કેમ જશે અને મારો બાપ તમને કેમ છોડશે એની ચિંતા મને થાય છે. પછી દુઃખમાં કાંઈ સુખ થવા જેવું ભાષણ સાંભળીને તે પઠાણ (મુક્તમાલા) દુઃખના શબ્દ બોલવા છોડી દઇને બોલ્યો કે તમારા રાજ્યમાં આવું અંધેર કેમ છે. હું મુસાફર ત્રાસથી ઘર છોડીને સુખમાં દિવસ કાહાડતો ફરતો હતો. અને મને વિના અપરાધે પકડીને કેદખા-નામાં શામાટે ઘાલ્યો. મારો શો અપરાધ અને હું કોણ છું તેની કોઈ ચોકશી કરતું નથી હવે હું શું કહું. વારુ હવે તો મારે નસીબનો જ વાંક કાહાડવો હવે બીજો કાંઈ ઇલાજ રહ્યો નથી. (એવું બોલતાં તે કપાલે હાથ મૂકે છે) અહિ જીવ ઉપર આદરીને આવ્યો છું કારણ કે આવે ઠેકાણે જવું તે સર્પની પૂછડી ઊપર પગ દેવા જેવું છે. મારો સમય હવણાં વિપ-રીત છે માટે મને ઘણી બીક લાગે છે.

એ પ્રકારનાં તે પઠાણનાં દુઃખનાં વચન સાંભળીને બાદશાહની કન્યાને ઘણું માઠું લાગ્યું. પછી તે બોલી આપે બીવું નહિ મેં આ ભેટનો સંકેત છાનો રાખવાની સારી તજવીજ કરી છે. બીજાને નામે આપને પકડીને કેદ કર્યા એ મને ખરું લાગે છે. પરંતુ શો ઇલાજ! બાદશાહ આગળ કોણ બોલે? આપને જેણે કેદ કરીને આણ્યા તેણે પોતાની મતલબ સાધી લીધી. પરંતુ કદાચિત ખરી વાત સમજવાને હવે વિલંબ લાગનાર નથી. મારાથી થશે તેટલો ઉપાય કરતાં હું આળસ કરીશ નહિ, પણ મારી મન-કામના તમારે પૂર્ણ કરવી જોઇયે એટલે આપે મારો અંગીકાર કરવો જોઇયે.

મારા લગ્નની તજવીજ ચાલી છે એ ચાર જણાની તસ્વીર મારી પાસે આવી છે પરંતુ આપ વિના બીજા કોઈ ઉપર મારું મન ગોઠતું નથી એવું સાંભળીને તે પઠાણ બોલ્યો કે હું મુસાફર છું મારું ઘર પણ આપની સાથે સગાઈ કરવા લાયક નથી અને હાલમાં હું બંદિખાનામાં છું તો બાદશાહની દીકરી સાથે લગ્ન કરવું એ વાત ગાંડા જેવી નથી શું? પછી તે કન્યા બોલી કે આપને ગ્રહદશા નડે છે માટે એવું લાગે છે પણ એ ગ્રહદશા શું એવી જ રેહેશે? માઠા દિવસ કાલે જતા રેહેશે. એવું સાંભળીને તેણે ઉત્તર દીધો કે પરમેશ્વરનો બનાવ હશે તો હું ના કહીશ તેણે શું થશે, હવે હું જાઉછું મને અહિ ડર લાગે છે. કાલે તમે ચોર બારિયે થઇને મારા મુકામ ઉપર આવજો એટલે આપણે વિચાર કરીશું. આ વાત તેને સારી લાગી પછી તે પઠાણ ચોર બારિયે થઇને પોતાના મુકામ ઉપર આવીને ઉંઘી ગયો. બાદશાહના લોકોએ એને શા માટે પકડ્યો. એ વાત જાણવાની ઇચ્છા વાંચનારાઓને થશે માટે તે નીચે લખી છે.

એ બાદશાહના રાજ્યમાં સંસ્થાનિક મંડળેશ્વર હતા તેમાંના એક પઠાણે બાદશાહને કર આપ્યો નહિ અને બંડ કરયું પછી બાદશાહે તેની સાથે લડવાને ફોજ મોકલી તેણે તેનો પરાભવ કર્યો. પછી તે પઠાણ દસ બાર અશ્વાર લઇને નાશી ગયો તેને ઝાલવાને ચારે મગ અશ્વારો મોકલ્યા હતા તેમાંની એક ટોળિયે પઠાણનો વેશ પેહેરીને જનારી મુક્તમાલાને પકડી તે વાત પાછળ કહી છે. જે વારે તે અશ્વારો તેને કેદ કરી લઈ ચાલ્યા તેવારે ગુલાબસિંહે એવી ડાહાપણની કરામત કરી કે તે અશ્વારોમાંથી એક અશ્વારને પકડવાનું કારણ પૂછી લીધું જે વારે તેને બાદશાહ પાસે લીધો તે વારે તે બોલ્યો કે ખાવંદ સાહેબ હું આપનો નોકર છું અને મને કેદ કરે છે એ અન્યાયની વાત છે. પછી સૌ તેના મુખ સામું જોવા લાગ્યા, તે વારે પાદશાહે પૂછયું કે તને અમે કહિ દીઠો નથી અને તું ચાકર કેહે છે એ વાત કેમ મનાય? પછી તે હાથ જોડીને બોલ્યો કે ખાવંદ! લોકોમાં એવો ઉખાણો છે કે "સર્વ પ્રજા રાજાને ઓળખે પણ રાજા પ્રજાને ઓળખે નહિ." આશરે ત્રણ માસ થયાં હું આપના આશ્રયમાં છું, ચાકરી મેળવવાનો યત્ન કરૂં છું પરંતુ કહિ ઠેકાણું પડતું નથી. છેવટ ચાકરી મેળવવાનો ભલો જોગ આવ્યો છે એવું મનમાં આવ્યાથી, આ પઠાણને પકડીને ખાવંદ પાસે આણવાની ઇચ્છાથી એની પાછળ ત્રણ દિવસથી ઉપવાસી ફરું છું. આ પઠાણને મેં કહ્યું હતું કે હું તારી પાસે ચાકરી રહીશ પછી લાગ

આવે એટલે સરકારના માણુસોને સ્વાધીન કરાવું એવી મારી ઇચ્છા હતી, પરંતુ એ કામ અશ્વાર આવવાથી સહજ થઈ ગયું. એવી મારી હકીગત છે હવે મને પણ કેદ કરવો એવી ખાવંદની મરજી હોય તો હું તૈયાર છું.

એવું તે અશ્વારનું ભાષણ સાંભળીને બાદશાહ ખુશી થયો અને તે અશ્વારને અભયદાન આપીને બોલ્યો કે તેં સારી ચાકરી કરી તને ચાકરીના બદલામાં બખશીસ મળશે એવું કહીને તેને સોનાનાં કડાં, કંઠી અને પોશાક મળીને પાંચ હજારની બખશીસ આપવાનો હુકમ કર્યો. અને તેને બાદશાહે કહ્યું કે કેદખાના ઊપર તને રાખીશું. આ પ્રમાણે પઠાણનો રુડે પ્રકારે બંદોબસ્ત કરવા બાદશાહ બોલે છે એવામાં તે પઠાણ બોલ્યો કે મારી અરજ છે. મને શામાટે કેદ કરો છો હું કોણ છું અને મારાથી કયો અપરાધ થયો છે એનો તપાસ તમો કેમ કરતા નથી એવું સાંભળીને બાદશાહ તેના ઊપર લાલ આંખ્યો કરી બોલ્યો કે બસ તારે જાસ્તુ બોલવું નહિ તેં શું કરયું એ વાતની તને ખબર નથી પણ હવે ઉતાવળી ખબર પડશે એવું કહીને તેને રાજમેહેલ પાસે રાજકીય કારણ ઉપરથી મ્હોટા લોકોને કેદ રાખવાના તુરંગમાં એક બંગલામાં કેદ કરી રાખવાનો હુકમ કર્યો અને ગુલાબસિંહ અશ્વારને તેની સર્વ પ્રકારે તજવીજ રાખવાનો હુકમ કર્યો અને પોતે મેહેલમાં જતો રહ્યો.

ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ચોકસી થતાં મેહેલને ત્રીજે માળે પડદાની અંદર બાદશાહની પંદર વર્ષની છોકરી બેઠી હતી તેણે એ પઠાણને દીઠો તેનું મદનના જેવું સ્વરૂપ જોઇને તે છેક મોહિત થઈ ગઈ તેને લાગ્યું કે આપણને આ પતિ મળે તો ઘણું સારું એવું મનમાં આવ્યા પછી તેને ક્ષણમાત્ર ગમતું ન હતું. રાત્રિ દિવસ તેની સુંદર મૂર્ત્તિ આંખ્યો આગળથી ખસતી નહિ એ વાત તેનાથી તેનાં માબાપને પણ કેહેવાની હામ ચાલતી નહિ કારણ કે તેમના મનમાં પોતાની બરાબરીનો વર મેળવવાની ઇચ્છા હતી માટે તેઓ એ વરને કબુલ કરે નહિ. પછી પ્રથમ તેણે એવો વિચાર કર્યો કે તેને એકાંતમાં મળીને અને તેને સંપૂર્ણ નિરખીને તથા તેના મનનો અભિપ્રાય લઇને પછી જે કરવાનું હોય તે કરવું. તેજ પ્રમાણે તેણે ગુલાબસિંહની માર્ફત રાત્રિયે તેની એકાંતે ભેટ લીધી ઇત્યાદિ પ્રકાર પાછળ કહ્યો છે.

અહિ બાદશાહના હુકમથી તે પઠાણને તુરંગમાં નાખ્યો પોરાદાર બીજા સિપાઈ હતા પણ તેનો ઉપરી ગુલાબસિંહને ઠરાવ્યો હતો તેથી કોઈ પ્રકારની અડચણ પડતી નહિ. રાત્રિયે સહુ લોકો ઉંઘતા એટલે ગુલાબસિંહ

અને મુક્તમાલા એકત્ર બેશીને વિચાર કરતાં હતાં. મુક્તમાલા બોલી કે ગુલાબસિંહ મારું ભાગ્ય કેવું છે. કેટલાએક ઊપાય કરતાં પણ ભાગ્યમાં લખેલું તે થયાવિના રેહેતું નથી. આવા ભય ઉપરથી મને એવું લાગે છે કે હું મારા માતપિતાને અને પતિને મળ્યા વગર પ્રાણ છોડીશ. હરહર એવું મારે હાથે કિયું પાપ થયું હશે કે જેના યોગથી હું અટવાઈ અટવાઇને મરું છું. મુવો કાળ મારી પૂઠ છોડતો નથી. મનમાં પણ ધારેલું નહિ એવું વિઘ્ન આકસ્માત આવી પડ્યું. અહિ ન્યાય નથી. અને વિચાર નથી એક દિવસે તે બાદશાહ ફાંશી દેવાનો પણ હુકમ કરશે હું મુવા જેવી થઈ ગઈ છું, માટે હવે હું મારા પ્રાણની પણ ચિંતા કરતી નથી પણ ઘરડાં માબાપનો (તથા પેટમાં ગર્ભ હતો માટે પેટ ભણી આંગળી કરીને) આનો પ્રાણ બચે માટ હું પ્રાણ રાખી રહી છું, એવું કહીને તે રડવા લાગી. તે સાંભળીને ગુલાબસિહના મનમાં ઘણો ખેદ થયો અને તેની આંખ્યોમાં પાણી આવ્યું અને બોલ્યો કે બાઇસાહેબ ધૈર્યથી અને સુવિચારથી અહિથી પાર પડતું જોઇયે. ઇશ્વર આપણને મદદ કરશે એવી પક્કી મનમાં ગાંઠ વાળવી. તેને આ અન્યાય દીસતો નથી એવું નથી, પણ ભોક્તૃત્વ સંપૂર્ણ થયાવિના તે પ્રભુ શું કરે! વારુ ઠીક છે રાત્રિયે તહિ શું થયું તે કોહો. પછી તે બોલી કે થવાનું શું છે તે મારી સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થઈ છે. જેવું હવે તું કેહે તેવું હું કરું હવે અહિથી છૂટકો થાય એ જ પ્રમાણે કરવું છે પણ લગ્ન કરવું નથી. પછી થોડું હશીને ગુલાબસિંહ બોલ્યો કે ફરીથી ભેટવાનો સંકેત કેઈ વેળાએ ઠરાવ્યો છે. પછી તે બોલી કે તારી પાસે તેનો ચાકર આવશે અને તું કહીશ તે વેળાએ સંકેત ઠરશે. હવે હું મેહેલમાં આવીશ નહિ એવું મેં તેને કહ્યું છે. તે ઠીક કહ્યું છે, કારણ કે તહિ જવું સારું નથી. હવે એવું કરવું કે બાદશાહના મનમાં શું છે તે સમજવા વિષે અને આપણા ઉપર વિના કારણે અપરાધ મૂક્યો છે તેની તેના મનમાં ખાત્રી કરી આપવા વિષે થાય એટલો યત્ન કરવો. પછી એ યત્ન પાર પડે એટલે તેને કેહેવું કે તમે ધારેલો મનોર્થ થશે તમારે રાત્રિએ અમારી પાસે આવવું. એવું કેહેવાનો બેઉ જણાએ વિચાર કર્યો પછી પોત પોતાની જગાએ ઉંઘી ગયાં. ગુલાબસિંહે નગરમાં રેહેવાને એક જગા ભાડે રાખી મૂકી હતી તહિ પોતાના ૮ ઘોડા તથા સર્વ સામન રાખી મૂક્યો હતો. તે દિવસમાં એક બે વાર તહિ જઇને નિરંતર મુક્તમાલા પાસે જ રેહેતો હતો. બાદશાહના હુકમથી મુક્તમાલાને ભોજનાદિક કરી આપવા માટે ગુલાબસિંહે એક બાયડી ચાકર રાખી હતી તે સવારમાં આવીને પોતાનું કામ કરીને રાતે ઘેર જતી હતી.

ગુલાબસિંહ તેને સવારમાં અંદર લઈ જતો અને રાત્રિયે બાહેર પોહોંચા-ડતો, એવો તેણે બેત કરી રાખ્યો હતો. એક દિવસે ગુલાબસિંહ નગરમાંથી તુરંગ ભણી જતો હતો તે વેળાએ તેણે શુકલાક્ષ મહારાજની અશ્વારી માર્ગે જતાં દીઠી તે વારે એના પેટમાં ફાળ પડી, પરંતુ મુખ સંતાડીને તે કાંઈક આગળ જતો રહ્યો અને સાથે સિપાઈ હતો તેને કહ્યું કે આ ઘોડા ઉપર બેશીને જાય છે તે કહિ રેહે છે તે તું જોઈ આવ એવું તેને કહીને તુરંગ ભણી ચાલ્યો.

તુરંગમાં આવીને તેણે તે વાત મુક્તમાલાને કહી તેવારે તેના મનમાં મ્હોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ ગુલાબસિંહે કહ્યું કે ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. મને લાગે છે કે એક પ્રકારે સારું થયું છે. તેણે કરેલા કામનું વેર લેવાનો સારો સમય આવ્યો છે એવું સાંભળીને મુક્તમાલા બોલી કે, એવું મનમાં આણીશ નહિ કેમકે આપણો સમય હવણાં વિપરીત છે એટલામાટે આપણે જ કાંઈ ભયંકર કામ કરવા પ્રવૃત્ત થવું નહિ. થાય તેટલો આપણો બચાવ કરવાનો યત્ન કરીને તેની દુષ્ટ ચાલને બદલે તેને શિક્ષા કરવાનું કામ ઇશ્વરને જ સોંપવું એવું તેનું વિચારયુક્ત ભાષણ સાંભ-ળીને તેને પણ ખરું લાગ્યું. પછી તે બોલ્યો કે તેનો ઉતારો શોધવાને મેં માણસ મોકલ્યું છે. તે આવ્યા પછી જે યોગ્ય જણાશે તેજ કરાશે એવું કેહેતાંજ તે માણસ આવ્યો તેણે કહ્યું કે તેનો ઊતારો પૂર્વ ભણી છેક છેલ્લી એક ઓરડી છે તેમાં છે, અને તેની સાથે એક સિપાઈ હોય એવું લાગે છે. પછી ગુલાબસિંહે ઠીક છે એવું કહીને તેને બાહાર જવાની આજ્ઞા કરી પછી બેહુજણના વિચારમાં એવું આવ્યું કે એક હોંશિયાર અને વિશ્વાસુ માણસ તેનીજ પાસે તેનુ ઇચ્છિત કામ કરવાને મિષે મોકલવું પછી તેને જે કરવાનું મન થશે તેની ખબર આપણને થશે. તે જ પ્રમાણે ગુલાબસિંહે પોતાની પાસે જે ચાકર રાખ્યો હતો તેને સારી બખશીસ આપીને સારું શીખવીને મોકલ્યો તે બીજે દિવસે સવારમાં તહિ ગયો અને શુકલાક્ષ મહારાજ આગળ મુજરો કરીને બોલ્યો, મહારાજ હું ગરીબ છું મને કહિ ચાકરી મળતી નથી જો આપ મને ચાકરી રાખશો તો હું આપની ચાકરી કરીશ. મારાં છોકરાં તમને આશીષ દેશે એવી તેની દીન વાણી સાંભળીને શુકલાક્ષ બોલ્યો કે તું અહિનો જ રેહેનાર છે? તે બોલ્યો હા મહારાજ. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે તને આખા નગરની ખબર છે? પછી તે બોલ્યો કે મહારાજ મારો જન્મ અહિ થયો તો નગરની ખબર કેમ ન હોય? પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે તને હું કામ સોંપું છું કે સર્વ નગર ફરીને તારે

કોઈ બાહર ગામની સ્ત્રી આવી હોય તે તપાસવી. તે સ્ત્રી સુમારે પંદર વર્ષની છે અને શ્રીમંતની છોકરી છે તથા ઘણી જ રૂપાળી છે. પછી તે બોલ્યો કે એ કામ તો હું સહજ કરીશ. નગરનાં ઘરે ઘર ખોળીને તમારું કામ કરીશ. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે જો એ કામ તું કરીશ તો પગારથી ઉપરાંત સારી બખશીસ તને આપીશ. દર રોજ સંધ્યાકાળે તારે તારા કામની વાત મને કેહેવી એવું સાંભળીને તે મજરો કરીને ચાલ્યો અને તહિંથી આવીને તેણે ગુલાબસિંહને થયેલી વાત કહી પછી ગુલાબસિંહે કહ્યું કે સારું કર્યું. પછી તેને સાબાશી આપીને પચીસ રૂપિયા ઇનામ આપ્યું અને કહ્યું કે તારે નગરમાં ફરવું નહિ. સંધ્યાકાળે જઇને આજ આ પાસે ફર્યો પણ તહિં કાંઈ શોધ લાગ્યો નહિ એમ નિત્ય કેહેજે, પછી વારુ કહીને તે ચાલતો થયો.

પછી આ સારું થયું એવું કહીને ગુલાબસિંહે એવી વાત કરી કે તેને અહિં આણીને ફસાવવો તે એવી રીતે કે—બાદશાહની દીકરી એક બે વાર તહિં રાત્રિએ છાની આવી હતી ત્રણ દિવસમાં તેનું કહેલું કબુલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ વાત બાદશાહને કહીને તે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે એવો વિચાર કરી મૂકયો હતો એવા પ્રકરણમાં તે બેહુના જીવમાં જીવ ન હતો એનું મુખ્ય કારણ એ કે જે કરે તે વિપરીત થાય એવો પૂર્વેથી ક્રમ ચાલ્યો આવ્યો હતો. કોણ જાણે શું થશે? એવી ચિંતા તેમના મનમાં થતી હતી, પરંતુ શું કરે કાંઈ પણ તે સંકટમાંથી છૂટવાનો ઉપાય કરવો જોઇયે એવા વિચારમાં એક દિવસ ગયો અને બીજે દિવસે સંકેતનો દિવસ આવ્યો. પછી ગુલાબસિંહે તે ચાકર પાસે શુકલાક્ષને એવું કેહેવરાવ્યું કે નગરમાં કહિં શોધ જડતો નથી. તુરંગમાં એક નવીન બંદિવાન આવ્યો છે તેને આપે જોવો. બંદિખાના ઉપર એક નાયક છે તેને પાંચસે રૂપિયા આપવાને કહ્યું છે તેના કેહેવા ઊપરથી એવું જણાય છે કે તે બંદિવાન સ્ત્રી છે પણ તેણે પુરુષનો વેષ લીધેલો છે, એવું કહીને પછી તે શું કેહેછે તે મને આવીને કહેજે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુકલાક્ષને જઇને કહ્યું તેણે તે વાત ખરી માની, પછી પાંચસે રૂપિયા આપીને તહિં છાનું જવાને કબુલ કર્યું અને તે સિપાઇને તેણે સાબાશી આપીને આગળ હું તારું સારું કલ્યાણ કરીશ એવી આશા દીધી. પછી તેણે મજરો કરીને કહ્યું કે હું તે તજવીજમાં છું અને કાલે રાત્રિયે આપને બોલાવવાને આવીશ. પછી તેણે વારુ કહ્યું પછી તે તહિંથી નીકળીને અહિં આવ્યો અને બનેલી વાત ગુલાબસિંહને કહી. બીજે દિવસે

ગુલાબસિંહે એવી તજવીજ કરી કે રાત્રિના આઠ વાગતાં મુક્તમાલાનો પઠાણનો વેષ પલટાવીને તેને સ્ત્રીનો વેષ ધારણ કરાવ્યો અને રસોઈ કરવા સ્ત્રી આવતી હતી તેને લાલચ દઇને પઠાણનો વેષ પેહેરાવીને બેસારી. પછી તે જેમ પેલી સ્ત્રીને નિત્ય બાહાર લઈ જતો એ જ પ્રમાણે મુક્તમાલાને બાહાર લઇને પોતાના મુકામ ઊપર લઈ ગયો. પછી તહિ તેને સાધારણ પુરુષનો વેષ પેહેરાવીને અને ઘોડા ઉપર જીન વગેરે સાજ સજીને તૈયાર થઇને પોતે તુરંગમાં ગયો, એટલું કામ કરતાં દસ વાગ્યા. બાર વાગતાં બાદશાહની દીકરીને આવવાનો સંકેત હતો અને તે જ વેળાએ તે ચાકરે શુકલાક્ષને આણવાને કહ્યું હતું; બાદશાહ પણ તેજ વેળાએ આવનાર હતો. પછી વિચાર કરતાં તે અહિ તહિ ફરતો હતો એટલે બાર વાગ્યા, તેવારે ગુલાબસિંહ પાછલી બાજુના ચોર દરવાજા આગળ જઇને શો ચમત્કાર થાય છે તે જોવા બેઠો. તહિના ચાકરોને જે કામ કરવાનું તે શીખવી મૂક્યું હતું, એટલામાં બાદશાહની કુંવરી આવી તે તહિ બેઠી છે તેવામાં તે સિપાઈ શુકલાક્ષને લઇને તહિ આવ્યો. તે નવીન પુરુષને જોઇને બાદશાહની કુંવરી થોડીક સંકોચાઈ, એવું થાય છે એટલામાં રાંધનારી સ્ત્રિયે પઠાણનો વેષ લીધો હતો તે નીચે ઉતરીને તેજ ઓરડીમાં આવે છે એ સમયે સાથે એક ચાકર લઇને બાદશાહ માથે ટોપી ઘાલીને તે ઓરડીને બારણે આવીને ઉભો રહ્યો. અરે તહિ કોણ કોણ છે તે જોઇને માથાઊપરથી ટોપી ઉતારે છે, એટલામાં તેની દીકરી ભણી નજર ગઈ તેણે તેને ઓળખી પછી તે ઘણી ગાભરી થઇને પાછલે બારણે થઇને નાશી ગઈ તે બાદશાહે દીઠું પણ તેના ભણી વિશેષ લક્ષ ન દેતાં હાથ પગ પછાડતો માંહિ પેઠો પછી શું કેહેવાનું! શુકલાક્ષના પેટમાં મ્હોટી ફાળ પડી અને હાથ પગ કંપવા લાગ્યા. એવી દશામાં તે છે એટલામાં બાદશાહે હુંકારો કરીને તુમ કોન હે એવું પૂછ્યું, તેવારે તે ગભરાતાં મેં મેં મેં એવું બોલવા લાગ્યો તે સાંભળીને બાદશાહ ફરી હુંકારો કરીને બોલ્યો અને તેને મ્હોટા જોરથી લાત મારી. તે કંપતો હતો અને વળી લાત વાગી એટલે ઉથલીને હેઠે પડ્યો પછી વળી બાદશાહ ઉપરા ઉપરી બે ત્રણ લાતો મારી અને બોલ્યો કે કેહે કેહે કેહે. પછી તે સાહેબ કહું છું એમ કહીને હાથ જોડી રડતો રડતો બોલ્યો એટલામાં નીસરણી ઉપરથી ઉતરીને નીચે આવેલા પઠાણ ભણી બાદશાહની નજર ગઈ અને તે આવેશમાં કોપ કરીને કોણ છે એવું પૂછતાં જ તેણે શુકલાક્ષને કચર ઘાણ કર્યો પછી તેણે હાથ જોડીને ખરું હતું તે કહ્યું એટલું જોઇને ગુલાબસિંહ તહિથી સટકી ગયો. અને ઉતારા

ઉપર આવીને બેહુજણ ઘોડા ઉપર બેશીને ઘોડા દોડાવીને જતા રહ્યા. અહિ બાદશાહે પડાણનો અને કસ્તૂરસિંહનો ગુલાબસિંહે પોતાનું કસ્તૂરસિંહ નામ કહ્યું હતું–શોધ કરવાની આજ્ઞા કરી. શુકલાક્ષનો અને રસોઈ કરનાર સ્ત્રીનો વૃત્તાંત સાંભળીને કસ્તૂરસિંહે માંહી દગાઈ કરીને પઠાણને કાહાડી મૂક્યો એવું બાદશાહે જાણ્યું પછી તેણે તે બેહુજણને હવણાં કેદમાં રાખવાં એવું કહીને કસ્તૂરસિંહને પકડવાને ચારે મગ અશ્વાર દોડાવ્યા અને પોતે હવેલીમાં જતો રહ્યો.

એક બે દિવસમાં અશ્વાર પાછા આવ્યા અને તેમણે કહ્યું કે તેમનો કહિ થાગ લાગતો નથી એવું સાંભળીને બાદશાહને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેણે તેમનો શોધ કરવાને છાંનાં હેરક મોકલ્યા. પછી ભદ્રાક્ષને શુકલાક્ષ જોડે દોસ્તી હતી, માટે ભદ્રાક્ષે સીપારસ કરીને શુકલાક્ષને છોડાવ્યો પણ તેને એક મહિનો કેદ ભોગવવી પડી.

અહિ ગુલાબસિંહ અને મુક્તમાલા ઘોડા દોડાવતાં સોળ ગાઉ નીકળી ગયાં ત્યારે સવાર થઈ. ત્રણે વિસામો ન ખાતાં બપોરે પરરાજ્યમાં એટલે ભદ્રાક્ષના રાજ્યમાં ગયાં. વાટમાં શુકલાક્ષની થયેલી દશા ગુલાબસિંહે મુક્તમાલાને કહી તેવારે દુઃખમાં કાંઈ સુખ થયા પ્રમાણે બેહુજણ પેટ ભરીને હસ્યાં. તેમને એટલું ખચિત લાગ્યું કે તેને આપણા ઊપર શક આવવાનું કાંઇપણ કારણ બન્યું નથી તે ત્રણું સારું થયું છે. તહિથી ઉજયિની નગર ચાર પાંચ દિવસની મજલા ઉપર હતું. તહિ જતા લગી રાત્રિયે એક પ્રહર નિદ્રા કર્યા સિવાય વીસામો ખાવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને તે બેહુજણ ઉજયિનીમાં ગયાં.

भाग ७

श्लोक–ते भांगवा व्रत अमुल्य पतिव्रतानुं
कामांध तो बळ करे निजदुष्टतानुं ॥
तेने कदापि उपजे न विचार सारो ।
हिंसादि पाप करतां न डरे नकारो ॥१॥

પ્રાતઃકાળ થયો એટલે પોતપોતાના નિત્ય કામમાં લાગ્યા. જે સજ્જન અને નીતિમાન લોક હતા તેઓ કોઇનો ઘાત ઇત્યાદિ દુષ્ટ કર્મ ન કરતાં જેવા દિવસ વીત્યા એવા જ દિવસ વીતો એવું ઈશ્વર પાસે માગવા લાગ્યા. જે નર રોગથી અને અતિદુઃખથી પીડાયલા હતા તેઓ આ દુઃખદાયક આયખાનો એક દિવસ ઓછો થયો એવું માનવા લાગ્યા. કેટલાએક પ્રાણિયોનો જન્મ થવા માંડ્યો અને કેટલાએકનો નાશ પણ થવા માંડ્યો. એવે પ્રકારે સૃષ્ટિક્રમનો પ્રકાર ચાલતાં ઉજ્જયિની નગરીમાં મુગાબાઇને ઘેર એક ગડબડ થઈ રહી છે. પાણિયારિયો માથા ઉપર કળસ લઇને પાણી વેહે છે, જોશી બાવો કાળગ્રહાદિકનું ફળ વાંચે છે, આસપાસની બાઇયો એકઠી થઇને મુક્તમાલાને હળદકંકુ આપે છે. કોઈ સાકર વાટે છે, એટલો આનંદદાયક સોહાગ કરવાની મુક્તમાલાની ઇચ્છા ન હતી, પરંતુ મુગાબાઇયે તેને આનંદમાં રાખવા એવો આરંભ કર્યો.

પોતાને દીકરો અવતર્યો એવું જોઇને મુક્તમાલાને તે દુઃખમાં થોહુંક સુખ થયું ખરું, પરંતુ પોતાના પતિનું સારું હોય અને પોતાના પિતાને ઘેર જેવો જ જન્મોત્સવનો આનંદ થાય એવો આનંદ તે દુઃખની વેળાએ પરઘેર તે કયાંથી થાય. મુક્તમાલા વિચારે છે કે મેં બાપને ઘેર દીકરો જણ્યો હોત તો વૃદ્ધાવસ્થામાં બાપને ઘણો આનંદ થાત. અને હજારો રૂપિયા દાન ધર્મ કરીને ઘણો સોહાગ કર્યો હોત. પણ મારું પ્રારબ્ધ ખોટું છે. તેથી મારે પરઘેર રેહેવું પડ્યું. માઠા ભાગ્યે તે દુષ્ટની સૌને દુઃખ દેવાની બુદ્ધિ કરી. અહિં આવ્યાં સુમારે બે ત્રણ મહિના થયા. ઘેર ત્રણ ચાર પત્ર મોકલ્યાં પણ એકનો ઉત્તર ન આવ્યો એનું કારણ શું હશે, તે કાંઈ સમજાતું નથી આથી વળી બીજું કિયું સંકટ આવી પડશે તે કાંઇ સુજતું નથી. એવો વિચાર કરતાં તેના મનમાં એવું આવ્યું કે શુકલાક્ષ આ પ્રકારે મારો નાશ કરવા ઇચ્છે છે તેનું કારણ શું હશે. પછી વિચાર કરતાં મનમાં આવ્યું કે, આપણા બાપની સઘળી સંપત્તિ તેને જોઇયે છિયે એ વિના બીજું કારણ જણાતું નથી. એટલા માટે તેણે ઘોર કર્મ કર્યું.

હવે એ નિર્દય માણસ મારો અને મારા બાળકનો પ્રાણ લેશે એવું તેને લાગ્યું. પિતા ભણીથી અદ્યાપિ પત્ર આવતું નથી, એમાં પણ તેનીજ કારવણી હશે એવી તેના મનમાં સમજુત થઈ ગઈ. હવે રક્ષણ કરવાનો શો ઉપાય કરવો એ વિચારમાં તેનું મન છેક ગુંથાયું.

જેવારે મુક્તમાલા મુગાબાઇને ઘેર આવી તેવારે તેણે તેનો મ્હોટો સત્કાર કર્યો. પછી તેની સૌ વાત સાંભળ્યા પછી મ્હોટા શ્રીમંતની દીકરી હાવી દુર્દશામાં આવી પડી તે જોઇને તેના પેટમાં ધાશકો પડ્યો. પછી મુક્તમાલા ઉપર તે ઘણો સ્નેહ રાખતી હતી. મુગાબાઇનો પતિ મરણ પામેલો હતો તેથી તેણે વિચાર્યું કે આ શ્રીમંતની દીકરીની ચાકરી કરીશું તો આપણું પણ કાંઈ ભલું થશે. મુગાબાઇને પાંચ વર્ષનો છોકરો અને વૃદ્ધ સાસૂ એવિના બીજું માણસ કોઈ ઘરમાં ન હતું. તેનો ભાઈ ભદ્રાક્ષ ઉજયિનીનો મામલતદાર હતો. તેનો જ તેને આધાર હતો. મુગાબાઈ ગરીબ હતી માટે મુક્તમાલા પોતાના ખર્ચથી તેમનું પણ ભોજનખર્ચ ચલાવતી હતી. પાંચસે રૂપિયાનો એક દાગીનો વેચીને તેમાંના બસે રૂપિયા ગુલાબસિંહને અને બાકીના રૂપિયા અને સાડાચાર હજારના દાગીના તેણે મુગાબાઇને સ્વાધીન કર્યા હતા, મુક્તમાલાએ મુગાબાઇને કહ્યું હતું કે એક બે ચાકર રાખવા પડે તો રાખો અને આ રૂપિયા પૂરા થાય ત્યાર પછી બીજો એક દાગીનો વેચાશે. ઇરાવતીથી પત્ર આવતો નહિ માટે તેને ઘણી ફિકર થતી હતી પછી બેહુના વિચારમાં એવું આવ્યું હતું કે કોઈ ખબડદાર માણસ મોકલ્યાવિના હવે ચાલશે નાહ.

ભદ્રાક્ષ પોતાની બેહેનના સમાચાર લેવા કોઈ કોઈ દિવસે આવતો હતો, પરંતુ મુક્તમાલા તહિ આવીને રહી ત્યાર પછી તો તે નિત્ય આવતો હતો. તેનું દિવ્ય સ્વરૂપ જોઈ તેના મનમાં પાપવાસના ઉપજી થઈ, પરંતુ તેના પ્રસવ થવાના દિવસ પાસે આવ્યા તેણે કરીને તે વાસના તેના મનમાં જ રહી હતી. તે નિત્ય આવીને મુક્તમાલાને બોધ કરતો હતો કે હવે તમે કશી ચિંતા કરશો નહિ, હવે તમે સહુ સંકટથી મુક્ત થશો એવું તે અનાથ આગળ કેહેતો હતો. તહિ જ પોતાને હાથે પત્ર લખીને સવારે શાંતવર્મા ભણી મોકલીશ, એમ કેહેતો હતો પણ મોકલતો નહિ. હવે એવાં પત્ર ખાંજરે પડતાં હતાં તે શાંતવર્માને કેમ કરી પોહોંચે અને એના મનનું કપટ મુક્તમાલા શી રીતિએ જાણે. મુક્તમાલાને જે જે જોઇયે તે આણી આપતો હતો એવો ક્રમ ચાલ્યો હતો. મામલેદાર અહિં આવે છે એવું જાણીને ગુલાબસિંહ રાત્રિની વેળાએ કોઈ કોઇવાર તેના સમાચાર લેવા આવતો હતો. પુત્ર અવતર્યો એવું

જાણી તેને મ્હોટો આનંદ થયો; પરંતુ મુક્તમાલા સુખે કરી ઘેર પોહોંચે ત્યારે સહુ સારું થાય એવું વારંવાર તે વિચારતો હતો. તેણે પણ એક બે પત્ર મોકલ્યાં હતાં પરંતુ સર્વ મામલેદાર પાસે આવે તે ત્યાં પોહોંચે કેમ? એણે પુત્ર જણ્યો તેજ દિવસે મેં પત્ર મોકલ્યો છે એવું ભદ્રાક્ષે કહ્યું, પરંતુ એક મહિનો થયો પણ તેનુંય ઠેકાણું ન પડ્યું એવું જોઇને જ્યારે ગુલાબસિંહ સમાચાર લેવા આવ્યો ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે તારા સમાગમથી મેં આ દિવસ દીઠા હવે ઘેર પોહોંચવાને પણ તારો જ મારે આધાર છે. તું ઇરાવતીમાં જઇને જ્યારે શાંતવર્માને મળીને આવીશ ત્યાંસુધી મારું ઠેકાણું પડશે નહિ. એવી તેની દીનવાણી સાંભળીને તે બોલ્યો; બાઇસાહેબ આ ચાકરને કાંઈ કેહેવું પડે એવું નથી મેં પણ તેવું જ વિચારયું છે તો હવે એક બે દિવસમાં હું તહિ જાઉં છું પણ કોઈ વાર કેવો પ્રસંગ આવશે એની મને ચિંતા થાય છે માટે વિચાર કરીને ચાલવું, એવું કહીને તે નીકળી ચાલ્યો.

મુક્તમાલાએ પોતાના પુત્રનાં નેત્ર કમળ જેવાં છે એવું જોઇને તેનું નામ કમળાક્ષ પાડ્યું. તેની આકૃતિ પતિના જેવી હતી તેથી તેને જોઇને મુક્તમાલા પ્રસન્ન રેહેતી, ગુલાબસિંહ ઘેર જઇને પિતાને આ આનંદદાયક સમાચાર કેહેશે એટલે તે અહિ આવશે એવું તેને લાગતું હતું. પરંતુ એક મહિનો જતાં તેનું પણ ઠેકાણું પડ્યું નહિ એવું જોઇને તેનું ચિત્ત ઉત્તરોત્તર ઉદ્વેગમાં પડ્યું. સુમારે અઢી માસ થયા એટલે તે ઘરમાં ફરવા લાગી તે જોઇને ભદ્રાક્ષે વિચારયું કે આપણો વિચાર સિદ્ધ કરવાનો સમય આવ્યો છે તો હવે યત્ન કરવાનો આરંભ કરવો. પછી તેણે પોતાની બેહેનને ઘેર બોલાવીને તેને એકાંતમાં કહ્યું કે મારે એક કામ છે, તેમાં તું સાહાયતા કરીશ તો તને પાંચ હજાર રૂપિયા આપીશ. તેનું મન પાપવાસનામાં છે એવું તેણે જાણેલું નહિ તેથી તે બોલી કે હું ગરીબ છું મારા હાથથી એવું કિયું કામ થશે અને થવા જેવું હશે તો મારાથી આળસ થશે એવું તને લાગે છે શું? એવું સાંભળીને બોલ્યો કે મુકતમાલાને દીઠી ત્યારથી તેના ઉપર મારું મન લાગ્યું છે તે દાહાડાનું મારા જીવને ચેન પડતું નથી. કોઈ કોઈ દાહાડો આખી રાત્રિ ઉંઘ નથી આવતી પરંતુ અડચણથી મેં આજ લગી દુઃખ સહન કરયું હવે મારાથી રેહેવાતું નથી. એવું સાંભળતાં જ તેના શરીરના રુવાં ઉભાં થયાં અને બોલી કે એવા સ્વભાવની તે છે નહિ અને એવી વાત કેહેવાને મારી હામ ચાલતી નથી. પછી તે હસતો હસતો બોલ્યો કે તારું જ ગાંડપણ છે. તેનો ધણી બંદીખાને પડ્યો છે, તો એ સ્ત્રી તે વાત

અંગીકાર ન કરે એવું લાગતું નથી એવું સાંભળીને જો તે પાપથી ડરશે તો પૈસાથી એને ડગાવવી. પછી તેના મનમાં એવું આવ્યું કે આપણને પાંચ હજાર રૂપિયા મળશે અને એના પાંચ હજારના દાગીના છે, તે પણ આપણા જ છે. એવા દસ હજાર રૂપિયા થયા એટલે જન્મભરની ચિંતા ગઈ તેનું યથાસ્થિત થયા પછી આગળ આપણું કલ્યાણ થશે તે કોણે દીઠું છે એવો વિચાર કરીને તેણે તેને કહ્યું કે તું મારે ઘેર આવ પછી હું ઘરમાંથી બાહાર જાઉં એટલે તે એકલી જ તહિ રેહેશે. એવી જુગતિ કરીશ પછી તુંજ તેને પૂછ. કામ થાય તો ઠીક અને નહિ થાય તો પછી હું પણ પ્રયત્ન કરીશ. એને પણ એ વાત ગમી. પછી સવારે આવીશ એવું કહ્યું એટલે તે ઉઠી પોતાને ઘેર ગઈ.

બીજે દિવસે સંકેત પ્રમાણે, સમી સાંજે ભદ્રાક્ષ પોતાની બેહેનને ઘેર ગયો. તેઓ બેહુજણિયો મેડા ઉપર છોકરાંને રમાડતાં હતાં તેનો પણ છોકરો અહિંથી તહિ ખેલતો હતો એને તહિ આવતો દીઠો એટલે મુક્તમાલા ઉભી થઈ, તેને જોઇને ભદ્રાક્ષનું મન પાણીમાં માછલું ઊછળે એમ ઉછળવા લાગ્યું. પછી તે બેહેનની પાસેજ છોકરાં પાસે જઈ બેઠો પછી કેટલીવાર આડી અવળી વાતો કરીને મુગાબાઈ છોકરાને જમવા બેસારીને આવું છું, એવું ભાઇને કહીને છોકરાને હાથે ઝાલીને બાહર નીકળી ગઈ પછી ભદ્રાક્ષે મુક્તમાલા સાથે બોલવાનો આરંભ કર્યો. એ ઉપરા ઉપરી જઇને સમાચાર પૂછતો તે વેળાએ કદિ કદિ મુક્તમાલા સાથે બોલવાનો પણ પ્રસંગ પડતો હતો. તેણે મુક્તમાલા પાસે બોલ-વાની ટેવ પાડી હતી. એના મનમાં પાપ વાસના છે એવું તેના મનમાં પણ હતું નહિ, માટે તે મોકળા મનથી તેની સાથે બોલતી હતી. ભદ્રાક્ષ મુક્તમાલા સામું જોઇને બોલ્યો કે ઘણા કાગળ મોકલ્યા તેમાંના એકેય કાગળનું ઠેકાણું હજી પડ્યું નથી પછી તેના વચન સાંભળીને મુક્તમાલા બોલી તમારા જેવા મ્હોટાના હાથમાં પત્ર આવ્યાં તેથી આજ આટલા દિવસ થયા. પછી તે બોલ્યો કે, તમારા દેખતાં જ મેં પત્ર બીડીને મોકલ્યાં છે, મેં કાંઈ આળસ કર્યું નથી પછી ગમે તેમ થયું હોય તેની મને ખબર નથી. વારુ ઠીક છે, તમે કાંઈ વનમાં તો નથી ત્રણ મહિના થવા દ્યો. એટલામાં જો કોઈ ન આવે તો તમને પોહોંચાડવા આવીશ. એવું સાંભળતાં જ તેને થોડુંક હસવું આવ્યું, તે જોઇને તેના પેટમાં જે આનંદનો ઉભરો આવ્યો તે મુખથી કહી શકાતો નથી પછી એને એવું લાગ્યું કે આપણું કામ થવા જેવું જ છે. એટલામાં છોકરો રડવા લાગ્યો તેને ચપટિયો વગાડીને એણે છાનો રાખવા માંડ્યો પણ તે રહ્યો નહિ.

પછી એણે જ છોકરાને લે એવું તેને કહ્યું તેવારે તે આગળ થઇને છોકરાને લેવા માટે નીચે વાંકી વળી એટલામાં આ દુષ્ટે તેના હાથ ઝાલ્યા અને અહિ જ બેશને એવું તેને કહ્યું. એવું જોઇને જ તે નાગિણીની પેઠ ફૂંફવાડો ખાવા લાગી અને હાથને ખશેડીને થોડીક પાછી હઠી. પછી લાલ ડોળા કરીને બોલી, અરે દુષ્ટ તું કેને અંગે હાથ નાખે છે, એનો વિચાર કર્યો છે? મારા રડ્યા કાળું મુખ કરીને અહિંથી નીકળી જા ફરીથી મારી ભણી જોઇશ તો તને જીવ આપીશ. એવા તેના કઠોર શબ્દ સાંભળીને તેનું મુખ ઉતરી ગયું અને શરીરે ધામ છૂટ્યો. મ્હોટો મામલેદાર ખરો, પરંતુ તે વેળાએ માન ભંગ થયો તેથી ફરીથી તેના મુખ સામું જોઈ શકયો નહિ. મનમાંને મનમાં જ દૂણાવા લાગ્યો. છોકરો અધિક અધિક રડવા લાગ્યો પરંતુ તેને લેવાનું તેને ભાન રહ્યું નહિ. એટલામાં મુગાબાઇ પાસે આવી અને શું છે એવું કહીને તેને છોકરાને ઉચકી લીધો. પછી મુક્તમાલાના હાથ ઝાલીને તે તેને ઘરમાં લઈ ગઈ. પછી ભદ્રાક્ષ ખિન્ન થઇને ઉઠી ચાલ્યો.

મુક્તમાલાને ઘણી રીસ ચડેલી છે એવું જોઇને મુગાબાઇયે ઘરમાં લઈ જઇને ઘણું સાંત્વન કરયું પણ તેની રીસ મટી નહિ ત્યારે તે બોલી કે બળી રીસ, સોના જેવો છોકરો રડી રડીને થાક્યો તો પણ તને લેવાની શુદ્ધિ ન રહી, પછી તેની રીસ ઓછી થઈ અને છોકરો લેવામાટે આગલ કરેલો હતો તે લઇને તેને ચુંબન કર્યું ત્યાર પછી મુગાબાઈ બોલી કે, બાઇરે, તરુણ સ્ત્રિયો હોય, અને તેમાં પણ તારા જેવી રૂપાળી હોય તેના ઉપર એવો જ પ્રસંગ આવી પડે છે, માટે તું કાંઈ મનમાં આણીશ નહિ, હું હવણાં તેનો સારો બંદોબસ્ત કરીશ. આવી તેણે તે વેળાએ રીસ ઊતારવાને અનેક વાતો કહી, પરંતુ તેને જન્મભર આવો પ્રસંગ મળેલો ન હતો. જે દુર્ગુણનો મનથી દ્વેષ કરનારી તેને આવો પ્રસંગ આવી પડ્યો તેથી સર્વાંગ અગ્નિ થઈ રહેલો હતો. પછી તેણે નીસાસો મૂકયો અને બોલી કે મારું ભાગ્ય જ ખોટું છે. હું બીજાને કેમ દોષ દેઉં; હજી મારા ભાગ્યમાં કિયાં કિયાં દુઃખ ભોગવવાનાં રહ્યાં છે તે જણાતું નથી. તારો ભાઈ તે મારો ભાઈ એવું સમજીને હું મોકળા મનથી તેની સાથે બોલતી હતી. તે મુવાની દુષ્ટવાસના છે એવું હું કેમ કરી જાણું! આજથી તે દુષ્ટનું હું મુખપણ જોનારી નથી. આવો તેને ક્રોધ ચડેલો જોઇને મુગાબાઈ બોલી, હવે એ વાત મુખથી બોલીશ નહિ, તારીપેઠ મને પણ થઈ ગયું છે એવું કેહેતાં તે પોત પોતાના ધંધામાં લાગ્યાં.

અહિ ઊપર કહ્યા પ્રમાણે અપમાન પામીને ભદ્રાક્ષ પોતાને ઘેર આવ્યો અને સ્વસ્થ થઇને વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને એવું લાગ્યું કે, આજ આ નગરમાં મારો અમલ છે, સહુ લોકો મારાથી થર થર કંપે છે, કોઈ વેળા હું મ્હોટો અપરાધ કરૂં તો મને કોઈ શિક્ષા કરનાર નથી એવું છતાં તે બંદિવાનની સ્ત્રી મારું મ્હોટું અપમાન કરીને કાળજામાં બાણ વાગે એવા અપશબ્દ બોલી તે મેં ઉતર દીધા વિના સાંખ્યા. અરે! મેં આવડી અડચણ શામાટે સહી? ગમે તે અપરાધ મૂકીને તેને બંદિખાનામાં રાખવાની મારામાં શક્તિ છે, એવું છતાં તે વેળાએ મારી બુદ્ધિ મોહ કેમ પામી એ મને આશ્ચર્ય લાગે છે. એવો વિચાર કરતાં તેના તે કઠોર શબ્દ સાંભળ્યાથી તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. એનું મનમાનતું ન થયું તેથી એણે દુષ્ટતા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બીજે દિવસે મુગાબાઈ પોતાના ભાઇને ઘેર ગઈ. પછી બેહુજણ થઈ ગયેલી વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યાં, તેમાં તે બોલ્યો કે એ કામ સિદ્ધ થવું ઘણું કઠિન છે; બલાત્કારે તે કામ કરતાં તે પછી શું કરશે તે કહી શકાતું નથી. એવું સાંભળીને ભદ્રાક્ષ બોલ્યો, એકવાર તેને અનેક પ્રકારની વાર્તા કહીને તારાથી થાય એટલો યત્ન કર નહિ તો તેના કપાળમાં દુ:ખ જ ભોગવવું હશે તો મારો ઊપાય નથી. તારા કહ્યા ઉપરથી જો તે મને અનુકૂલ થશે તો તેણે જે મારું અપમાન કર્યું તેની ક્ષમા કરીશ, અનુકૂલ નહિ થાય તો તેણે જે મને દુ:ખ દીધું છે તેનું વેર વાળીશ. જે વેળાએ તેણે મને કુવચન કહ્યાં તે વેળાએ તેને શિક્ષા કરત પણ પ્રીતિ ભાવથી મેં તે વેળાએ સહન કર્યાં છે. તેના ધણિયે મ્હોટો અપરાધ કર્યો છે, તેથી તે બંદિખાને પડ્યો છે, તો કદાચિત એને પણ બંદિવાન કરીને રાજા ભણી મોકલીશ. એવું ભાઇનું વચન સાંભળીને તેણે તેની પાસે આઠ દિવસની અવધિ માગી લીધી.

મુગાબાઈ ભાઇને ઘેરથી આવી ત્યાર પછી તેણે બેચાર દિવસ જવા દીધા પછી તેને લાગ્યું કે હવે મુક્તમાલાનો ક્રોધ ઉતર્યા અને આગળ પ્રમાણે હવે ચાલે છે. પછી એક દિવસે તે બેહુ આનંદમાં બોલતાં હતાં તેવામાં આજ લાગ ભલો છે એવું મનમાં આણીને તે બોલી કે તારી સર્વ સ્થિતિ મનમાં આણવાથી મને ઘણું ખોટું લાગે છે. અને હવણાં એક બે દિવસથી તો ઘણું જ ખોટું લાગે છે. કેમકે તે દિવસે તને ક્રોધ ચડેલો હતો તેથી તેં મારા ભાઇને કવચન કહ્યાં, હું મારા ભાઇને બોલાવવા ગઈ પણ તારા કઠોર શબ્દોએ તેને કોપાયમાન કરેલો હતો તેથી તેણે મને કહ્યું કે તેના ધણીને માથે મ્હોટું ચાંદું આવવાથી તે

જન્મ ટીપમાં પડ્યો છે. તો હવે એને પણ અપરાધી કરીને કેદ કરી જયપુરમાં રાજા ભણી મોકલી દેવી જોઇયે. એમ ન કરું તો મારે માથે ચાંદું આવે. એવું તેનું બોલવું સાંભળીને મેં તેને ઘણા કાલાવાલા કર્યા પણ તેણે માન્યું નહિ. છેલ્લી વારે તેણે એટલું જ કહ્યું કે જો તે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલશે તો તેનું હું ભુંડું નહિ કરું અને હિત કરીશ. હવે તને એ શું કેહે છે તે સાંભળીને મને કેહેજે, પછી મેં તેની પાસે એક અઠવાડિયાનો અવધિ માગ્યો છે તો હું તને એટલું જ કહુંછું કે અતિશય આગ્રહ કરીને હવે તું તારો તથા તારા પુત્રનો જીવ સંકટમાં નાખીશ નહિ. હું તને મ્હોટા આનંદથી કહુંછું એવું નહિ પણ શું કરિયે હવે પ્રસંગ જ ચમત્કારિક આવી પડ્યો છે. તે મામલતદાર છે તેની સત્તાને કોઈ અટકાવી શકે એવું નથી. તું વિચારવંત અને શાંણી છે માટે તને ઘણું કેહેવું પડે એવું નથી. એવું સાંભળીને મુકતમાલાનું ચિત્ત છેક ખિન્ન થઈ ગયું અને વિચાર કરીને એક બે દિવસમાં તને કહીશ એવું કહીને તે કમળાક્ષને લઇને પોતાના ઘરમાં ગઈ અને વિચાર કરતી બિછાના ઉપર પડી.

વિચાર કરતાં કરતાં મુકતમાલાનાં અંતઃકરણ ત્રાસ પામ્યાં. આવી વેળાએ શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ અને ગાંડા જેવી થઈ ગઈ. તે વારંવાર પોતાના બાળકના સુંદર મુખ સામું જોતી હતી. તેના મનમાં એવું હતું કે આજ લગી તો મને મારા એકલા જીવની ચિંતા હતી હવે તો ઇશ્વિર આ એક બીજી ચિંતા મને વલગાડી. મુગાબાઈનું પણ ચિત્ત ફરી ગએલું જણાય છે. હવે એ દુષ્ટ શું કરશે તેનો ભરુંસો નથી. તે અહિ અમલદાર છે માટે આપણું દુઃખ કોઈ ભાગી શકે એવું નથી. કોઇને કહીશું તો તે ઉલટો પ્રતિકૂલ થશે, એમાં સંશય નથી. ગુલાબસિંહનો એક આધાર હતો તે પણ ગયો. એવો વિચાર કરતાં હવે શું કરવું. એ તેને સૂઝ્યું નહિ. મુગાબાઇનું ઘર તેને યમસદન સરખું લાગ્યું. છેવટ તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે ગુલાબસિંહની બેહેન અહિંથી ગાઉ ઉપર ગામડું છે તહિ રેહે છે. તહિ જાઉં એ વિના બીજો આધાર દિસતો નથી, પછી જે થવાનું હોય તે થાઓ. મુગાબાઈ પાસેથી દાગીના માગી લેવા એવું તેના મનમાં આવ્યું પણ તેના મનમાં એ જતી રેહેશે એવો સંશય આવશે, એવો વિચાર કરીને તેણે તે ઉપર પાણી મૂક્યું. પછી એક બે દિવસ ગયા પછી એક દિવસે સાયંકાળે દિવા કરવાની વેળાએ તેણે કમળાક્ષને એક કપડામાં ઘાલીને ખાંધ ઉપર મૂકયો અને મુગાબાઈ હાક મારતી હતી તે ન સાંભળતાં ઘર

બાહર નીકળી. પછી એક માર્ગે ચાલતી થઈ. હવે સોમદત્ત તહિ શું કરે છે તે વાત લખાય છે.

સોમદત્ત ખિન્ન થઇને મુકતમાલાનો શોધ કરવા નીકળ્યો. તે આ ગામથી પેલે ગામ અને પેલે ગામથી આ ગામ એવા પ્રકારનો શોધ કરતો ચાલ્યો. વટેસરી અને ગામલોકોને પૂછતો પૂછતો ગાંડા જેવો ગામોની આસપાસ પણ ફરતો હતો. તહિ શોધ ન લાગ્યો તો બીજે ઠેકાણે જતો. એમ કરતાં તે એક નગરીમાં ગયો. તહિપણ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે દિવસે આસપાસ શોધ કરતો સાયંકાળે નગરીમાં પાછો આવતો હતો. અને માર્ગોમાં ભ્રાંતિષ્ટ સરખો જોતો જોતો બજારને માર્ગે આવ્યો, તહિ બેહુ બાજુની દુકાનમાં દીવા પ્રકટેલા હતા. હજારો સ્ત્રિયો અને પુરુષ પોતપોતાના ઉદ્યોગ માટે અહિથી તહિ જતાં હતાં અને કેટલીએક કાંઈ ખરીદી કરીને પોતપોતાના ઘર ભણી જાય છે એવું તેણે દીઠું, પરંતુ તેને જે ઇચ્છિત પદાર્થ તે કહિ મળતું નથી. જેટલી સ્ત્રિયો આવે તેટલી સ્ત્રિયોના મુખ સામું જોતો જાય છે એટલામાં એક સ્ત્રી ખભે છોકરું લઇને જાય છે એવું તેણે દીઠું, પછી તે એક દુકાન સામી આવી ત્યાં એક દીવાનો પ્રકાશ મુખ ઉપર પડ્યો તો પણ તેણે ઓળખી નહિ, કારણ કે જેમ સેલડી કોહોલમાંથી પાર કાહાડતાં જેમ રૂપાંતરને પામે છે એમ તેનું શરીર અનેક વેળા દુ:ખના અને ચિંતાના ચરકામાંથી પીલાઈ નીકળેલું તે કારણથી નિસ્તેજ થયું હતું અને તેના નાકમાં વાળી પણ ન હતી. ત્યારે બીજા અલંકાર વિષે તો કહેવાનું જ શું? રાત્રિ હતી તે માટે તેણે ઓળખી નહિ.

જેમ જેમ તે મુખ આગળ આવતી ગઈ તેમ તેમ તેને મુક્તમાલાનો ભાસ થતો ગયો. પછી છેક પાસે આવી ત્યારે આજ મુક્તમાલા એવો નિશ્ચય થયો. પરસ્પર ઓળખ થઈ, પછી બેહુના પેટમાં આનંદનો ઉદ્‌ગાર આવ્યો. પછી કિંચિત્ હાસ્યવદન કરીને આપણે કહિ છિયે એની પણ સુદ્ધિ ન રહી. એક એકની પાસે જાય છે એટલામાં એક ભયંકર પુરુષે સોમદત્તને ધક્કો મારીને હેઠે પાડ્યો અને કોઇએ જોયું ન જોયું એવામાં મુક્તમાલાને ગાડીમાં ઘાલીને માર્ગે પડ્યો. જે વેળાએ એ દુષ્ટે મુક્તમાલાને ઉંચકીને ગાડીમાં ઘાલી તે વેળાએ કોઈ ધાવરે કોઈ ધાવરે એવું કહીને મુક્તમાલાએ ઘણા બરકા પાડ્યા. શું છે, શું છે, એમ બોલતા લોકો જેવા પાસે આવ્યા તેવામાં ગાડી દૂર જતી રહી. લોકના સમજવામાં એ વાત આવી નહિ. તે બિચારા સોમદત્તની એક

મગ પાઘડી અને એક મગ જોડો એવી અવસ્થા પામીને મૂર્છિત થઈ પડ્યો હતો તેને લોકોએ ઉભો કર્યો. પછી કાંઈક સાવધાન થયો એટલે લોકોએ તેને પૂછ્યું કે તને કોણે પાડી નાખ્યો અને એ બાઈરી કોણ હતી અને તેને કોણ પકડી ગયો ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછ્યા પણ તે પૂર્વની વાત જાણતો હતો નહિ માટે તેનાથી યથાર્થ ઉત્તર દઈ શકાયો નહિ. તેનાં સર્વાંગ પછડાયાથી હાથ પગ દૂખતા હતા. પછી તેણે સંક્ષેપે કાંઈ વાત કહી ને સરકારી પુરુષોને બનેલી વાતનો શોધ કરવાને કહ્યું. આજ ઘણા દિવસથી ઢુંડતાં ઢુંડતાં મુક્તમાલા દષ્ટિયે પડી અને અતિશય આનંદ ઉપજતો હતો તેવામાં આવી દશા થઈ તેણે કરીને તેને જે દુ:ખ ઉપજ્યું તેવું કદિ ઉપજ્યું ન હતું. પછી તે લંગડાની પેઠે ચાલતો ચાલતો પોતાને ઉતારે ગયો અને થોડુંક ખાઇને તે બિછાના ઉપર સૂઈ રહ્યો. તેને પોતાના દુ:ખની પણ સ્મૃતિ રહી નહિ. જાણે બાળક ખાંધ ઉપર ચડાવીને દીનવાણી ઉચરતી મુક્તમાલા તેના આગળ ઉભી છે એવું તે દેખતો હતો. જે દુષ્ટે તેની આવી દશા કરી ને તેને લઈ ગયો તે કોણ હશે તે વિષે તેની કલ્પના ચાલી નહિ. તેની અને તેના બાળકની કેવી અવસ્થા થઈ હશે એ ચિંતામાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો. તેને કાંઈક દુ:ખમાં સુખ એટલું જ ઉપજ્યું કે તે જીવતી છે, એટલો શોધ લાગ્યો. એટલાથી શાંતવર્માના મનમાં સમાધાન થશે એવું જાણીને તેણે બીજે દિવસે ઇરાવતીમાં પત્ર મોકલ્યું. પણ તે પોહોંચશે નહિ એવી કલ્પના તેના મનમાં આવી નહિ. સર્વાંગ દુખતાં હતાં તેથી તે રોગી જેવો થઈ પડી રહેતો હતો તેથી આગળ શોધ ચલાવવાનું કામ બંધ પડી ગયું.

અહિ મુક્તમાલા મુગાબાઇને ઘરથી બાહાર પડતાં જ તેણે તત્કાલ તે વર્ત્તમાન ભાઇને જઇને કહ્યું. તે લાગલો જ ગાડી તૈયાર કરીને નીકળ્યો અને સોમદત્તની દુર્દશા કરીને મુક્તમાલાને હરી ગયો તે ઉપર કહ્યું છે. નગરીની પાસે જ તેની એક ફૂલવાડી હતી તહિના બંગલામાં તેણે તેને ઘાલી મૂકી અને બારણે તાળું મારીને ચારે મગ ચોકી મૂકીને ચાલતો થયો. તેને ખાન પાન આપવાનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. બીજે દિવસે સાયંકાળે જઇને તેણે તેને કહ્યું કે તારા મનમાં જે ગાંડપણ ભરાયું છે તે છોડી દે. તે દિવસે તેં મને ઘણા તુંકારા હુંકારા કર્યા છે. પણ તે સઘલા તારા કલ્યાણ માટે મેં સહન કર્યા છે. નહિ તો તારૂં મુખ બંધ કરીને ગમે તેવી શિક્ષા કરવાને હું અસમર્થ ન હતો. તેં આજ લગી ઘણું દુ:ખ સહન કરવું તો હવે તને દુ:ખ દેવું નહિ અને તને તથા તારા બાળકને ઇરાવતીમાં સુખરૂપે હું પોહોંચાડું એવું મારા મનમાં છે.

એવું સાંભળીને તે બોલી કે જે જે મારા ભાગ્યમાં ભોગવવાનું હશે તે તે ભોગવ્યાવિના છૂટકો નથી. એવું હું પક્કું જાણું છું. નહિ તો સર્વ પ્રકારનાં સુખ છોડીને મને બાહાર નીકળવાની બુદ્ધિ થાય નહિ. મારૂં પાલન કરનારા મ્હોટા મ્હોટા ધુરંધર હતા તે તજી હું આવી દીનવાણી બોલતી થઈ તો હવે હું પક્કું જાણું છું કે ભોગવવાનું ભોગવી રહ્યા વિના અથવા જગત નિયંતા પરમેશ્વરને દયા આવ્યા વિના આ દુઃખસાગરનો પાર આવશે નહિ. અહો પરમેશ્વર ! તું મને સારી બુદ્ધિ આપ. અને મને આ દુઃખથી છોડાવ, એવી મારી પરમેશ્વર આગળ પ્રાર્થના છે. મારા ખોળિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી હું વ્યભિચાર કર્મ કરીશ નહિ એવું સાંભળીને ભદ્રાક્ષને ક્રોધ ચઢ્યો. અને બોલ્યો કે તું વેદાન્ત સંભળાવીને મારૂં મન બાળવાને ઇચ્છે છે. પરંતુ તેવું કદિ થવાનું નથી એવી ડાહી વાતો મને પણ કેહેતાં આવડે છે. અને મેં ઘણું સાંભળ્યું પણ છે. તારૂં સારૂં થાય એટલામાટે હું સામોપચાર કરીને કહું છું. હવે જો તારા કપાલમાં દુઃખ લખ્યું છે તો મારો ઉપાય નથી એવું કહીને તે ચાલતો થયો.

અહિ શાંતવર્મા સોમદત્તની અને શુકલાક્ષની વાટ જોઈ જોઇને થાકયો. સુમારે છ માસ વીત્યા પણ એકનું પણ પત્ર આવ્યું નહિ એવું જોઇને તેનું ચિત્ત છેક ઉદાસી થઈ ગયું. હવે આપણી પ્રિય કન્યાની આપણને ભેટ થવાની નહિ એવું તેને લાગ્યું. રાત્રિ દિવસ ચિંતામાં તે છેક ક્ષીણ થઈ ગયો હતો અને મુક્તમાલાના દાગીના ઇત્યાદિ જણશો જોઇને તેને ઉપરા ઉપરી અતિશય દુઃખ થતું હતું. છેવટે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે હવે આપણાથી ઘણા દિવસ કહડાશે નહિ. તો હવે તીર્થ યાત્રા કરવાને જવું તેમાં જો કોઈ મળી જશે તો સારૂં એવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના જે વિશ્વાસુ કારભારી હતા તેમને સ્વાધીન સર્વ ઘર કર્યું અને પોતાની પત્ની અને બેહેન સુધાં સાથે પચાસ માણસ લઇને તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા.

અહિ મુક્તમાલા વાડીના બંગલામાં વિલાપ કરતી પડી છે. હવે આ દુષ્ટ આપણી કેવી દશા કરશે, એવી તેના મનમા મ્હોટી ફાળ આવી પડી. સોમદત્તની અવસ્થા મનમાં આણીને તેની શી દશા થઈ હશે એવી એક જુદી જ ચિંતા તેના અંતઃકરણમાં ઊપજી. માબાપની અને પોતાના પ્રિય પતિની તેને વારંવાર સ્મૃતિ થતી હતી. એવા અનેક પ્રકારના વિચારથી તેનું મન ગભરાઈ ગયું, એટલામાં બાહાર કોઈ એક એક સાથે વાત કરે છે એવું તેને લાગ્યું. પછી બારણાની તરડમાં રહીને જુવે છે તો શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ એ બે મૂર્ત્તિ તેણે દીઠી. તે વેળાએ

આ કોઈ કાળપુરુષ છે એવું તેને લાગ્યું. શુકલાક્ષને જોતાં સર્વાંગે અગ્નિ થયો જુવે છે એટલામાં ભદ્રાક્ષે ગુઝામાંથી એક પત્ર કહાડયું અને શુકલાક્ષ પ્રતિ બોલ્યો; આ પત્ર સોમદત્ત કરીને કોઈ છે તેણે તેના બાપને લખ્યું છે. મને લાગે છે કે જેને મેં માર્ગ વચ્ચે ધક્કો મારીને પાડ્યો તે જ આ છે, તે સાંભળીને શુકલાક્ષ બોલ્યો તે જ એ. જો એ પુરુષનો શોધ જડે તો તેના ઉપર અપરાધ મૂકીને એક બે વર્ષની ટીપ મારવી. એવું સાંભળીને ભદ્રાક્ષ બોલ્યો, તે ખરું પણ (બંગલા ભણી આંખ્યનો અણસારો કરીને) આને હવે કેમ કરવું ? પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે એના ઉપર આપણા રાજાનું મન લાગ્યું છે, તો જેમ તેમ કરીને તે તે કામ અંગિકાર કરે એવું કરવું જોઇયે. ભદ્રાક્ષ બોલ્યો કે એ વાત પણ ઘણી કઠિણ છે. પછી તે બોલ્યો કે કઠિણ ખરી, પરંતુ વારે વારે તેને દુ:ખ દઇને અંગિકાર કરાવવું જોઇયે. આપણો ધર્મ રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાનો છે. તે ધર્મ પ્રમાણે ચાલ્યા એટલે આપણે ઇશ્વરનો પણ ભય નથી એવું કહીને તે બેહુજણા ચાલતા થયા.

હવે આ બેહુના મનના અને બાહારના વિચાર છેક ભિન્ન હતા. તે એ કે શુકલાક્ષના મનમાં તે બેહુનો પ્રાણ લેવાનો વિચાર હતો પણ ઉઘાડી રીતે તેનાથી ભદ્રાક્ષને તે વાત કેહેવાતી નહિ પણ બાહારથી તે તેને મળી ગયો હતો. ભદ્રાક્ષનો સંકલ્પ મુકતમાલા સાથે સંભોગ કરવાનો હતો. પણ શુકલાક્ષના આગળ તે સંકલ્પ ઉઘાડો કર્યો નહિ કારણ જ્યાં રાજાયે પોતાની ઇચ્છા ધરી ત્યાં તેની ઇચ્છા પૂરી કેમ પડે, એવું હતું પણ પરસ્પર સંશય આણતાં આપ આપણી મન કામના પૂર્ણ કરવા બેહુ સરખો પ્રયત્ન કરતા હતા. શુકલાક્ષે ભદ્રાક્ષને કહ્યું કે તું એકલો જઇને રાજાના મનનો વિચાર કેહે પછી તે શું કેહે છે તે મને કેહે પછી આપણે તે ઉપર વિચાર કરિયે. પછી તે દુષ્ટ એકલો વાડીમાં આવ્યો તે વેળાએ તે પોતાના વિચારમાં નિમગ્ન થઇને પડી હતી. બહારનું તાળું ખખડતાં જ તે એકાએક ઉઠીને બેઠી થઈ. પછી તે કાળપુરુષ તેના આગળ જઇને ઉભો રહ્યો. તેને જોઇને તેને અંગે કંપ છૂટયો. તેને લાગ્યું કે આ કાળપુરુષ હવે કોણ જાણે શું કરશે. એવી બીક લાગતાં છતાં તે બોલ્યો કે તું હવે કાંઈ બીશ નહિ હું તને આનંદની વાત કેહેવાને આવ્યો છું. રાજાએ તને તેડવા માણસ મોકલ્યું છે. તું હવે તેની પટરાણી થશે. પછી તારે શી કમી રહી! સર્વ પ્રજા તારી આજ્ઞામાં વર્તશે, મારાથી કાંઈ તારો અપરાધ થયો હોય તો તે મનમાં

આણીને વેર લઇશ નહિ. હવે હું તારી પાસે એટલું જ માગું છું કે હવે તારી ઇચ્છા તહિ કયારે જવાની છે તે કેહે પછી તે વિશે તૈયારી કરાય.

એ શબ્દો મુક્તમાલાને બાણ જેવા થઇને વાગ્યા. તેની સામું જોયા વિના તેણે નીચી ડોક કરીને સૌ સાંભળી લીધું, પછી ધીરજ આણીને બોલી સહુ હા મારા ધ્યાનમાં છે. હું ઘણી ભોળી છું તેથી હું આ વીગડમાં આવી પડી છું. વારંવાર મારાથી બોલી શકાતું નથી, હવે તારે કયારે તૈયારી કરવી છે એવું તું પૂછવાને આવ્યો છે, તો હવે હું તેનો શો ઉત્તર દઉં. તારા મનમાં મારો પ્રાણ લેવાની જ ઇચ્છા હોય તો હું શું જાણું. હવે તારા પાશમાં પડીને હવે હું એટલું જ માગું છું કે, મારો પ્રાણ લે અને મારા બાળકનું જે કરવું હોય તે કર. એવું બોલતાં જ તેના પેટમાં ધાશકો પડ્યો, અને આંખ્યોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી, પછી તેણે પોતાના છોકરાને પોતાની છાતી આગળ રાખીને મ્હોટે સ્વરે વિલાપ કરવાનો આરંભ કર્યો. તે જોઇને ભદ્રાક્ષ પાછે પગલે બાહાર નીકળ્યો અને બારણે તાળું અડકાવીને ચાલતો થયો.

ભદ્રાક્ષ બાહાર નીકળ્યો એટલે શુકલાક્ષ વાડીમાં ફરતો હતો તે પાસે આવ્યો અને જે બનેલી વાત હતી તે પૂછવા લાગ્યો, પછી તેણે બનેલી વાત કહી તે સાંભળીને શુકલાક્ષ બોલ્યો કે એમ એ માને એવી નથી. એના છોકરાથી એને જૂદી પાડશો એટલે તે માનશે. છોકરાને જૂદો પાડ્યા પછી કેહેવું કે જો તું માને તો છોકરો આણી આપિયે એમ કરવું મને યોગ્ય લાગે છે. હવે શુકલાક્ષે કહ્યું તે પ્રમાણે કરવું એ કાંઈ ભદ્રાક્ષના મનમાં ગમતું નહિ હતું. પણ શુકલાક્ષ રાજાનો માનીતો પ્રધાન હતો તેથી તેનું વચન પાછું ઠેલવું એ કાંઈ ઠીક નહિ, એવું વિચારીને ભદ્રાક્ષે કહ્યું કે આજ રાત્રિયે એ કામ કરીશું એવું ઠરાવીને બેઉ જણ ઉતારે ગયા.

સુમારે રાત્રિના બાર વાગતાં તે બેઉજણ તહિ આવ્યા અને ગડબડ ન થવા દેતાં તાળું ઉઘાડીને હળવે હળવે બારણાં ઉઘાડ્યાં. પછી પગલાં ન વાગે એ પ્રકારે અંદર જઇને જુવે છે તો એક મગ ઝાંખો દીવો બળે છે. મુક્તમાલા બિચારી ચિંતા કરતી કરતી ઘોર નિદ્રાવશ થઈ ગઈ હતી; તેનો કામદેવના જેવો બાળક તેની પાસે સૂઈ રહ્યો હતો. તે જોઇને શુકલાક્ષ તેની પાસે ગયો અને તે નિર્દયે તે બાળક ઊચકીને પોતાના પેટ સાથે દાબ્યો. પછી તે જાગતો થઇને કદાપિ રડશે એવું ધારીને બારણું અડકાવજે એવું ભદ્રાક્ષને કહીને માર્ગે પડ્યો તેણે પોતાના ચાકરને બાગમાં ઉભા રાખ્યો હતો તેની પાસે આવીને કહ્યું કે આ છોકરાને લઈ જા અને થાપડી થાપડીને ઊંઘાડ્ય. એવું

કેહેતાં જ તે જાગીને રડવા લાગ્યો; પરંતુ આ કાળપુરુષને ક્યાંથી દયા આવે? તેણે ચાકરને ઉતાવળથી જવાની આજ્ઞા કરી, તે જાય છે એટલામાં ભદ્રાક્ષ તહિં આવ્યો. પછી બેઉજણે હાથ ઝાલીને કામ બરાબર થયું એવો સંતોષ માન્યો. શુકલાક્ષના મનમાં આપણું અર્ધ ઉપરાંત કામ થયું એવું જાણીને આનંદ ઉપજ્યો. હવે તે માનશે ખરી એવું કહીને ભદ્રાક્ષને કેહેવા લાગ્યો કે હવે આપણે ઠરાવ પ્રમાણે કરવું પછી તે શું કેહે છે તે પ્રમાણે આગળ તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. પછી નમસ્કાર કરીને, બેઉજણ પોત પોતાને ઠેકાણે ચાલતા થયા.

અહિ સોમદત્તને રાત દિન ચેન પડતું નથી તેને મુક્તમાલાનું સ્વપ્ન આવ્યું અને જાણે ખાંધ ઉપર છોકરું મૂકીને દીન જેવી તે માર્ગથી આવતી હોય એવું તેની નજર આગળ જણાવા લાગ્યું; એથી તે પોતાની વેદના છેક વીસરી ગયો. આગળ શો ઉપાય કરવો તે તેને સૂઝયું નહિ, એવા દુ:ખમાં બે ચાર દિવસ ગયા પછી એક દિવસે તે હળવે હળવે ખોડંગતો ખોડંગતો મામલતદારની કચેરીમાં ગયો અને તે દિવસે થયેલું વર્ત્તમાન મામલતદારને કેહેવા લાગ્યો. કૃપા કરીને તમે અનર્થકારક વાતનો તાગ આણુશો તો મજ દીનજન ઉપર મ્હોટો ઉપકાર થશે. એવું સાંભળીને મામલતદાર આંખ્યો કાહાડીને બોલ્યો મારા ધ્યાનમાં તારી વાત આવી. સિપાઇયોના કહ્યા ઉપરથી મેં ઘણી ચોકસી કરી છે. પણ તને છૂટો મૂકયો તેથી મેં સિપાઇયોનો દંડ પણ કર્યો છે. તું અહિ આવીને લોકોની બઇરિયો બાહાર કાહાડી લઈ જવાની તજવીજ કરે છે, એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે. તે વાત તો તું એક મગ રાખીને બીજી વાત બનાવીને મને છેતરવાનું કરે છે કે શું? વારુ આ તારો પેહેલો જ અપરાધ છે માટે તને બે વર્ષની ટીપ મારું છું, એવું કહીને તેણે સિપાઇયોને બંદિખાનામાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. તે સાંભળીને તેણે પોતાને કપાળે હાથ મૂકયો. અને મામલતદારને કેહેવા લાગ્યો કે આ છેક અન્યાય છે મેં કાંઈજ અપરાધ કર્યો નથી. મામલતદારે તેના બોલવા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં સિપાઇયોને લઈ જવા માટે હાથ વડે સાન કરી. પછી તે બિચારાને ધક્કા મારતાં મારતાં લઇને બંદિખાનામાં ઘાલ્યો. પછી તેની શી અવસ્થા કેહેવાની રહી. મુક્તમાલાની જોવાની અને તેનો શોધ કરવાની વાત જ ભૂલી ગયો. એથી તેના દુ:ખનો છેડો રહ્યો નહિ. હવે એનો શો ઉપાય કરવો એ વિવેચનમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો.

અહિ મુક્તમાલા આ સંકટમાં પડ્યાથી તેને ઘોર નિદ્રા આવી, પણ તે ઘણીવાર લગી રહી નહિ. એ દુષ્ટો નીકળ્યા પછી તે સુમારે ત્રણ વાગતાં જાગી અને છોકરાને પેટ આગળ રાખવાને તેણે આગળ હાથ નાખ્યો, તો છોકરો હાથમાં આવ્યો નહિ. ત્યારે તેના હઇયામાં મ્હોટી ફાળ પડી. અને ઉઠીને અહિ તહિ ફાંફાં મારયાં પણ છોકરો હાથ લાગ્યો નહિ, તે વારે તે દુષ્ટોએ આ કામ કરયું એવું તેને લાગ્યું, પછી ઉંચેસ્વરે બુમો પાડતી તે વિલાપ કરવા લાગી. અરે કમળાક્ષ! તું મને છોડીને કહિ ગયો? તારા વિના મારો જીવ કેમ સ્થિર રેહેશે હવે તને કહિ જોઉં, એવું કહિને તેણે ભૂમીઉપર હાથ પછાડ્યા અને આળોટવા લાગી. તે દુ:ખના આવેશમાં તેને કેટલીક વાર લગી મૂર્છા આવી પછી સાવધાન થઇને બોલી હે ઇશ્વર?–મેં એવું કેવું પાતક કરયું છે, કે તેથી તું મારાથી વિમુખ થયો છે. મને છાનો માર પડે છે તે તું જોતો નથી શું? તે દુષ્ટોને મારા બાળકને હાથ લગાડવાની કેમ તેં મતિ આપી? મારાથી કાંઈ અપરાધ થયો હશે, પણ તે ચાર મહિનાને બાળકે શો અપરાધ કરયો હશે, હવે એ દેવ! તું વારે ધા અને મારું બાળક મને મળે એવું કર. તે વિના મારો જીવ સ્થિર પડશે નહિ, હવે હું શું કરું અને કહિ જાઉં, એ પ્રકારે તે વિલાપ કરવા લાગી.

બીજે દિવસે ભદ્રાક્ષ સંકેત પ્રમાણે તહિ ગયો. તો તે વિલાપ કરે છે એવું તેણે દીઠું. રડી રડીને તેની આંખ્યો સુજી ગઈ હતી, અને સાંજ પડી હતી તોપણ તેણે દાતણ પણ કરયું ન હતું તો ખાધાની વાત તો ક્યાંથી જ? એવી દુ:ખકારક અવસ્થામાં તે શોક કરતી હતી પણ તે દુષ્ટના મનમાં દયા ન આવી. પછી દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા જેવા તેણે શબ્દ કહ્યા. તે એવા કે, એવા વેશતો મેં ઘણા જોયા છે તારે જો તારા છોકરાને ભેટવાની ઇચ્છા હોય તો અમે કહિયે છિયે તે માનીશ તો છોકરો હવણા આણી આપું છું. નહિ માનું તો છોકરો મળશે નહિ. કદાપિ તું જાણતી હશે કે એટલેથી જ પતશે પણ એમ ન જાણવું. તારે પોતાને જ બીજી અઘોર વેદના ભોગવવી પડશે. એ પ્રકારના તેના વાગ્બાણે કરીને તેનું અંત:કરણ ભેદાઈ ગયું. તેનો જીવ છેક ત્રાસ પામી ગયો હતો. અને એની દુષ્ટ ચાલથી તેને સર્વાંગે આગ ઉઠી, પછી તે સંતાપ પામીને તેને કેહેવા લાગી કે આથી હવે બીજું કિયું દુ:ખ બાકી રહ્યું છે? આ દુ:ખ સહન કરવાથી જીવ જાય તો સારું એવું મને થઈ રહ્યું છે તો પણ મને મુખ ન દેખાડતાં તમારે જે કરવું હોય તે કરો. પછી તે બોલ્યો વારુ હવે થોડા દિવસમાં તે પણ ચમત્કાર દેખાડવામાં આવશે. એવું કહીને તે પાછો

વળ્યો. પછી મુક્તમાલાને પોતાનો બાળ જીવતો છે, એવું સાંભળીને દુઃખમાં થોડું સુખ થયું અને તેજ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ.

શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષે તે માનશે એમ સમજીને સુમારે આઠ દિવસ વાટ જોઈ પણ તે માનતી નથી એવો જ્યારે નિશ્ચય થયો ત્યારે શુકલાક્ષ બોલ્યો હવે એમ કરવું ઠીક નથી. આપણું ચાલે તેટલું યત્ન કર્યું પરંતુ સુખ ભોગવવાનું તેના પ્રારબ્ધમાં નથી તો તેને તેવી બુદ્ધિ કયાંથી સુજશે પણ જે વસ્તુ ઊપર આપણા રાજાએ ઇચ્છા કરી તે વસ્તુનો ઉપભોગ બીજો કરે તે ઠીક નહિ. જો તે ન માને તો તેનું મોત થાય તે સારું એવો પૂર્વથી તેણે વહિવટ ઠરાવ્યો છે તો આપણે પણ તેવો જ વહિવટ ચલાવવો જોઇયે. એવું સાંભળીને ભદ્રાક્ષ બોલ્યો જેવી આજ્ઞા થશે તેવું કરવાને હું તૈયાર છું. પછી તેણે કહ્યું કે તેને દિવસે ખાવાના પદાર્થમાં તોલો બે તોલા અફીણ ઘાલ અને રાતે કોઇને કહ્યાવિના આ બાગમાં જ પેટીમાં ઘાલી ભૂમિમાં પૂરી દો એટલે થયું. પછી ભદ્રાક્ષે કહ્યું કે ઘણું સારું, સવારમાં એ પ્રમાણે કરીશ, પછી તહિથી નીકળી ચાલ્યા.

બીજે દિવસે રાતે સુમારે બાર વાગતાં સહુ લોક ઘોર નિદ્રામાં હતા તે વેળાયે તેઓ કાળજેવા વાડીમાં પેઠા. આપણે આ મ્હોટું ઘોર કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા એવું તેમના મનમાં પણ ન હતું. તેઓ બોલતા બોલતા તે ઓરડીની બાહારની બાજુએ ઊભા રહ્યા. તેમણે બે ચાકર સાથે આણ્યા હતા, તેમાંના એક ચાકરને તાળું ઉઘાડીને જોવાની આજ્ઞા કરી પછી તેણે તપાસી જોઇને કહ્યું કે માહારાજ હાલતી ચાલતી નથી અને મડદા જેવી થઇને પડી રહી છે. પછી તે બેઉ જણ માંહિ પેઠા તે વેળાએ દીવાનું તેજ ઘણું ઝાંખુ થઈ ગયું હતું. મુક્તમાલાના શરીર ઉપરનાં કપડાં ખશી ગયાં હતાં તે ભદ્રાક્ષે પાંશરાં કર્યાં અને ચાકરને બાહારની પેટી માંહિ આણવાને કહ્યું. પેટી આણ્યા પછી ચાર જણે મળીને મુક્તમાલાને ઉચકીને પેટીમાં ઘાલી. પછી પેટી બંધ કરીને વાડીમાં ઉચકી આણી. તહિ પેહેલેથી જ ખાડો ખોદી મૂકયો હતો તેમાં તે પેટી મૂકીને તે નિર્દયોએ તે ઉપર માટી નાંખી. એ સર્વ નિર્દયકૃત્ય જોઇને તે ચાકરોના મનમાં ઘણું માઠું લાગ્યું અને તેના ઉપર દયા પણ ઊપજી પરંતુ તે બિચારા શું કરે? આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું. તેમના મનમાં તો ઘણું ખોટું લાગ્યું પણ બાહારથી તેમણે શૂરવીરપણું જણાવ્યું. તે નિર્દય માણસોએ એ પ્રકારે મુક્તમાલાની અવસ્થા કરી પછી આપણે કૃતાર્થ થયા અને જે જે સંકટ આવ્યાં હતાં તે તે મટી ગયાં એવું શુકલાક્ષે વિચાર્યું. પછી થોડીવાર વિશ્રામ કરીને શુકલાક્ષ ભદ્રાક્ષ પ્રતિ બોલવા લાગ્યો કે આ કામમાં તેં ઘણી સહાયતા કરી માટે રાજા પાસે

તારી સ્તુતિ કરીને ઉત્તમ અધિકાર અપાવીશ. એવું સાંભળતાંજ ભદ્રાક્ષને મ્હોટો આનંદ ઉપજ્યો અને તે બોલ્યો કે આપ સુજ્ઞજછો, આપના ધ્યાનમાં સહુ છે. રાજાનું હિત કરવામાં હું કેવો ઉદ્યોગ કરું છું તે આપ જાણો છો માટે તેનો વિસ્તાર હું કરતો નથી. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે સહુ મારી જાણમાં છે હવે આ વાતનો અનુભવ થોડા જ દિવસમાં થશે. એવું કહીને પછી બોલ્યો કે મને અહિં આવ્યાંને ઘણા દિવસ થયા, મહારાજ મારી વાટ જોતા હશે માટે સવારમાં જવાનો વિચાર કરુંછું. પછી ભદ્રાક્ષ બોલ્યો કે સવારમાં મજ ગરીબને ઘેર જમીને પરમ દહાડે જવાનો વિચાર રાખશો તો મજ ગરીબ ઉપર મ્હોટો ઉપકાર થશે. ઘણું સારું એવું કહીને તેઓ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા.

બીજે દિવસે ભદ્રાક્ષે મિજમાનીનો મ્હોટો ઠાઠ કર્યો તેથી શુકલાક્ષનું મન પ્રસન્ન થયું. ભોજન કર્યા પછી તેણે પોતાની બેહેનને શુકલાક્ષ પાસે બોલાવીને કહ્યું કે આ કામમાં આણે ઘણી સાહાયતા કરી છે પછી શુકલાક્ષે તેને પાંચસે રૂપિયા આપ્યા. પછી કેટલીએક વાર લગી વાતો કરતાં તહિજ સાયંકાળ થયો. રાત્રિયે સહુ સામાન તૈયાર કર્યો અને સવારમાં શુકલાક્ષ નીકળ્યો. તે વેળાએ છોકરાનું શું કરવું એવું ભદ્રાક્ષે પૂછ્યું તે સાંભળીને હું તેની કાંઇક તજવીજ કરીશ, એવું કહીને તે બાળક લઈ જવા નીકળ્યો તે વેળાયે ભદ્રાક્ષે કહ્યું કે ઊપરા ઊપરી પત્ર મોકલીને પ્રેમ વધારતા જજો, ઇત્યાદિ બેહુજણનાં મ્હોટા પ્રેમથી સંભાષણ થયાં પછી આનંદથી પરસ્પર ભેટીને અને નમસ્કાર કરીને શુકલાક્ષ પોતાને માર્ગે ચાલતો થયો, તેને વળાવીને ભદ્રાક્ષ પોતાને ઘેર આવ્યો.

શુકલાક્ષે તે અનાથ બાળકને ગામ બાહાર એક વાડીમાં રાખ્યું હતું, તેના મનમાં એવો વિચાર હતો કે એકાંતમાં તે રડશે તો ચિંતા નહિ આસપાસના લોકોના મનમાં એ શું છે એવો વેહેમ આવે નહિ. ભદ્રાક્ષને ઘેરથી શુકલાક્ષ વાડીમાં ગયો ત્યારે તે બાળક રડતો હતો. તે સાંભળીને ચાકરને કહ્યું કે અરે ગોલા આજ છોકરાને અફીણ ખવરાવ્યું. નથી કે? તેણે ઉત્તર દીધો કે ના મહારાજ ખવરાવ્યું તો હતું પરંતુ થોડુંક ઓછું પડ્યું એવું લાગે છે. પછી તે બોલ્યો કે ત્યારે થોડું અધિક કેમ ન ખવરાવ્યું આ બરકા સહન થતા નથી. વળી બીજું ખવરાવ્ય, પછી તે ચાકરે તેમ કર્યું, પછી તેને અહિં તહિં ફેરવી થાપડીને ઉંઘાડ્યો. ચાકરને છોકરા ઉપર દયા આવતી હતી, માટે તે છોકરાની ચાકરી કરતો હતો. સંપત્તિ મેળવવાના લોભથી શુકલાક્ષને તે બાળક ઉપર લગાર દયા

આવતી નહિ. દિવસમાં બે ચાર વાર દૂધ પાતો હતો પરંતુ એવી દશામાં ઇશ્વરનિર્મિત અન્નવિના તેને સુખ ક્યાંથી થાય? અફીણનો ઉતાર થાય એટલે તે બિચારું રડવા લાગે પછી તેને ફરી અફીણ ખવરાવે એ પ્રમાણે માથી વખટું પડ્યા પછી ક્રમ ચાલ્યો હતો.

સવારમાં નીકળવાની સર્વ તૈયારી કરીને શુકલાક્ષ ઉંઘી ગયો. સુમારે બાર વાગતાં એક ઉંઘ લઇને ઉઠ્યો. અને ચાકરને હાક મારી. તે ઉઠીને આગળ આવ્યો એટલે ઘોડા ઉપર સામન માંડવાની આજ્ઞા કરી. અને પોતે તે બાળક પાસે આવ્યો. તે વેળાએ તે બાળક અફીણના ઘેનમાં ઉંધું ડોકું કરીને પડી રહ્યું હતું. તેને એક કપડું વીંટાળ્યું એટલામાં ઘોડું તૈયાર કરીને ચાકર તહિ આવ્યો. તેને છોકરો આપીને કહ્યું કે મારી સાથે આને લેઇ ચાલ. અને પોતે પોશાક પેહેરીને ઘોડા ઉપર બેઠો પછી એ આગળ ને ચાકર પાછળ એ રીતે સુમારે એક કોસ લગી ગયા. તહિ શિપ્રા નદીના ભાઠામાં થરા રેતીવા મ્હોટું પાધર હતું તેમાં ઘોડો જઈ શકે એવો માર્ગ હતો નહિ, માટે શુકલાક્ષ અચકાઈ રહ્યો અને ચાકરને કેહેવા લાગ્યો કે હું અહિ ઉભો રહું છું તું એક મ્હોટો પથર લઇને નદીના ધરાને કાંઠે જા અને તે પથરા સુધાં છોકરાને લુગડે બાંધીને ધરામાં ફેંકી દે પછી તું પાછો આવ્ય. ઠીક, એવું કહીને તેણે છોકરાને પોતાની ખાંધે નાખ્યો અને પથરો ડોકીઉપર લઇને તે ધરાને કાંઠે જઈ પોહોંચ્યો. છોકરાને કાંઠે મૂકીને પથર ધરમાં ફેંકી દેઇને તે પાછો આવ્યો. પાણીમાં પથરો પડ્યાનો મ્હોટો શબ્દ થયો તે સાંભળી શુકલાક્ષને આનંદ થયો અને તેને લાગ્યું કે આપણું કામ સાધવાને કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી.

શાંતવર્માને બે માસમાં પાછો આવું છું એવું કહ્યું છે પણ તે વાતને આજ પાંચ માસ વીતી ગયા. તો તહિના હવે શાંતવર્માને હશે તે જણાયું નથી. સોમદત્ત હાથમાં ન આવત અને નીકળી જાત તો તે ડોસાને જઇને કહત કે મુક્તમાલા અને તેનો છોકરો બેહુ જણ જીવતાં છે. ત્યારે ડોસો ખોલ કરત પણ સોમદત્ત બંદિખાનામાં પડ્યા એ એક સારું કામ થયું. આ કામમાં આપણા ઉપર ઇશ્વરની કૃપા છે. એવું સમજવું જોઇયે, એવો તે વિચાર કરે છે, એટલામાં ચાકર પાસે આવી પોહોંચ્યો; પછી તે બેઉ પોતાને ઉતારે આવી સ્વસ્થ ઉંઘી ગયા અને સવારમાં ઉઠીને માર્ગે ચાલ્યા.

भाग ८

श्लोक–तो दुःखतो नर सहे पण सत्य झाले।
जे सत्य नीति सुगुणी दृढ नित्य पाळे ॥
विश्वास एक विभुनो दृढ भक्त राखे।
ते दुःखनो प्रबल पाशज दूर नाखे ॥१॥

વર્ષાકાળ સમાપ્ત થઇને હસ્તનક્ષત્રનો આરંભ થતાં મ્હોટા મ્હોટા ઢગ આકાશમાં અહિથી તહિ અને તહિથી અહિ ફરવા લાગ્યા. મ્હોટા જોરમાં વાયુ છૂટીને કહિ કહિ વાદળાં પણ થવા લાગ્યાં. વીજળીના મ્હોટા ભયંકર કડકડાટ પણ થવા લાગ્યા. કહિ કહિ મ્હોટા જોરમાં વર્ષાદ પણ પડવા લાગ્યો ચારેમગથી નદી નાળાં પણ ભરાઈ ચાલ્યાં. કેટલાએક વટેસરી લોક વર્ષાદના સપાટાથી ભીંજાઇને નદીનાળાં ઇત્યાદિકોનો ઉતાર નહિ તેથી ટાડે ઠુઠવાઇને ઉભા રહેલા છે. કેટલાએકને વીજળીના અને વાદળાંના ઝપાટામાં આપણે ચાલી જઇશું કે શું એવું થઈ રહ્યું છે. જેણી મગથી વાદળાં જાય છે તેણી મગ અતિશય ધૂળ ઉછળે છે. વૃક્ષ પોતપોતાનાં માથાં મ્હોટા જોરથી હલાવેછે અને મેઘની ભયંકર ગર્જના ચારે મગ વ્યાપી રહી છે.

એવા ભયંકર પ્રસંગમાં ઉજયિનીથી સુમારે બે ગાઉ ઉપર સોમદત્ત ગયો. શુકલાક્ષની વગથી ભદ્રાક્ષની મ્હોટી જગા ઊપર નેમણુક થતાં જ સોમદત્તે બંદિખાના ઉપરના અધિકારીને એક હજાર રૂપિયા લાંચ આપીને પોતાનો છૂટકો કર્યો. અને પ્રભાતે ઉઠીને બે ગાઊ ગયો નહિ એટલામાં વાદળાંના સપાટામાં આવી પડ્યો. વાયુ એટલા જોરથી વાવા લાગ્યો કે તેને ઘોડા સહિત ઊડાડીને ફેંકી દેશે એવું લાગ્યું. ધૂળ એટલી ઊડી કે તેથી ડોળા ઉઘાડવાનો લાગ ફાવ્યો નહિ. વચ્ચે થોડો અવકાશ મળતાં જ તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને એક ઝાડ હતું તેને ઓથે જઇને ઉભો રહ્યો. ચાકર પણ મ્હોટા જોરથી ઘોડો તહિ લઈ ગયો. એટલામાં પ્રથમથી અધિક વાયુ છૂટયો. તેણે કરીને તે વૃક્ષ અમળાઈ પડીને તેની નીચે આપણો ચૂરો થશે કે શું એવું તેને લાગ્યું. એવી અવસ્થામાં તે છે, એટલામાં મ્હોટા સપાટાનો વર્ષાદ અને મ્હોટા મ્હોટા કરા પડવાનો આરંભ થયો. વાયુના જોરથી જેવો પથરાનો માર હોય એવો કરાનો માર ચાલ્યો. એટલામાં અંતઃકરણમાં ચૈડકો પડવા જેવો વીજળીઓનો કડકડાટ થયો. એમાંથી હવે પ્રાણ વંચવો કઠિણ છે એવું સોમદત્તને

લાગ્યું. સુમારે આઠ મહિના બંદિખાનામાં રેહેવાથી અને રાત દિન મુક્ત-માલાની ચિંતાથી તે અધિક અશક્ત થઈ ગયો હતો. બંદિખાનામાંથી છૂટીને બાહાર પડ્યો એટલામાં તે લાગલોજ તે અનર્થમાં આવી પડ્યો. તેને એવું લાગ્યું કે આપણા ઊપર ઈશ્વરે કોપ કર્યો છે તેથી યશ કયાંથી આવે? તો હવે પરમેશ્વરનેજ શરણ જવું એટલે તેને દયા આવે તો આવે. એવો નિશ્ચય કરીને તેણે અનન્ય થઈ ચિંતન કરવા માંડ્યું. ઉપર કહ્યા-પ્રમાણે એક ઘડીભર કરાનો માર પડ્યો પછી વાદળાં હળવે હળવે વેરાઈ ગયાં અને સ્વચ્છ તડકો પડવા માંડ્યો. જહિં તહિં પાણી જ પાણી થઈ રહ્યું હતું, સોમદત્તનું સગળું શરીર કરાના મારથી સૂજી ગયું હતું. કપાળ ઊપર એક બે ઠેકાણે ઢેકળિઓ પણ થઈ. સગળાં વસ્ત્ર ભીજાઈ ગયાં હતાં. કોરું વસ્ત્ર એક પણ રહ્યું નહતું. ઘોડા ઉપરનો પણ સર્વ સામાન પલળી ગયો હતો. આ આપણી ઘાત ગઈ એવું લાગતાં સહુ ભીજાઈ અને કરાનો માર પડ્યો પણ ઘણું દુ:ખ થયું નહિ. આકાશ સ્વચ્છ થઇને તાપ પડવાથી કાંઇક તેના જીવમાં ધીરજ આવી. પછી સર્વ સામાન નીચોવીને ઘોડા ઉપર નાંખ્યો, તહિ પાસેજ ઉતાર હતો તહિ નાવ જવાની વાર હતી તેમાટે તે ભીનેલાં લુગડાં શૂકવીશું એવા વિચારથી તે તહિંથી નીકળ્યો. ઘોડા ઉપરની ગાંઠડીમાં એક બે કોરાં વસ્ત્ર હતાં તે પેહેરીને તે માર્ગે ચાલ્યો. એવી ઉતાવળ કરવાનું કારણ એટલુંજ કે કદાપિ કોઈ ઓળખીને ચાડી કરશે તો ફરીને બંદિખાનામાં પડવું પડશે. એ પ્રકારની ઉતાવળ કરીને તે ઊતાર આગળ ગયો. તહિ ઊતારુ લોકોની ગરદી થઈ રહી હતી. શિપ્રા નદી પણ બે કાંઠે ભરાઇને ચાલતી હતી તેથી ખલાશિયોને નાવ ચલા-વવાનો લાગ ફાવ્યો નહિ. ઘણા લોકો વર્ષાદના સપાટાથી પલળીને ત્રાશી ગયા હતા, તહિ સર્વત્ર કાદવ થયાથી ઉભાં રેહેવાની કોરી જગા નહતી તેથી તેમને એવું લાગ્યું કે એકવાર પેલી મગ ઊતરીને ગામમાં જઇશું એટલે બેસવાને કોરી જગા મળશે, પછી લુગડાં સૂકાતા લગી ભોજન કરી લેવામાં આવશે એવા વિચારમાં તે લોકો છે એટલામાં ફરીથી વાદળાં ચડવાનો આરંભ થયો, તે જોઇને સહુ ભયભીત થયાં. સોમદત્ત તો છેક ગભરાઈ ગયો. પછી કેટલાએક લોક ખલાશી પાસે ગયા. માણસ દીઠ ચાર આના નુર હતું તેના આઠ આના આપવા કરીને ઉતાવળથી નાવ આણુવાને ખલાશીને આજ્ઞા કરી. પાણીના જોરથી ખારવાને નાવ ચલા-વતાં બીક લાગતી હતી, પરંતુ ધનલોભથી તેણે પૂરમાં નાવ ઝોકવાનું અંગિ-કાર કર્યું. ઘણા ઉતારુ લોક એકઠા થયા હતા. પાછળ રેહેનારને સારું ઠેકાણું મળશે નહિ અને ભરતી આવ્યા પછી ખારવા અંદર લેશે નહિ

એવી મતિથી સર્વ સાથે જ નાવ ઉપર ચડવા લાગ્યા તેથી ઘણી ગરદી થઈ. નાવનો માર્ગ ઢાળમોયો હતો તેમાં પણ વર્ષાદ પડીને કાદવ થયાથી લબસણું થયું હતું, પછી શું કેહેવું, કેટલાએક તો પાણીમાં લબશી પડ્યા. કેટલાએક ટેકરા ઊપરથી લબશીને કાદવમાં પડ્યા. કેટલાએકની પાઘડી પડી, કેટલાએકનાં પગરખાં ગયાં. કેટલાએકની ગાંઠડી પાણીમાં પડીને તણાઈ ગઈ. કેટલાએકને ઘણું વાગ્યું, અને કેટલાએક કચરાયા, એ પ્રકારે નાવમાં છેક ભીડ થઈ ગઈ. આટલાં મનુષ્ય સાંમે કાંઠે જવાનાં નથી એવું ખારવો કેહેતો હતો, પરંતુ કોઇએ સાંભળ્યું નહિ. જે આવ્યા તે માંહ બેઠા. ધનલોભથી ખારવે પણ આંખ્યો આડા કાન કર્યા. સોમદત્તે ઘોડા સુધાં ખારવાને બે રૂપિયા આપવાને કહ્યું હતું માટે તેનેજ માત્ર ખારવો પાસે લઈ બેઠો. અને તેને આગ્રા આવવા દીધી નહિ, એટલાં માણસો ભરાયાં તો પણ વળી એથી વધારે આવવા માંડ્યાં ત્યારે ખારવે નાવને પાણીમાં ઠેલ્યું. પ્રથમથી વાદળાં આવવાનો આરંભ થયો હતો. નાવ અંદર ગયું નહિ એટલામાં તો વાયુના ઝપાટા વાયા. માણસોના ભારથી એક વેહેંત જ નાવ ઊઘાડું રહ્યું હતું. ઘણો વાયુ વાવાથી મ્હોટા મ્હોટા મોજા ચડવા લાગ્યા. અહિ તહિ નાવ ડગમગ ડગમગ થવા લાગ્યું, સર્વે ઉતારુ લોક ગભરાઈ ગયા. ખારવાનું પણ ચિત્ત ગભરાયું, નાવ અહિ તહિ હાલવાથી કોઈ કોઇવાર પાણી બરાબર નાવ થઈ જતું હતું. હવે આપણો પ્રાણ વંચવવો કઠિણ છે, એવું જાણી કેટલાએક ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરાવા લાગ્યા. કેટલાએક પોતાનાં છૈયાં છોકરાંની ચિંતા કરીને હાય વરાળ કરાવા લાગ્યા. કેટલાએક રડવા લાગ્યા. કેટલાએક ઉંચે સ્વરે રડવા લાગ્યા. સોમદત્તનું અંતઃકરણ પૂર્વે મુક્તમાલાના વિચારમાં ગુંથાયું હતું તે આ અનર્થ જોઇને પોતાના જીવનું શું થશે એ વિચાર ભણી લાગ્યું, પ્રસંગ પણ ચમત્કારિક આવ્યો. હવે શું કરવું તે કોઇને સૂઝયું નહિ, નાવ સુમારે અર્ધી નદીમાં આવ્યું એટલે આગળ જવું કે પાછળ એ બેહુ સરખું થયું. તેમાંના દસ વીસ લોકોએ પાછાં જવાને ભુશકા માર્યા હોત તો ભાર ઓછો થાત અને બૂડવાની ધાસ્તી મટત, પરંતુ તેમ કરીને પોતાનો જીવ અર્પણ કરવાને કોણ તૈયાર થાય? પાણીનું જોર ઘણું એથી નાવ નીચે વેહેવા લાગ્યું. એવો ભયંકર સમય જોઇને સોમદત્તે એક હોંશીયારી કરી, તે એવી કે, હું વળો મારું છું એવું કરીને પાસેના ખારવાના હાથમાંથી તેણે વળો લીધો અને તહિ બેઠો, એટલામાં વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો અને વાયુનું પણ જોર વધી ગયું તે જોઇને સર્વ લોકોમાં ખલભલાટ થયો તેથી નાવની એક બાજુએ થોડું વધારે જોર પડયું પછી શું પૂછવું? એકદમ પાણી

અંદર પેઠું, તે વેળાએ એક મ્હોટો કળકળાટ સહુલોકોએ કર્યો અને નાવમાં પાણી ભરાતાં નાવ તળિયે જઈ બેઠું. ન્હાનાં છોકરાં અને બાયડિયો એક બે ડબકાં ખાઇને મરણ પામ્યાં. જેમને થોડું તરતાં આવડતું હતું તે થોડીવાર હાથ પગ હલાવીને છેલી વારે તે પણ મરણ પામ્યાં. સુમારે અઢીસે પ્રાણિયોમાં જેમને સારું તરતાં આવડતું હતું તેઓ ખારવા સહિત દશ બાર માણસ વંચ્યા, બાકીના સહુની જળરૂપી કુંડમાં આહુતિ થઈ. સોમદત્તે વળો હાથમાં લીધો હતો તેને પ્રાણ વંચાવવાને ઉપયોગમાં આણ્યો. તેને સારું તરતાં આવડતું હતું, પણ શક્તિ નહિ તેથી તેનાથી તરીને કાંઠે જવાયું નહિ. પછી તે વળાને આધારે પ્રાણ વંચાવતો તણાયો, તેને લાગ્યું કે હવે આમાંથી પ્રાણ વંચાવો કઠિણ છે, કહિપણ ખડક સાથે ઝપટાઇને અથવા ધુમ્રવામાં આવીને પ્રાણ જશે, એમાં સંશય નથી.

એવા વિચારમાં તે તણાયો જતો હતો અને કોઈ તીરે નજરે પડે તો મને કોઈ કાહાડો એવી બૂમો પાડતો હતો તે સાંભળતાં તીરના માણસોને દુ:ખ થઇને દયા આવતી હતી પણ તે બિચારા શું કરે ? નદી બે કાંઠે પૂર થઇને ચાલતી હતી એમાં જે પડે તે વંચે નહિ, જ્યાં લગી સોમદત્ત નજરે પડે ત્યાં લગી બિચારા કાંઠાના લોકો જોઈ રેહેલા હતા પછી તેઓ અતિશય દુ:ખી થઇને પોતપોતાને ધંધે વળગતા હતા. એ પ્રકારે તે તણાતાં તણાતાં સુમારે બે વાગ્યાનો અવશર થયો તેવારે તેણે પાછળ જોયું તો નદી વચ્ચે કાંઇક ઝાડ તેની નજરે પડયું તેની પાસે પોતે જઈ પોહોંચ્યો તે વેળાએ તેના ચિત્તમાં કાંઇક ધીરજ આવી એવા વિચારમાં તે છે એવામાં ઝાડ છેક પાસે આવ્યું. તહિ નદીનું પાણી વિભક્ત થઇને બે પ્રવાહ થયા હતા તે એની નજરે પડ્યા. પછી તેણે અનુમાન કર્યું કે, આ વચ્ચે બેટ હશે, પછી તે બેટ પાસે જઈ પોહોંચ્યો, તહિ વાયુવડે એક વૃક્ષ ઉખલી પડીને તેનો કાંઇક ભાગ પાણીમાં જ્બ્યો હતો તહિ આ જઈ પોહોંચ્યો. પછી તે વૃક્ષનાં પાંખડાં ઝાલીને મ્હોટાં સંકટથી વંચ્યો. પરિશ્રમથી ટાઢ મટી ગઈ અને તડકે થાક ખાવા બેઠો તહિ બેહુ બાજુને કિનારે જોતાં તે ભયંકર દીઠા બે બાજુની ભેખડો એટલી ઉંચી હતી કે જેમ કોઈ ન્હાના ડુંગરની કરાડજ હોય એવી લાગતી હતી. ઉપર હેઠે ગાઢ ઝાડી હતી તે જોઇને એણે જાણ્યું કે આ કોઈ ભયંકર અરણ્ય છે. તહિ બેશીને લાંબી નજરે જુવે છે તો એક પણ માણસ તેની દૃષ્ટિયે પડ્યું નહિ, તે જોઇને તેનું મન છેક ઉદાસી થઈ ગયું. હું અહિ કહિ આવી પડ્યો એવું કહિને તે વિચાર એક મગ રાખી ઈશ્વરે મને આ સંકટથી વંચાવ્યો એવું સમજીને તે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. પછી તે આ બેટ

છે કે શું તે જોવા ઉઠ્યો તે વારે પેહેરેલું વસ્ત્ર ભીનું છે એવી તેને સ્મૃતિ થઈ. તે વસ્ત્ર ઉપર એક પંચિયા વડે કેડ બાંધી હતી એ બેહુ વસ્ત્ર વિના તેની પાસે ત્રીજું વસ્ત્ર ન હતું પછી તેણે તે પંચિયું સૂકાવીને પેહેરયું અને પેહેરેલું વસ્ત્ર સૂકાવ્યું. પછી તે પેહેરીને પંચિયું અંગ ઉપર રાખ્યું. તે વેળાએ સાંજના ચાર વાગવાનો સમય થયો હતો. પેટમાં કાંઈ નહિ તેથી ભૂખની અત્યંત પીડા થઈ ભૂખ ભાગવાને તે અરણ્યમાં તે ફળ ખોળવાને ગયો. દિવસ હતો તોપણ ગાઢ ઝાડી જોઇને તેને બીક લાગી, તેથી તેની અંદર જવાને તેનું ધૈર્ય ચાલ્યું નહિ. પછી નદીને તીરે ફરતાં ફરતાં સીતાફળ રામફળ ઇત્યાદિ ફળ જેટલાં જોઇયે તેટલાં મળ્યાં તે ખાઈ અને પાણી પીને તૃપ્ત થયા. હવે અહિ શું કરવું તે તેને સૂજ્યું નહિ. સૂર્ય આથમતાં ટાડ લાગવા માંડી. પંચિયા વિના પાથરવાનું કે ઓડવાનું બીજું વસ્ત્ર હતું નહિ. ટાડ અને વાયુથી પોતાનું અંગરક્ષણ કરવાને પાસે કાંઈ હતું નહિ. આ અરણ્યમાં વાઘ વરૂ આદિક ઘાતુક પશુઓ પણ હશે તે ફાડી ખાશે એવું તેને લાગ્યું; એવાં અનેક દુઃખ એકઠાં થયાથી આંખ્યોમાં આંસુ આવવા લાગ્યાં. પછી ગાંડા જેવો થઇને અહિ તહિ ફરવા લાગ્યો. જે વેળાએ છેક સાયંકાળ થઇને રાત પડી તે વેળાએ થવાનું હોય તે થાઓ એમ કહિ મરણિયો થઇને એક ઝાડ તળે પગ હાથ સંકેલીને ગુંટ પુટ થઇને પડ્યો. પ્રથમ તેને મહાદુઃખ પડયું તેથી નિદ્રા આવતી ન હતી, પરંતુ અતિશ્રમ થયાથી સુમારે દશ વાગતાં તેને નિદ્રા આવી. સવાર થતાં જ પક્ષિયોનો કિલકિલાટ સાંભળતાં જ તે જાગૃત થયો. ટાડ પડતી હતી માટે તહિજ બેશીને વિચાર કરવા લાગ્યો; મુકતમાલા કહિ હશે અને તે શું કરતી હશે અને કિયા સંકટથી તે પોતાનું આયુષ કાહાડતી હશે એ વિચાર પ્રથમ તેના મનમાં આવ્યો. બંદિખાનામાંથી છૂટયા પછી તેના મનમાં એવો વિચાર હતો કે હવે શાંતવર્મા પાસે જઇને તેનો પક્કો શોધ કરવાનો આરંભ કરવો, એટલામાટે તે ઘોડા ઉપર બેશીને જતો હતો પણ દૈવયોગથી ઘોર સંકટમાં આવી પડ્યો. પછી તેણે એવું વિચાર્યું કે આપણો અહિથી છૂટકો થાય તો બીજો કાંઈક મુક્તમાલાના શોધનો ઉપાય થાય. નહિ તો સર્વ વ્યર્થ છે. હવે આપણો અહિથી છૂટકો કરવાનો ઉપાય કરવો; એવો વિચાર કરીને તે તહિથી ઉઠ્યો. પછી આ બેટમાં શું શું છે તે જોવાને ચાલ્યો; પણ તેનાથી કિનારો છોડીને અંદર જવાતું નહિ. પગમાં પગરખાં નહિ તેથી કાંટા ઉપર ચાલતાં તેના પગમાં કાંટા ભાગતા હતા. પછી હળવે હળવે સહુ જોતાં જોતાં

દશ વાગતાં તે નદીના બે ફાટા મળતા હતા તહિ આવી પોહોંચ્યો. પછી તેને નિશ્ચય થયો કે આ તો બેટ છે એટલી વાર તે ફર્યો પણ પેલી મગના કિનારાનું તેણે એકય માણસ દીઠું નહિ. આ બાજુના કિનારાની પેઠે પેલી બાજુને કિનારે પણ ગાઢ ઝાડી હતી. પછી તેણે સ્નાન ધ્યાનાદિક કર્મ કરીને પૂર્વ દિવસની પેઠે ફલાહાર કર્યો. તહિ નદીનું પાત્ર ઘણું મ્હોટું હતું અને તેમાં થઇને મહાભયંકર જલપ્રવાહ ચાલતો હતો તેથી તેને તરીને પાર જવાની પણ કલ્પના તેના મનમાં થઈ નહિ. સવારથી તે અડવણુ પગે ચાલીને થાકયો, પગે આગ ઉઠી, તેથી તે થાક ખાવાને ઝાડ નીચે પડ્યો.

પછી બે વાગતાને સુમારે ઊઠીને બેટના અરણ્યવચ્ચે જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પછી ઊઠીને આંકડા ધુંકડાવાળી વાટોએ જતાં મ્હોટા મ્હોટા ઉંચા વૃક્ષ તેણે દીઠા. અનેક પ્રકારનાં ફળ પણ તેના જોવામાં આવ્યાં, તહિના મ્હોટા મ્હોટા વૃક્ષોના ચમત્કાર જોઇને તેને આનંદ ઉપજ્યો, પરંતુ તહિથી આગળ જવાનો પગ ઉપડ્યો નહિ, ચારે મગ જુવે છે તો ગાઢ વન અને નદીનો કાંઠો એ વિના બીજું કાંઈ દીઠું નહિ. પછી તહિથી ધૈર્ય ધરીને આગળ ચાલ્યો એટલે થોડેક છેટે દેવળ છે એવો તેને ભાસ થયો. પછી આગળ જઇને જુવે છે તો એક મગ દેવળ છે અને તેની બે બાજુએ બે ઓલિયો છે એવું તેની દ્રષ્ટિએ પડ્યું. પછી છેક પાસે ગયો તો કોઈ ગુણ ગુણ કરે છે એવું તેને લાગ્યું, તેણે કરીને તેના મનમાં ઘણી બીક લાગી. છાનો રહીને અહિ તહિ જોવા લાગ્યો પછી તેને તહિ ધીરજ રહિ નહિ. તે ગાભરો થઇને ચારેમગ જુવે છે તો ફરીથી તેવું જ સંભળાયું, તે વારે તેની છાતી ધડકવા લાગી, અને શરીરમાંથી પરશેવો પણ છૂટ્યો પછી મ્હોટું ધૈર્ય ધારણ કરીને હળવે હળવે પાછાં પગલાં ભર્યાં. તહિ કોઈ ભયંકર જનાવર હશે એવું તેણે અનુમાન કર્યું. કદાચિત પિશાચ હશે એવું પણ તેને લાગ્યું. દિવસ થોડો રહેલો તેથી કાંઠે જવાનો વિચાર હતો. પછી પાછળ જોતો જોતો કાંઠા ભણી આવ્યો. વાટે ચાલતાં તેના મનમાં તે શબ્દ વિષે અનેક વિચાર ઉપજ્યો. પછી જે થનાર હો તે થાઓ પણ સવારે જઇને એ જોવું ખરું, એવો નિર્ધાર કરીને સૂર્યાસ્ત સમયે તે નદી કાંઠે આવી પોંહોંચ્યો અને કટલાંએક ફળ ખાઇને રાત પડતાં તહિ ઉંઘી ગયો. તે દિવસે તેને કેટલીવાર લગી ઉંઘ આવી નહિ. અનેક પ્રકારના વિચાર મનમાં આવવા લાગ્યા, બાળપણથી શાંતવર્માના ઘરમાં રહેતાં જે જે આનંદકારક વાત થઈ તે તે તેની નજરો આગળ આવીને ઉભી રહી. મુક્તમાલા સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરીને

પછી લગ્ન ઇત્યાદિ થઇને જે સુખ ઉપજ્યું તે વાત તેને સાંભરી. હવણાં ધનશંકર ક્યાં હશે અને મુક્તમાલા ક્યાં હશે અને હું કેવા દુઃખમાં આવી પડ્યો છું. શાંતવર્મા અને ભાગ્યશીલાની શી અવસ્થા થઈ હશે એવા વિચાર કરતાં પૂર્વે આનંદમાં હતા કે નહિ એવી ભ્રાંતિ થઇને તે તેને સ્વપ્ન જેવું થઈ ગયું એ વિચારમાં પડતાં હું કહિ છું એ તે છેક વિસરી ગયો એટલામાં પાસે જ કાંઈ સળવળ્યું તેથી તે છાનો માનો ઉઠી બેઠો થયો પછી કાંઈ નથી એવું જોઇને ફરીથી ઉંઘી ગયો વળી ફરી શળવળ્યું તેથી ઉઠી બેઠો થયો, એમ કરતાં બાર વાગતાં ઊંઘ આવી.

અહિ શુકલાક્ષની અશ્વારી મહાઘોર કૃત કરીને નીકળી તે ઉતાવળથી ચાલતાં ઇરાવતીમાં આવી પોચી. પછી શાંતવર્મા યાત્રા કરવા ગયો એવું જાણીને તેને કાંઇક માઠું લાગ્યું કારણ કે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેની તહિ જ કાંઈ સારી માઠી વાત નીપજી તો સર્વ ધન આપણા હાથમાં આવતાં અડચણ પડશે. પછી તેના મનમાં આવ્યું કે આ સર્વ જાગીરનો અને સંપત્તિનો તેની પાછળ મારા વિના કોઈ વારસ નથી. તો એ કામ આપણા રાજા પાસે કરાવતાં કાંઈ અડચણ પડશે નહિ. એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને પછી શાંતવર્માનો મુખ્યા કારભારી હતો તેના આગળ મુક્તમાલાનો કહિ થાક લાગતો નથી, તેણે ઘણું કરીને પોતાનો દેહ તજ્યો હશે એવું કહ્યું. એવું સાંભળતાં તે મહાનુભાવને મ્હોટો ખેદ થયો પછી બે ચાર દિવસ તહિ રહ્યો. તે કારભારીએ તેનો યોગ્ય પ્રકારે સત્કાર કર્યો. પછી તેણે ઘરમાં શું છે તેની ચોકશી કરીને હિસાબના કાગળ પત્ર જોયા. અને આ સહુ ધનનો ભોકતા હું છું એવું તેના મનમાં ઉતારચું. પછી કહ્યું કે કાંઈ ન્યુનાધિક કામ કરવું હોય તો મને પૂછીને કરવું અને છ મહિના થાય એટલે ઉપજ ખર્ચનું પત્રક મારા ભણી મોકલજે. એવું કહીને તે જયપુર જવા નીકળ્યો. ઘરના કારભારી અને આશ્રિત મંડળી તેને ગામ બાહર પોચાડીને પાછા આવ્યા. જેવારે શુકલાક્ષ જયપુર જઈ પોચ્યો તેવારે તેને જોઇને રાજા પ્રધાનાદિ પંચકને ઘણો આનંદ ઉપજ્યો, ઘણા દિવસ થયા તેથી તેની નિત્યસ્મૃતિ થતી હતી. પછી પોતાને ઘણા દિવસ થયેલા તેથી નવી વાત ગોઠવીને કહી અને રાજાને વાસ્તે ઘણી મેહેનત કરીને વિલક્ષણ દુઃખ ભોગવ્યું એવું તેના મનમાં આણી દીધું. છેવટ બોલ્યો શું કરું મારા મનમાં હતું તેવું નીપજ્યું નહિ. એવું સાંભળીને ભયાનક માહારાજ બોલ્યો, કાંઈ ચિંતા

નથી તું સુખે અહિ આવ્યો એટલે મને સર્વ મળ્યું આપણે શું કમી છે–કંઈ નથી. જે ધારીશું તે મેળવીશું. પછી તહિનો કેવો ક્રમ ચાલ્યો છે એની ચોકશી કરીને તે પોતાને ઘેર ગયો. અહીં ગુલાબસિંહ મુક્તમાલાને હું ધરાવતીએ જાઉં છું એવું કહીને નિકળ્યો તે બીજે દિવસે તાવ આવવાથી રોગી થઈ પડ્યો. મનનો વિચાર દુર રહ્યો અને આકસ્માત દુઃખ આવી પડ્યું તેથી તેને ઘણું માઠું લાગ્યું. આ વાત સંભળાવાય નહિ અને તે મારી વાટ જોઇને દિવસ કહાડશે એવી તેના મનમાં ચિંતા ઉપજી પરંતુ કાંઈ ઊપાય ન ચાલ્યો ત્યારે તે બિચારો શું કરે. આજાર કમી ન થતાં ઊલટો વધતો થયો મુક્તમાલા હવે શું કરશે એવું તેના મનમાં વારંવાર આવવા માંડયું, એવી ચિંતામાં છતાં એક દિવસે સવારમાં તેની બહેન સુંદર રૂપાળું બાલક લેઇ આવી તેણે તે બાળક આણીને પોતાના ભાઇને આપ્યું તેને તે જોતાં જ ઓળખ્યું અને ગભરાઇને વિચારયું કે આ અહિ કયાંથી આવ્યું એની મા અહિ છે કે શું તે સાંભળીને તે બોલી અહિ કોઈ આવ્યું નથી. મેં રોજ પ્રમાણે પ્રભાતમાં ઉઠીને નદી ઉપર ગઈ તેવારે કાંઠા ઉપર છોકરું રડે છે એવું મેં સાંભળ્યું. પ્રથમ તો મને થોડીક બીક લાગી પરંતુ દબાતી દબાતી તેની પાસે ગઈ તો તહિ છેક કાંઠા ઊપર રેતીમાં એક વસ્ત્ર અંગ-ઉપર છે અને તે રડે છે એવું મેં સાંભળ્યું. અરેરે આવડું ન્હાનું બાળક અહિ કોણે આણી નાખી દીધું છે, એવું કહીને મેં તેને ઉચકીને પેટ સાથે દબાવ્યું. રડી રડીને થાકી ગયું હતું માટે મેં લીધું તે વેળાએ તે છાનું રહ્યું. એવું સાંભળીને ગુલાબસિંહે કપાલે હાથ દીધો અને ઘણું ખોટું થયું આ મારી બાઇસાહેબનો દીકરો, તેને કોઈ દુષ્ટે દુઃખ દીધું હશે તેથી તેણે અહિ આવીને પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હશે એવું મને લાગે છે આટલી પાસે તે આવી ત્યારે તે આપણે ઘેર કેમ આવી નહિ એવું સાંભળતાં ઘરનાં સર્વ માણસોને ઘણું દુઃખ થયું. છોકરાની કાંતિ અને રૂપ જોઇને સર્વને અતિશય કરુણા આવી પછી ગુલાબસિંહ બેહેનને કહેવા લાગ્યો કે તેને ઘણી ભૂખ લાગી હશે માટે આનંદી પાસે ધવરાવવાને આપ. પછી તેણે પણ ઘણા આદરથી તથા આનંદથી પોતાની વહુ પાસે તેને ધવરાવવાને આપ્યો ત્યાર પછી ગુલાબસિંહે સહુને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે આપણને છોકરું જડયું એ વાત કોઇને જણાવવી નહિ. જણાવીશું તો તેના તથા મારા જીવ ઊપર સંકટ આવી પડશે; માટે તેને આગલે બારણે આણવો નહિ પાછલે બારણે જ ખેલાવીને પારકું કોઈ આવે તો સંતાડી રાખવો. આપણા ઘરમાં એક છોકરું છે માટે કોઇને ઘણો સંશય આવે એવું નથી. એવું સાંભળીને તેની બહેને તેમજ કરીશ એવું કહ્યું. પછી તે છોકરાની

ઘરનાં સહુ મનુષ્ય સારી ચાકરી કરતાં હતાં. સર્વે માણુસો તેના ઉપર ઘણી કૃપા રાખતાં હતાં.

ઉપર કહેલું જ છે કે શુકલાક્ષ તે છોકરાને ચાકર પાસે આપીને મધ્યરાતે નદી પાસે ગયો અને રસ્તો અવઘડ હતો તેથી તહિં જ ઉભા રહીને તેણે ચાકરને કહ્યું કે એક પથરા સાથે લેઈ જઇને તે સુધાં તેને એક કપડામાં બાંધીને નદીમાં નાંખી દે. તે પ્રમાણે તે પથરો લેઇને ગયો ખરો, પરંતુ તેના પેટમાં દયા આવી તેથી તેણે તે અઘોર કૃત્ય કરયું નહિ. અંધારું હતું તેથી શુકલાક્ષ દેખશે નહિ અને અફીણની કેફમાં તે રડશે નહિ એવું તેણે મનમાં વિચારયું. પછી વસ્ત્રે વીંટીને છોકરાને તેણે નદી કાંઠે રેતી ઉપર મુકયો અને એકલો પથરો જ નદીમાં ફેંકી દીધો; તેના શબ્દથી શુકલાક્ષે આપણું કામ થયું એવું અનુંમાન કરયું પછી તે તહિંથી ચાલી નીકળ્યો. ગુલાબસિંહ નદીના કાંઠા ઊપરના ગામડામાં હતો અને તેની બેહેન તહિં આવી એટલે તેને છોકરો જડ્યો એ વૃત્તાંત ઉપર કહ્યું છે.

અહિં સોમદત્ત તે બેટમાં સવારે જાગ્યો, અને મુખમાર્જન ઇત્યાદિ પ્રાત:કાળનું કર્મ આટોપીને તેણે ઈશ્વરનું ચિંતન કરયું. પછી બે દિવસ લગી આ પ્રમાણે સગળા આયુષના દિવસ અહિં જશે કે તેથી વળી અધિક દુ:ખ પડશે એવું તેના મનમાં આવ્યું. હવે એવું મનમાં આવવાનું કારણ એટલું જ કે તે જે કામ માટે ઘરથી બાહર નીકળી તે કામ ન થયું અને ઉલટું દુ:ખ પડયું. અદ્યાપિ તેના દુ:ખમાં કાંઈ ઘટારો થયો નહિ જે પાસે હતું તે સર્વ જતું રહ્યું અને અન્ન વસ્ત્રની પણ પીડા પડી. ભીક્ષા માગીને પણ તેને નિર્વાહ કરવાનો ઊપાય રહ્યો નહિ. એવો વિચાર મનમાં આણી તેના હાથ પગ ગળી ગયા. નિરંતર ફળજ ખાઇને જન્મ લગી રહેવાય નહિ તેથી એને માઠું લાગ્યું હતું એકે મોડુ સર્વ જ પ્રતિકૂળ થયું તે કોઈ વાતની ચિંતા કરે એ દુ:ખથી તે કંટાળો ખાઇને હળવે હળવે તેને છોડવાને વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી તેને નીસાસો મૂકવો બંધ કર્યો અને વનમાં દેવાલય અને તેની પાસેની ઓરડી હતી તેઓમાં શું હશે તે જોવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો. પછી તેણે થોડાંએક ફળ ખાઇને પાણી પીધું અને તે વેળાએ બે ઘડી દિવસ ચડ્યો પછી હાથમાં લાકડી લેઇને તે વનમાં પેઠો. બે દિવસ સાંમટા તહિં રહ્યો તેથી તેને ઓછી બીક લાગતી હતી. અહિં તહિં જોતો જોતો તે દેવાલયની પાસે ગયો. તહિં ઉંચાં અને નીચા ઝાડોની એટલી ગીર્દી થઈ

ગઈ હતી કે જેમાં સૂર્ય કિરણોને પણ પેસવું કઠણ પડે. જેમ દિવસે મેઘ ચડતાં અંધારું થાય એમ મેઘ ન ચડતાં પણ ઝાડોની છાયાવડે અંધારું થયું હતું, તેણે કરીને તહિની જગા ઘણી ભયંકર લાગતી હતી અને પૂર્વ દિવસની તો સોમદત્તને બીક લાગેલી જ હતી. પછી તે ભયભીત થઇને ગાભરો ગાભરો ચારે મગ જોવા લાગ્યો મોર શૂડા કાગડા ઇત્યાદિ પક્ષિયોના મધુર મધુર શબ્દ થતા હતા તે પણ તેને કઠોર લાગ્યા. પછી હળવે હળવે આગળ જઇને તે દહાડાની પેઠે આજ ગુણુ ગુણુ શબ્દ થાય છે કે શું તે જાણવાને કાન માંડીને સાંભળવા લાગ્યો તો ત્રુટક ત્રુટક શબ્દ તેને કાંને પડ્યા તે વેળાએ તેના સર્વે અંગે ઓચિંતો ઉકાંટો થયો, હાથ પગ કંપવા લાગ્યા, પરંતુ તે તહિ દમ મારીને ઉભો રહ્યો અને કાંન માંડીને સાંભળે છે તો ફરી પણ તેવું જ સાંભળ્યું. પછી તે ધૈર્ય ધરીને છેક દેવાલય પાસે ગયો એટલે કોઈ દુઃખમાં કણુમણે છે એવું તેને લાગ્યું પણ આ શું છે તેનું અનુમાન થયું નહિ પછી તેજ પ્રકારે તે દેવાલયને બારણે ગયો અને માંહિ ડોકું ઘાલીને જુવે છે તો એક ન્હાની પથરાની મૂર્ત્તિ દીઠી. એવામાં પાસેની ઓરડીમાં શબ્દ થાય છે એવું તેણે સાંભળ્યું પછી હાથની લાકડી સરકાવતો બીતો બીતો તે ઓરડીના બાર આગળ ગયો ત્યારે સ્પષ્ટ શબ્દ સંભળાયો. પછી બાહાર તેનો હાલ ચાલ થતો સાંભળીને બાહેર કોણુ છે એવો શબ્દ સાંભળ્યો આજ ત્રણ દિવસથી અન્ન પાણી નથી. આવ્યો હોતો ઉતાવળો આવ્ય. એવું સાંભળીને સોમદત્તે બારણામાં લાકડી ઠોકી અને અંદર કોણ છે એવું પુછ્યું પછી મહિથી એવો શબ્દ નીકળ્યો કે તમે કોણુ છો અહિ બીજું કોણુ આવે મજ ગરીબનો ઠઠો આજ કેમ કરવા માંડ્યો છે. મારાથી હવે ઘણું બોલાતું નથી ઉતાવળથી અંદર આવીને મને પાણી આપો ગળું સૂકાઈ જાય છે.

એ પ્રકારે ઉઘાડા બોલ સાંભળીને કોઈ પણ રોગી માણસ છે એવો સોમદત્તે નિર્ણય કર્યો પછી તેણે બાર સામું જોયું તો તાળું અડકાવેલું દીઠું પછી ચારે મગ ફરીને જોયું તો અંદર જવાની જગા કહિ પણ દીઠી નહિ. ઉપલી બાજુનું છપરું કહિ કહિ પડ્યું હતું પછી તે પાસેના ઝાડ ઉપર ચડીને છાપરા ઉપર ગયો અને તે પડેલા બાખામાં રહીને જુવે છે તો કોઈ સ્ત્રી ફાટલાં ત્રુટલાં લુગડાં પહેરીને પડી છે, એવું એણે દીઠું. ઊપર ચડીને કોઇક અંદર આવે છે એવું જ્ઞાન થતાં તેને પણ બીક લાગી, રોજનો આવનાર ન હોય એવું તેના કૃત્ય ઉપરથી જણાયું પછી તે બગામાં થઇને ભૂસકો મારી હેઠે પડ્યો તે વેળાએ તેને તેના સામું જોયું, પણ પરંતુ મંદ પ્રકાસ હતો તેથી કોણુ છે તે તેના ઓળખવામાં

આવ્યું નહિ કોઇપણ માણસ છે એટલું જ તેણે વરત્યું. આપણા ઉપર વળી કાંઈ સંકટ બીજું આવે છે કે શું એવું મનમાં આવતાં તેને અધિક બીક લાગી; એટલામાં તે તેની આગળ જઇને ઊભો રહ્યો તેવારે તે તેની સામું જોઇને બરકા પાડવા લાગી અને લાગલી મૂર્છના થઈ તેથી તે જ હાથ નિર્જિવ જેવો થઈ એક વારે ભૂઈ ઉપર પડ્યો. આ ચમત્કાર જોઇને તે ઘણો વિસ્મિત થયો. દુઃખમાં તે દુબળી થયેલી અને કેશાદિક વ્યસ્ત થયેલા તેથી તેને ઓળખી નહિ. પછી નીહાળતાં નીહાળતાં આજ આપણી મુક્તમાલા એ પ્રમાણે તેણે તેને ઓળખી પછી શું પૂછવાનું તેને જે આનંદ ઉપનો તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી.

તે આનંદના પૂરમાં તેની કેવી અવસ્થા થઈ છે એ તેના ધ્યાનમાં પણ આવ્યું નહિ તેણે તેને ગળે બાથ ભીડીને ઉંચે સ્વરે રડવાનો આરંભ કર્યો, પરંતુ લાગલી જ તેની હાલ ચાલ બંધ થયેલી જોઇને તે ધાબરો પડ્યો અને તે મૂર્છિત થઈ છે એવું જોઇને પાસે એક કળશિયો પડ્યો હતો તે લેઇને આવ્યો હતો તે જ માર્ગે થઈ બાહર આવ્યો. ભાગ્યના બળથી તે દેવળની પાસે જ કુવો હતો તેમાંથી કળશિયો પાણી ભરયું અને ફરી અંદર ગયો અને થોડું પાણી તેના મુખમાં રેડયું. અને થોડા પાણી વડે ડોળા ભીના કર્યા પછી પંચિયા વડે વાયુ નાંખવા લાગ્યો. પછી થોડી વારમાં તેણે આંખ્યો ઉઘાડી તે જોઇને તેનો આનંદ ગગનમાં પણ માય નહિ એવો થયો. પછી તેણે ઉઠીને તેના ગળામાં બાથ ભીડી. શક્તિ ન હોતી તોપણ ક્ષીણે સાદે રડવા લાગી. એણે પણ તેજ પ્રમાણે કરીને રડવાનો આરંભ કર્યો. કેટલીએક વાર તેમ કરયું. પેટમાં ઘણી ભૂખ લાગેલી અને શરીરે ઘણી દૂબળી પડેલી તેથી રડવું બંધ કરીને તે બોલી કે ભાઈ આજ ત્રણ દિવસથી અન્ન પાણી મળ્યું નથી તેથી ગળું સૂકાઈ ગયું છે અને બેઠાં પણ રહેવાતું નથી. માટે તારી પાસે કાંઈ ખાવાનું હોય તો મને આપ. એકાદશિને ઘેર શિવરાત્રી એ ઉખાણો તે વેળાએ સોમદત્તને યાદ આવ્યો. તેના દીનવાણીના શબ્દ તેના ચિત્તમાં વાગ્યા. જે હજારો માણસોનાં પેટ ભરનારી તેને હવણાં અન્ન મળતું નથી એવું મનમાં આણતાં તેનું ચિત્ત ખિન્ન થયું. મારી પાસે કાંઇ નથી એવું હું કહીશ તો તેને ઘણું માઠું લાગશે માટે તે હળવે હળવે બોલ્યો કે બાઈ, હું હવણાં કેઈ દશામાં છું તે મેં હવણાં તને કહેવાશે નહિ પરંતુ તું ખાશે તો કાંઈ ફળ આણી આપું છું એવું સાંભળીને તે બોલી કે જે તું આપશે તે અમૃતથી પણ અધિક છે પણ ઉતાવળથી આણ, હવે મારાથી ભૂખ વેઠાતી નથી. પછી તે લાગલો જ બાહર આવ્યો

અને રામફળ સીતાફળ ઇત્યાદિક ફળ ત્રોડીને અંદર ગયો તેને પણ ભૂખ લાગી હતી પછી બેહુજણે પેટ ભરીને ખાઇને પાણી પીધું.

ક્ષુધા નિવારણ થયા પછી મુક્તમાલાને ધીરજ આવી. ઘર છોડ્યા પછી પોતાનું દુઃખ કહેવાને ગુલાબસિંહ વિના બીજું કોઈ તેને મળ્યું ન હતું, સોમદત્ત સાથે તેને જે સ્નેહ હતો તેવો સ્નેહ પતિ અને માત પિતા વિના બીજા કોઈ ઉપર ન હતો, તો તેજ આવી મળ્યો હવે શું કહેવાનું. તેના અંતઃકરણમાંથી દુઃખના ઉદ્ગાર આવવા માંડ્યા. તે બિચારી પોતાનું દુઃખ તે કેને સંભળાવે દુઃખમાં તે ઘણી દૂબળી પડી ગઈ હતી. રડતાં રડતાં તેની આંખોમાંથી આંસુ પણ ખૂટી પડ્યાં હતાં. પ્રથમ તેણે પોતાના પુત્રને સંભાર્યો પછી મ્હોટે સાદે રડતાં બોલી કે સોમદત્ત મારો કમલાક્ષ કહિ દીઠો કે? અરે હું ઉંઘી હતી તેવામાં તે દુષ્ટે મારી પાસેથી તેને ઊચકી લીધો. બહુધાતે મુવો હશે શુકલાક્ષિ એ કામ કર્યું છે હવે તે મારી નજરે કયારે પડશે, સોમદત્ત તને કાંઈ પણ તેની ખબર છે? જો ખબર હોય તો કહે. મને ઘણું દુઃખ થાય એટલામાટે મનમાં વાત રાખીશ નહિ હું હવે પહેલી મુક્તમાલા નથી મારૂં હૃદય હવે એવું કઠિન થયું છે કે જો આકાશ ત્રુટી પડે તો પણ બીઉં નહિ એમ જાણજે. એવા એના શબ્દ સાંભળીને એને પણ ચિંતા થઈ, પરંતુ તેની ઘણી અશક્ત પ્રકૃતિ જોઇને તેણે મનમાં આણ્યું કે દુઃખ કહેવું નહિ અને ધીરજ આપવી એમજ કરવું આ સમયે ઠીક છે, એવો વિચાર કરીને તે બોલ્યો તું હવે કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ ઇશ્વરને આપણા ઉપર દયા આવી એમાં સંશય નથી તે હવે જે કરશે તે ઠીક જ કરશે જો એમ ન હોય તો તારો મારો મેળાપ કેમ થાય. હવે આપણે અહિંથી છુટીને કમલાક્ષની બોળ કરીશું અને તેને તું ઊતાવળથી જોઇશ એવું હું તને ખચિત કહું છું. એવા તેના અમૃત જેવા શબ્દ સાંભળીને તેને થોડુંક સારૂં લાગ્યું એ કામ શુકલાક્ષે કર્યું એવું સાંભળીને સોમદત્તને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું કારણ કે એ તેનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થશે, એવું તેના મનમાં પણ ન હતું, પછી તેણે તેને પુછ્યું કે, શુકલાક્ષિ આ કામ કર્યું એવું શા ઉપરથી કહે છે તે સાંભળીને તે બોલી આ સર્વ અનર્થ તેણેજ કર્યા જો તે ન્હાનપણથી મુઓ હોત તો મારા ઘરબારાદિકની ખરાબી થાત નહિ તેની સ્મૃતિ થાય છે એટલે સર્વાંગે અગ્નિ થાય છે પછી ગુલાબસિંહે જે જયપુરમાં થયેલી વાત હતી તે સહુ કહી ગુહાથી બહાર પડ્યા પછી રાત્રિયે તે વનમાં મારી નાખવા આવ્યો તે વેળાએ ગુલાબસિંહે તેનો પ્રાણ ઊગાર્યો તે વાત પણ તેને કહિ. પછી ઉજયિનીમાં તેણે અને ભદ્રાક્ષે જે દુઃખ દીધું અને ચાર મહિનાના

બાળકનો અને પોતાનો જે વિજોગ કર્યો ઇત્યાદિ સહુ વાત તેને કહી. તે સાંભળીને સોમદત્તને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો કે હવણાં જ જઇને તેને ઠાર મારું પણ બિચારો શું કરે સત્તાના આગળ કાંઈ ઉપાય ચાલતો નથી.

સોમદત્તને ઘણી રીસ ચડી તે જોઇને મુક્તમાલા બોલી, આપણું ગરીબની દાદ કહિથી લાગશે? તે આજ સત્તાધારી છે, પણ જે રાજાનો સહુ રાજાઓ ઉપર અમલ ચાલતો હોય, અને જેને વિષે દયા નીતિ ઇત્યાદિ સદ્ગુણ પૂર્ણપણે વર્ત્તતા હોય, અને જેના રાજમાં ખરાનો જ ન્યાય થાય છે, અને જે પોતાની પ્રજાએ છાનો કરેલો અપરાધ સહજ સમજે છે એવા સર્વભૌમ રાજાને શરણે જવું એજ એક ઉપાય છે, બીજો ઊપાય નથી, એજ મારા મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ છે. ક્રોધ આણીને વાત કરતાં બીજા દુ:ખમાં પડવું પડે એમાં સંશય નથી. હવણાં તું કદાપિ કહીશ કે તે સર્વભૌમ રાજાએ એ થયેલો અપરાધ કેમ જાણ્યો નહિ, તો એવું મનમાં આણવું નહિ; તેણે તેનો સર્વ અપરાધ લખી રાખ્યો હશે. હવે પાપનો ઘડો ભરાતાં જ તે સર્વ અપરાધિયોને એકે વારે પકડીને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરશે, એવી મનમાં ગાંઠ વાળી રાખ્ય. એવું સાંભળીને સોમદત્ત બોલ્યો કે તું કેહે છે તેજ પ્રમાણે થશે એવી મારી પણ ખાતરી છે. હવે આગળ શું કરવું એનો આપણે વિચાર કરવો. એવું સાંભળીને મુક્તમાલા બોલી કે મને હવે ભાન રહ્યું નથી આપણે નિરાંતે બેઠાં છિયે એટલામાં તે આવી પડશે તો ઘણું માઠું થશે. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે તે કોણ છે? પછી તે બોલી કે મને તે ભદ્રાક્ષે અહિ આણી છે તેણે બે ચાકર મૂક્યા છે તે આઠ દિવસે એક વાર આવીને મને અન્ન પાણી આપી જાય છે; પરંતુ તેમને આવવાનો દિવસ વીતિને ત્રણ દિવસ અધિક થયા છે, માટે હું ઉપવાસી હતી. તે વિના એ દુષ્ટ પોતે પંદરે દિવસે એકવાર અહિ આવે છે અને મારો આગ્રહ છોડાવવાને તે અનેક યુક્તિ વડે કેહે છે, તેને હજી ચાર પાંચ દિવસ આવવાની વાર છે, પરંતુ તે ચાકર હવે ક્યારે આવશે એનો ભરોંસો નથી. એવું સાંભળીને સોમદત્તને બીક લાગી, પછી તેણે પૂછ્યું કે તે કેઈ વેળાએ અહિ આવે છે? તે બોલી, બહુધા સાયંકાળે બે ઘડી દિવસ રેહે છે એટલે આવે છે. એ પ્રકારે પરસ્પર વાતો કરવાના છંદમાં દિવસ છે કે રાત્રિ છે તેનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. પછી વિચાર કરતાં અંધારું દેખાય છે માટે રાત્રિ પડી હશે એવું તેમણે અનુમાન કર્યું. પણ કેટલી રાત્રિ ગઈ હશે તેનો નિશ્ચય થયો નહિ; પછી મુક્તમાલાએ કહ્યું કે રાત્રિ થઈ તેની બીક ગણવી નહિ. તે દિવસે મુક્તમાલાને ઘણો આનંદ ઉપજ્યો, કારણ કે આ ભયંકર અરણ્યમાં ઓરડીમાં રુંધાઈ રહેલી તેથી તે પોતાના મનમાં

ઘણી ત્રાસ પામી હતી તેને સોમદત્તનો સહવાસ થયો તેથી તેનો આનંદ ગગનમાં પણ માય નહિ એવો થયો.

ઘણી રાત્રિ ગઈ એટલે સોમદત્ત બોલ્યો—આપણી વાતનો પાર આવે એવું નથી અને જાગરણ કર્યાથી તારી પ્રકૃતિ બગડશે તો ઉંઘવું એ મને સારું લાગે છે. મુક્તમાલાને એ વાત ખરી લાગી. પછી તે બેહુ ભાઈ બેહેન પોતપોતાના બિછાના ઉપર સૂઈ ગયાં. સોમદત્તનું બિછાનું એકલી ભૂઈ, અને અંગ ઉપર પંચિયું અને મુક્તમાલાનું બિછાનું એક ફાટેલું વસ્ત્ર, અને અંગ ઉપર પહેરેલાં જૂનાં લુગડાં. તે બેહુજણ ઉંઘવા માટે પડ્યાં ખરાં પરંતુ એકને પણ નિદ્રા આવી નહિ. પછી મુક્તમાલા બોલી સોમદત્ત મારો બાપ ને મારી મા કુશળ છે? મારા વિના રાત્રિ દિવસ તેમને ગમતું નહિ હશે હું દશ બાર દિવસમાં પાછી આવીશ એવું લખી મૂકીને બાહાર ગઈ પછી તે વાતને આજ વર્ષ વીતી ગયું હજી પણ વેગળી જાઉં છું. સોમદત્ત! હવે તેમની અને મારી ભેટ થશે કે વારુ? તે બંદિખાનાનો શો સમાચાર છે એ જો તું જાણતો હઉં તો કેહે. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે તું મને સંભળાવ્યા વિના ઘર તજીને ગઈ તે ઠીક કરયું નહિઃ તારા બાપનો અને તારી માનો મારાથી શોક ખમી શકાતો નથી અને તારા વિના મને ઘરમાં ગમ્યું નહિ. તું ગયા પછી આઠમે દિવસે તને શોધવાને હું બાહાર પડ્યો. પછી આ ગામથી તે ગામ હિડતાં હિડતાં એક દિવસે સંધ્યાકાળે ઉજ્યનિમાં છોકરું ખાંધે મૂકીને માર્ગે તને જતી મેં દીઠી. પછી મ્હોટા આનંદથી તારા ભણી આવતાં તે દુષ્ટે મને ધક્કો મારીને હેઠે પાડ્યો, તે સાંભળીને તે બોલી કે એજ દુષ્ટે મારી આવી દશા કરી. સોમદત્ત બોલ્યો કે તેને ઈશ્વર દુઃખ દેશે એમાં સંશય નથી. પછી તે દુઃખથી હું કેટલાએક દિવસ રોગી થઈ પડ્યો અને થોડુંક સારું થતાં તહિના મામલતદાર પાસે એ વાતની ચોકશી કરવા ગયો તેણે કાંઈ તપાસ કર્યો નહિ અને ઉલટો બંદિખાને ઘાલ્યો. તે સાંભળીને તે બેહુને ઘણીવાર સંવાદ ચાલ્યો. પછી મુક્તમાલા બોલી તેં બાપાને પત્ર લખ્યો હતો તે આણીને તે મુવા મામલતદારે તેવેળાએ મુખથી વાંચી સંભળાવ્યો અને તેણે જ તને બંદિખાને ઘલાવ્યો. વારુ તારો જીવ લેવાની તેને બુદ્ધિ થઈ નહિ એ મ્હોટું ભાગ્ય, નહિ તો મામલેદાર જ ખાઈ પીને તારી પાછળ લાગ્યો છે એવું મેં જાણ્યું હોત તો હું પત્ર શા માટે મોકલત? અને તેની પાસે ફરિયાદ કરવા પણ જાત નહિ, જે થવાનું તે મટે નહિ પછી તેની બદલી થયે હજાર રૂપિયા લાંચ આપીને હું છૂટ્યો પણ પછી મૃત્યુના

મુખમાં આવી પડ્યો. તહિંથી નીકળીને બે ગાઉ તો ગયો નહિ એટલામાં મ્હોટાં વાદળાં ચડી આવ્યાં અને વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો, વીજળીનો કડકડાટ થવા લાગ્યો, પ્રાણ જશે કે રેહેશે એવી અવસ્થા થઈ ગઈ, સર્વ ભીનું થયું એવું દુઃખ વેઠીને ઉતાર પાસે આવ્યો તહિ ઉતાર લોકોની એક જ ગરદી થઈ રહી હતી. નદી તો તોફાની થઇને ચાલતી હતી. ખારવાઓનો નાવ ચલાવતાં જીવ ચાલ્યો નહિ, બેસવાને વાસ્તે કહિપણ કોરી જગા ન હતી એવામાં વળી ફરી વાદળાં આવ્યાં અને વરસાત વરસવાનાં ચિન્હ થયાં. પછી સર્વ ગભરાયાં અને ખારવાઓને બમણા પૈસા આપવા કરીને તેની પાસે નાવ હંકાવ્યું. નાવમાં સજડ લોકો ભરાઈ ગયા તેથી અર્ધી નદીમાં તે નાવ બૂડ્યું તે વેળાએ મને ઘણું ખોટું લાગ્યું પણ પછી સારું થયું. એક વળી મળી ગઈ, તેને આધારે હું અહિ આવ્યો ત્યારે તારો સમાગમ થયો. જો હોડી ન બૂડી હોત તો તારો સમાગમ થાત નહિ. ત્રણ દિવસથી રખડતાં મેં તારા ત્રુટક શબ્દ સાંભળ્યા. એ પ્રકારે તેનો દુઃખદાયક ઇતિહાસ સુણીને ઘણું દુઃખ થયું પછી બોલી, સોમદત્ત! મારા માટે તેં એટલું દુઃખ વેઠ્યું હર! હર! મેં જન્મ ધરીને તને સુખ દીધું નથી. મારે માટે તેં મ્હોટું દુઃખ વેઠ્યું. તારા જેવો કોઈ ભલો માણસ નથી. ઈશ્વરે મને અવતાર ન આપ્યો હોત તો ઘણું સારું. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે તું એવું મનમાં આણીશ નહિ, આ વાતમાં કોઇનો ઇલાજ નથી, જેને બાળપણાથી પાળ્યો અને સર્વ પ્રકારે સહાયતા કરી તે એવું ઘોર કામ કરશે એવું કોઇના મનમાં આવ્યું ન હતું. વારુ, જે થનાર તેનો ઉપાય નથી, એવી વાતો કરતાં સવાર થઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો તે જોઇને બહુને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું.

भाग ९

श्लोक–पापी दुष्ट नरो खरा सुजनने पीडा करे ते घणी।
क्लेशे प्राण खळो भयानक तको कोवार आवी बणी ॥
तेमांथी परमेश्वरे सुजनने आवी ज ऊगारिया।
दुष्टोने बहु दंड देई प्रभुयें सारा नरो तारिया ॥ १ ॥

ગયા ભાગોમાં કહ્યું છે કે શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ એ બેહુ જણાએ મુક્તમાલાને પેટીમાં ઘાલીને ભૂઇમાં દાટી દીધી, ત્યારે તે જીવતી થઇને આ અરણ્યના બેટમાં કેમ આવી એવી વાચનારાઓને શંકા થશે ખરી. એ બેહુ જણા પોતાનાં કામ સાધવાને પ્રયત્ન કરતા હતા એવું પૂર્વે કહ્યું છે. ભદ્રાક્ષે પોતાનું કામ સાધવાને જે દિવસે તેને અફીણ ખવરાવીને પૂરી દેવાનો શુકલાક્ષ સાથે વિચાર કર્યો તે દિવસે રાત્રિએ બંદિખાનાની એક સ્ત્રીને અફીણ ખવરાવીને તે ઠેકાણે આણીને પૂરવાનો ભદ્રાક્ષે નિશ્ચય કર્યો, પછી તે જ રાત્રિયે મુક્તમાલાને તેણે બીજે ઠેકાણે મૂકી અને એક બિચારી અનાથ સ્ત્રીને અફીણ ખવરાવીને મુક્તમાલાને ઠેકાણે ડાટી. પછી ભદ્રાક્ષ આવ્યો અને દીવાનો પ્રકાશ મંદ કરીને તેને લૂગડું ઓરાડી ગયો. પછી બેહુ જણ સાથે આવ્યા તે વેળાએ બાર વાગ્યા હતા. તે સમયે ચાકરને લઇને બેહુ જણ અંદર ગયા. તે વેળાએ ભદ્રાક્ષ દીવા ભણી ઉભો રહ્યો અને તેના ઉપર મંદ પ્રકાશ પણ પડવા દીધો નહિ; અને લૂગડાં અસ્ત વ્યસ્ત થયાં હતાં તે ઠીક કર્યાં તે પણ પૂર્વે કહ્યું છે. પછી ઉતાવળ કરીને તેણે શુકલાક્ષને ઠગ્યો, પરંતુ આપણે સર્પની પૂછડી ઉપર પગ દીધો એવું તે ખરું સમજતો હતો તે જ કારણથી તેણે મુક્તમાલાને નિર્જન પ્રદેશમાં આણી મૂકી હતી. જો તે દુઃખ ખમીને કંટાળીને કબૂલ થઈ તો ઠીક, નહિ તો કોઈ જાણશે નહિ અને તહિ જ મરી જશે એવો તેનો વિચાર હતો. તે બેટ હતો. તહિ નદીની બેહુ બાજુએ મ્હોટું ભયંકર અરણ્ય હતું અને તે બેટમાં કોઈ ભયંકર બ્રહ્મરાક્ષસ રેહે છે એવી આસપાસના ગામ લોકોની સમજણ હતી માટે કોઈ પણ તહિ જતું નહિ. એ વિના નદીને કિનારે અત્યંત અરણ્ય હતું તેથી હોડી રાખીને બેટના અરણ્યમાં જવાની ગરજ કોઇને ન હતી. ભદ્રાક્ષે તને અન્ન પાણી આપવાને જે ચાકર મૂકયો હતો તે નદીમાં પૂર ઘણું આવ્યાથી તે ત્રણ દિવસ આવ્યો ન હતો તેને મુક્તમાલાની દયા આવતી હતી. પરંતુ તે બિચારો એ રાક્ષસ આગળ કરે શું? જે વેળાએ તેની બદલી થઈ તે

વેળાએ એનો પગાર વધાર્યો અને એની પૂર્વ પ્રમાણે તજવીજ રાખવાનું કહીને કોઈ આગળ કેહેવું નહિ એવું કહ્યું.

સોમદત્ત અને મુક્તમાલાને ઉંઘ આવી નહિ અને વાતો કરવામાં જ રાત્રિ જતી રહી અને સવાર થઈ એવું પૂર્વે કહ્યું છે. પછી સોમદત્તે મનમાં વિચાર્યું કે આપણે આ કોટડી ચડી ઉતરી બાહાર જઇશું પણ મુક્તમાલાથી તેમ થશે નહિ. પછી તેણે ઓરડીનાં કમાડ ઉતારીને બહાર જવાનો માર્ગ કર્યો તે જોઇને મુક્તમાલા બોલી કે આ શું કર્યું? જો તે દુષ્ટનો ચાકર આજ આવશે તો તેના મનમાં સંશય આવશે. પછી તે બોલ્યો તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ તેને આવવાની વેળા થશે એટલે કમાડ હતાં એવાં કરીશ. પછી બેહુ જણ બાહર આવ્યાં, રાત્રિયે જાગરણ થયેલું હતું તેથી પ્રકૃતિ ન બગડતાં ઊલટી અધિક હોશીયારી તેને થઈ. બાહર પડતાં હું આજ બંધમાંથી છૂટી એવું લાગતાં તેને વિલક્ષણ આનંદ થયો. બાહારના અરણ્યની શોભા જોઇને અને મોર પોપટ ઇત્યાદિ પક્ષિયોનો મધુર શબ્દ સાંભળીને તેના ચિત્તમાં ઘણો આનંદ ઉપજ્યો. તે જ અરણ્ય અને તે જ પક્ષિયોના શબ્દ સોમદત્તને ભયંકર લાગ્યા હતા, પરંતુ મનમાંથી બીક જતાં જ તે રમણિય થઈ ગયા. તહિનો ચમત્કાર જોતાં જોતાં અને ફળ તોડતાં તોડતાં તે બેહુ જણ નદીકાંઠે આવ્યાં. મુક્તમાલાને સર્વાંગે મેલનો થર ચડ્યો હતો અને વસ્ત્ર પણ ઘણાં મેલાં થઈ ગયાં હતાં પરંતુ તે વસ્ત્ર ધોવાને બીજાં પેહેરવાનાં ન હતાં તેથી સોમદત્તે પંચિયું પેહેરીને પોતાનું ધોતિયું તેને પેહેરવા આપ્યું. પછી મુક્તમાલાની અશક્તતા જોઇને સોમદત્તે તેનાં વસ્ત્ર ધોઈ આપ્યાં એટલે મુક્તમાલા બોલી કે મારી ખાલનો જોડો કરીને તને પેહેરાવું તોપણ તારા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર મારાથી થઈ શકે નહિ; એવું સાંભળીને તે બોલ્યો, બાઈ આ મારો દેહ તે તારા અન્નનો જ છે. હું ગરીબ તે તારા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કેમ કરી શકું? તું એવું બોલીને મારા જીવને દુઃખ દઇશ નહિ. પછી મુક્તમાલાએ પોતાના શરીરનો મેલ ધોઇને સ્નાન કર્યું. સોમદત્તે પણ સ્નાન કરીને પોતાનું નિત્ય કર્મ કરયું. પછી ફલાદિક ખાઇને બેહુ જણ તૃપ્ત થયાં એટલે સુમારે બાર વાગવાનો સમય થયો અને એક વૃક્ષની છાયામાં તે બેહુ જણ રાત્રિનો ઉજાગરો હતો તેથી ઉંઘી ગયાં.

પાછલો પોહોર દિવસ રહ્યો એટલે મુક્તમાલા જાગી અને તેણે સોમદત્તને ઉઠાડ્યો. પછી તે ઓરડીમાં જઇને રાત્રિ કાહડવાના વિચારથી તે તહિ જવા લાગ્યાં. વાટે જતાં મુકતમાલાના મનમાં આવ્યું

કે કદાપિ તે માણસ આજ આવશે, પછી તેણે સોમદત્તને કહ્યું તે સાંભળીને તે બોલ્યો કે નદીનું પાણી ઘણું જ ઉતર્યું છે માટે આપણે હવે અહિથી ઉતાવળું જવું અને તને ઓરડીમાં મૂકીને લોકો કિયે માર્ગે જાય છે અને આવે છે તે જોવાને હું નદીકાંઠે જઇશ. એવો વિચાર કરીને તે બેહુજણ ઓરડીમાં આવ્યાં. પછી સોમદત્તે મુક્તમાલાને ઓરડીમાં ઘાલીને બારણાં હતાં તેવાં બંધ કર્યાં પછી તે તે કોટડીએ ચડી ઉતરી અને બાહાર આવ્યો. સોમદત્ત બાહાર ગયો ત્યાર પછી મુક્તમાલાના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ ફરીથી આવીને મને મળશે કે નહિ? કદાપિ કાંઈ વિઘ્ન તો નહિ થાય? એવા વિચારથી તેનું ચિત્ત ગુંથાઈ ગયું હતું. અહિ સોમદત્તના મનમાં પણ એવો વિચાર આવ્યો હતો પણ કરે શું? અહિથી છૂટકો તો થવો જોઇએ. સોમદત્ત નદીકાંઠે જઇને એક ઝાડ ઊપર ચડ્યો અને તેને કોઈ દેખે નહિ અને તે પેલી મગનાં સહુને દેખે એવે ઠેકાણે જઇને બેઠો. એટલામાં પેલી મગના કિનારાના અરણ્યમાંથી કોઈ બે માણસ આવતા તેણે દીઠા. તે છેક નદીના કાંઠાનાં ઝાડ પાસે આવ્યા. તેમણે ઝાડો સાથે છિપેલી એક ન્હાની હોડી હતી તે બાહેર કાહાડીને પાણીમાં નાંખી પછી તેઓ એ હોડીમાં બેઠા. હોડીમાં એક વળો હતો તે એક જણે ઝાલ્યો અને એક સુકાન ઝાલીને બેઠો એ પ્રકારે તે બેહુ જણ બેટમાં આવ્યા પછી હોડી ઝાડે બાંધીને અંદર પેઠા. એક ઘડી તો થઈ નહિ એટલામાં તેઓ પોતાનું કામ કરીને પાછા હોડીમાં બેશી સાંમે પાર ગયા.

ઝાડ ઉપર બેસીને સોમદત્તે તે સહુ ધ્યાનમાં રાખ્યું. પછી તેઓ છેક વેગળે ગયા જાણીને ઝાડ ઉપરથી હેઠે ઉતર્યો અને દોડતો દોડતો જ તે મુક્તમાલા પાસે આવી પોહોંચ્યો. તે સમયે પરસ્પર મ્હોટો આનંદ ઉપજ્યો. પછી તેણે પાર જવાનો ઊપાય મુક્તમાલાને કહી બતાવ્યો. વળતી બોલ્યો કે અહિથી કેમ કરી છૂટીશું એની ચિંતા કાલથી મારા મનમાં ભરાઈ હતી તે ચિંતા હવે ભાગી. હું તો તરીને પાર જાત પણ તને કેમ કરી લઈ જાત? પણ ઇશ્વરે કૃપા કરી છે. હવે અહિથી ધારીશું તે વેળાએ પાર જઇશું, એવું સાંભળીને મુક્તમલાને આનંદ ઉપજ્યો. પછી બેહુજણાંએ ફ્લાહાર કરીને પોતાની ભૂખ ભાગી. બે દિનથી ફળ-વિના તેમને બીજું કંઈ ખાવાનું મળ્યું ન હતું પણ એ દિવસે અન્ન ખાધાથી અધિક બળ આવ્યું. પછી રાત્રિ પડતાં સુખ દુઃખની વાતો કેહેતાં ઉંઘી ગયાં. બીજે દિવસે સવારમાં સોમદત્તે કમાડ ઉતારીને ઓરડી બાહાર જવાનો માર્ગ કર્યો. પછી જે લોકોએ જે ઠેકાણે હોડી આણી

હતી તે ઠેકાણે જઈ સ્નાનાદિક કરવાનો વિચાર કરીને બેહુજણ તહિં ગયાં. સ્નાન કરતાં પેલે પાર હોડી લેવા સોમદતે જવા માંડ્યું તે વેળાએ મુક્તમાલાને ઘણું દુઃખ થયું. સોમદત્તને સારું તરતાં આવડતું હતું, પણ તેના મનમાં દઢતા રહી નહિ. પછી બોલી કે ભાઈ જઇશ નહિ. વળી ચાર દિન આપણે વાટ જોઇશું, નદીનું પાણી ઓછું થશે એટલે આપણે પાર જઇશું. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે અહિથી જેમ ઉતાવળથી જતા રહીશું તે જ સારું. કોઈ વેળાએ શું થશે તેનો ભરોસો નથી. આ પટને તરતાં કાંઈ અઘરું નથી તું આનંદમાં જોતી બેશ. હવણાં જ સામે પારથી હોડી આણું છું કે નહિ તે તું જો. એવું તેનું બોલવું તેણે દુઃખથી કબુલ કર્યું પછી તે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવા લાગી. નદીનો પટ ન્હાનો હતો અને પાણી પણ થોડું તાણ કરતું હતું તેથી સોમદત્ત સુખેથી પાર ગયો તે વેળાએ મુક્તમાલાનો જીવ હેઠે બેઠો. પછી સોમદત્તે હોડી સોધીને બાહાર કાડી. પછી જે ઠેકાણે મુક્તમાલા હતી તે ઠેકાણે હોડી લઈ જવાને તેણે પાણીમાં ભૂશકો માર્યો અને હોડીની દોરી હાથમાં ઝાલીને તરતો તરતો તે મુક્તમાલા પાસે આવી પહોંચ્યો. તે જોઇને મુક્તમાલાને મ્હોટો આનંદ થયો. પછી સ્નાનાદિક કરીને ફલાહાર કર્યો. હવે વિલંબ ન કરતાં અહિથી નીકળી જવું એવો સોમદત્તે વિચાર કર્યો. પછી તેણે મુક્તમાલાને કહ્યું એટલે તેને પણ સારું લાગ્યું. આપણે કહિ છિયે અને સામે પાર ઉતરીને કિયા દેશમાં જવાશે તેનું અનુમાન થયું નહિ, પરંતુ જહિથી હોડી આણી તહિથી જવાનું પણ પ્રશસ્ત ન હોતું એ ઊઘાડું જ છે. પછી મહા બળે કરીને હોડી કાંઠે લીધી. પછી મુક્તમાલાની પાસે એક લોટો હતો તે સાથે આણ્યો હતો અને ફલાહાર પણ સાથે લીધું હતું. પછી મુક્તમાલાને સુકાન ઝાલવાનું શીખવાડીને પોતે વળો વાહાવા લાગ્યો. ઈશ્વિર ચિંતન કરીને હોડી હાકી.

સોમદત્તે જહિ થઇને હોડી આણી હતી તહિના પટથી આ પટ કાંઇક મ્હોટો હતો અને વચે એક બે ઠેકાણે મ્હોટા મ્હોટા મોજા પણ આવતા હતા તેણે કરીને મુકતમાલાને થોડી થોડી બીક પણ લાગી પરંતુ તે જગા વચીને જે વારે હોડી આગળ ચાલી ત્યારે તેના જીવને નીરાંત વળી. પછી જોતાં જોતામાં હોડી પેલે પાર પહોંચી. પછી બેહુજણે પાર ઊતર્યા પછી વિચાર્યું કે, હોડી જો પાણીમાં રાખીશું તો કોઈ ઉતરીને ગયું છે એવું હોડીવાલાના જાણવામાં આવશે એવું વિચારીને બેહુજણાંએ હોડી ખેચીને હતી ત્યાં મૂકી. તે વેળાએ બારઉપર એક વાગવાનો સમય થયો હતો. હવે આપણે કહી જઇશું અને હવે શો પ્રસંગ આવી

પડશે એવો વિચાર કરતાં બેહુજણનાં મુખનું તેજ ઓછું થયું. એટલામાં મુક્તમાલાના મનમાં આવ્યું કે આપણે જો અહિથી ગમે તહિ જઇશું તો મારા કમલાક્ષની વાત કેમ કરી સમજાશે. તે એક મગ રહ્યો અને આપણે આણી મગ ચાલીશું એવું મનમાં આવતાં તેની આંખ્યો પાણીએ ભરાઈ ગઈ તે જોઇને સોમદત્ત પણ સમજ્યો પરંતુ બીચારો તે શું કરે તેની પણ એવી જ અવસ્થા થઈ ગઈ. પછી તેણે મ્હોટા સંકટથી પોતાનું દુઃખ આવરીને મુક્તમાલાને રાજી કરી. પછી તે પર્વતની કરાડ ચડીને આગળ જાય છે તો તહિ પણ મોટું વન હતું પગમાં જોડો નહિ અને કદાપિ ચાલવાની ટેવ નહિ તેથી તેને વનમાં કાંટામાં થઇને ચાલતાં ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું. પૂર્વેની લાંબરીના ડુંગરોમાં ગુહામાં અને વનમાં પગમાં ઠેસો અને કાંટા વાગીને જે કાંણાં પડ્યાં હતાં તે તેણે સોમદત્તને દેખાડ્યાં અને બોલી હે સોમદત્ત જે વેળાએ આ ઠેકાણે પથરા વાગીને પ્રાણ જશે કે શું એવી વેદના થવા માંડી તે વેળાએ મેં લૂગડાં ફાડીને પગે બાંધ્યાં તો પણ મારાથી ચલાયું નહિ એવા સંકટમાં હું છું તેવામાં પણ તે શુકલાક્ષ પાછલી રાત્રિયે મારો પ્રાણ લેવાને આવ્યો એવું કહેતાં તેને ક્રોધ ચડ્યો અને લાલ થઈ ગઈ અને બોલી કે વિના અપરાધ જેણે મને દુઃખ દીધું તે કીડા પડીને મરશે, એમાં સંશય નથી. સોમદત્તના પણ અંતઃકરણમાં એવો જ સંતાપ થયો. પરંતુ શું કરે. પછી હવણાં આપણે એ મનમાં ન આણવું અને આગળ કરવાનો વિચાર કરવો જોઇએ એવો ઠરાવ કર્યો. એવામાં આગળ જતાં એક મોટું ગામ નજરે પડ્યું.

તે વન બાહાર નીકળતાં સુમારે બે અઢી વાગવાનો સમય થયો, ગામ પાસે દેખાતું હતું પણ તહિથી બે ગાઉ ઉપર હતું. સૂર્યના તાપથી રેત તપેલી તેથી પગે બેહુજણ દાઝવા લાગ્યાં. સર્વાંગ તપી ઉઠાં. મુક્તમાલાનું મુખ લાલ થયું અને કપાળ ઉપર પરસેવો છૂટ્યો. એવી તેની અવસ્થા જોઇને સોમદત્તનું મન દુઃખિત થયું એટલામાં એક પીપરનું ઝાડ આવ્યું તેની સુંદર છાયા જોઇને બેહુજણ કેટલીક વાર થાક ખાવાને તહિ ગયાં મુક્તમાલા તે ઝાડ તળે જઈ સૂઈ ગઈ. સુમારે એક ઘડી પછી તેનો જીવ ટાડો પડ્યો. પરંતુ ઘણો તાપ લાગ્યાથી તે અકળાઈ ગઈ હતી, પછી ચારે મગ જોવા લાગી. સોમદત્ત તેની મગ જોઇને મનમાં દુઃખ ધરતો પાસે બેઠો હતો તેને પૂછ્યું કે તારે શું જોઇએ તે મને કહે હું પાસે બેઠો છતાં ગાંડા જેવી અહિ તહિ શામાટે જુવે છે. એવું સાંભળીને તેને તડકામાં દુઃખ દેવું નાહ માટે તેણે કહ્યું કે હું અમથીજ ચારે મગનો ચમત્કાર જોઉં છું બીજું મારા મનમાં કાંઈ નથી એવું કહીને તેની કેટલી-

એક વેળા વાતો કરતાં વીતી. છેવટ તેના શરીરમાંથી દમ નીકળે નહિ એવું થયું. પછી બોલી, તને દુઃખ ન દેવું એટલા માટે મેં આટલી વાર દમ ધર્યો પણ હવે કાંઈ ઉપાય નથી તાપથી મારો પ્રાણ જાય છે માટે ઉતાવળથી પાણી મળે એવી તજવીજ કર. એવું સાંભળીને તે ગભરાયો અને બોલ્યો તું આવું કરીને મારા જીવને અધિક દુઃખ દેઇશ નહિ તારે વાસ્તે હું મારો પ્રાણ દેઇશ. તારા મનમાં એવું છે કે હું સોમદત્ત પાસે પાણી માગીશ તો તેને તે લાવતાં દુઃખ પડશે માટે તેં આટલી વાર પાણી માગ્યું નહિ પણ એમ કદાપિ કરવું નહિ એમ કહીને તે હાથમાં પાણીનો લોટો લેઇને દોડ્યો.

અહિ વનમાં ખેડુ લોકો અને ગોવાળ લોકો જહિ તહિ પોતાનો ઉદ્યોગ કરતા હતા તેમની પાસે જઇને સોમદત્તે પાણી કહિ છે એવું પૂછ્યું, તે વારે તેમણે પાસે જ એક ઝરો બતાવ્યો; તેમાંથી પાણી લેઇને તે દોડતોજ તે ઝાડ નીચે આવ્યો. પછી તે ઝરાનું ટાઢું પાણી પીને મુક્તમાલા શાંત થઈ. સોમદત્તના સર્વ અંગ ઉપર પરસેવો થયો હતો તે જોઇને તેને ઘણું માઠું લાગ્યું. પછી તેણે ના કહી પણ તેના અંગનો સઘળો પરસેવો મુક્તમાલાએ લુંછી લીધો અને આ તારો ઉપકાર ક્યારે પણ ભૂલું નહિ એવું કહીને વાયુ ઉરાડવા લાગી. પછી તે બોલ્યો કે એવું તું મનમાં આણીશ તો ઉલટું મને દુઃખ જ થશે. એવું કહીને તેણે તેના હાથ ઝાલ્યા પછી બે ઘડી દિવસ રહ્યો એટલે માર્ગે ચાલવાનો આરંભ કર્યો. પછી સાયંકાળે તે ગામમાં જઈ પહોંચ્યાં, પછી તે ગામનું નામાદિક પૂછીને વિચાર્યું કે આપણે આપણો દેશ છોડીને છેક વેગળે આવ્યાં. આપણું ગામ અહિથી ડોઢસો ગાઉ રહ્યું અને આ દેશ ભયાનકના એક મંડલિક રાજાનો છે પછી એક પ્રકારનો તેમને આનંદ થયો કે આપણે હવે તે દુષ્ટની બીક રહી નહિ અહિ આપણું ઓળખીતું કોઈ નથી. હવે આપણે આપણી ખરી વાત કોઇને કહીશું નહિ એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો એવું કરવાનું કારણ એટલું જ કે કદાપિ તે દુષ્ટનો મૂકેલ કોઇ માણસ અહિ હોય તો પાછી પીડા કરે. ભદ્રાક્ષ અહિ હવે આપણી પાછળ લાગવાનો નહિ એનો પણ તેને ભરંસો ન હતો. તેમનાં રૂપ રંગ છેક બદલાઈ ગયાં હતાં જેનો એમને સાધારણ પરિચય હોય તેમનાથી તે ઓળખાય નહિ એવાં થયાં હતાં તે મ્હોટાં માણસ હતાં પણ દુઃખથી તેઓ ગરીબના જેવાં દેખાતાં હતાં.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પાસે ફલાહાર બાંધ્યું હતું તે ખાઇને ધર્મશાળામાં ભૂઈ ઉપર પડી રહ્યાં. તેમણે ફલાહાર સાથે લીધું

હતું તેથી ઘણું સારૂં થયું. નહિ તો વેચાતું લેઈ ખાવાને પાસે પૈસો પણ ન હતો ઓઢવા પાથરવાને પાસે પૂરાં વસ્ત્ર પણ ન હતાં એવું જોઇને બીજા પંથિઓએ એવું થવાનું કારણ પૂછ્યું તેવારે અમને ચોરોએ લુંટ્યાં એવું સોમદત્તે કહ્યું. તે સાંભળીને પાસે ઉતરેલા બે ભિક્ષુક બોલ્યા કે, અમારી પણ એવીજ અવસ્થા થઈ હતી પેહેરવાનાં વસ્ત્ર માત્ર રહ્યાં હતાં પછી મથુરામાં ગયા એટલે તહિં એક હરિનો લાલ અમને મળ્યો તેણે અમારૂં જે જે ગયું હતું તે તે આપ્યું અને પચાસ રૂપિયા વાટ ખરચીના આપ્યા તેનું ઇશ્વર કલ્યાણ કરશે અને તેની દીકરી તેને મળો એવું સાંભળતાં જ સોમદત્તને મ્હોટો ચમત્કાર લાગ્યો. મુક્તમાલા પણ તેના ભણી જોવા લાગી પછી સોમદત્ત બોલ્યો ભટજી મહારાજ, તેનું વય કેટલું છે અને તેનું નામ શું જે તમોને યાદ હોય તે કહો. ભટજી બોલ્યો કે તેની પાસે હું આઠ દિવસ રહ્યો હતો હું સર્વ જાણું છું તે ઘણો વૃદ્ધ છે તેનું વય સુમારે પોણોસો વર્ષનું છે તેને સર્વ તાત્યા સાહેબ કહે છે પણ તેનું નામ શાંતવર્મા એવું અમે સાંભળ્યું છે. તેની એકની એક દીકરી ખોવાઈ છે તેથી તે દુઃખી થયો છે અમને પણ ખાન પાન આપીને તે પોતાની દીકરી મળ્યાની ખબર પૂછતો હતો. કોઈ પણ પંથી મળે તો તેનો મ્હોટો આદર કરીને તેને પણ તેમજ પૂછે છે, પરંતુ બીચારાને અદ્યાપિ પોતાની દીકરી મળી નહિ. એવું સાંભળતાં મુક્તમાલાની આંખ્યોમાં પાણી આવ્યું, તે જોઇને સોમદત્તે અણુસારો કર્યો કે આ સમય રોવાનો નથી પછી તેને બીજી મગ પોતાનું મુખ કર્યું પછી ઉંઘવાનો વિચાર જણાવીને સૂઈ ગઈ. પછી સોમદત્તે તે ભટજીને પૂછ્યું કે તેમને છોડ્યાં તમને કેટલા દિવસ થયા છે અને તે હવે તહિંથી કેણી મગ જનાર છે ? તે સાંભળીને તે બોલ્યો કે તેને છોડે અમને આજ આઠ દિવસ થયા તેમને યાત્રા કરવાને બે ચાર દિવસમાં નીકળવાને વિચાર હતો, એવું સાંભળીને ભટજી બોલ્યો કે તમે આવડી ચોકશી કેમ કરો છો પછી તે બોલ્યો કે મારો બાપ તેમની સંગે યાત્રા કરવા ગયો છે માટે મેં ચોકશી કરી. પછી તે બોલ્યો કે આઠ કે ચાર દિવસમાં તે તમને આવીને ભેટશે. એવું કહીને તેણે પૂછ્યું કે આ સ્ત્રી તમારી શી સગી છે. તે વારે તે બોલ્યો કે એ તો મારી બેન છે તેને તેડવાને હું તેને સાસરે ગયો હતો, પરંતુ દૈવજોગે ચોર મળ્યા. એવું સાંભળીને તેણે પણ મનમાં ઘણું દુઃખ ધર્યું પછી તેમને પાથરવાને તેણે એક પોતાની ગોદડી આપી પછી રાત્રિયે તે ઉંઘી ગયાં. સોમદત્તે મુક્તમાલાને ઉંઘ આવી એવું જોઇને તે ગોદડી તેના ઊપર ઓરાડી. પછી પોતે વિચાર કરતો ઉંઘ્યો. આપણી ખરીક વાત યાત્રિક લોકોને કહીશું તો તે આપણને

સાથે લેઈ જશે પણ વિચાર કરતાં કરતાં કોઇને પણ ખરી વાત કહેવી નહિ એવો છેલો વિચાર કર્યો.

સવાર થતાં તે ધર્મશાળાના લોક આપ આપણે માર્ગે ચાલ્યા, તેવારે સોમદત્તે તે ભિક્ષુકને તેની ગોદડી આપી પછી ઓળખાણ રાખજો એવું કહીને તે માર્ગે પડ્યા. પછી સોમદત્તે બદ્ધી વાત મુક્તમાલાને કહી. પછી શાંતવર્માની દુઃખકારક દશા સાંભળીને તેમને ઘણું માઠું લાગ્યું, અને કયારે જઈ મળિયે એવું તેમને થઈ ગયું. પછી સોમદત્ત બોલ્યો કે હવે શી તજવીજ કરવી. પાસે એક પૈસો પણ નથી પૈસાવિના તને ચલાવવી તે ઠીક નહિ. પછી મુક્તમાલા બોલી મારા શરીર ઉપર જે કાંઈ ઉગરેલા દાગીના હોય તેને વેચીને આપણે આપણો નિભાવ કરીશું એવું કહીને પોતાના ગળામાંથી સોનાના મણુકા કાડી આપ્યા અને ગળામાં મંગળ સૂત્રજ રહેવા દીધું. તે જોઇને તે રડવા લાગ્યો. પછી મુક્તમાલાએ તેને ઘણો સમજાવ્યો પછી તેણે ચઉટામાં જઇને મણુકા દેખાડ્યા તો પોણોસો રૂપિયાના માલના ચાળીસ રૂપિયા આવવા લાગ્યા, પણ તેથી વધારે ઊપજ્યા નહિ ત્યારે તેટલા તેણે લીધા. પછી તહિ ભાડે ઘોડું મળશે કે નહિ તેની તજવીજ કરી, ત્યારે તહિના લોકો બોલ્યા કે આ ગામમાં ઘોડું મળશે નહિ. તહિના એક માણસને ઘોડું વેચવાનું હતું તે બોલ્યો કે વેચાતું લેવું હોય તો એક ઘોડું છે. તેમને ગરજ હતી માટે બાર રૂપિયા આપીને તે ઘોડું લીધું પછી કેટલાંએક વસ્ત્ર વેચાતાં લીધાં અને ચોખા દાળ ઇત્યાદિ સામન વેચાતો લીધો પણ પાસે એક લોટા વગર વાસણ ન હોતું અને એ ગામમાં વાસણ મળતાં નહિ પણ ખોળ કરતાં એક વાણિયાના ઘરમાં એક તપેલી હતી તે બમણી કિમત આપીને રાખી. તહિ રસોઈ કરીને બેહુજણ જમ્યાં, પછી ઘોડા ઉપર જીન બાંધ્યું પછી ગોકુળ વૃંદાવનનો માર્ગ પૂછીને બેહુજણાં ચાલતાં થયાં. તે ઘોડું સવારથી તે સાંજ લગી ચાલે તો ૭ ગાઉ જતું હતું એ પ્રમાણે મજલ કરતાં તે એક મ્હોટી નગરીમાં આવ્યાં અને મુક્તમાલા માટે એક અઢી રૂપિયાનું લૂગડું વેચાતું લીધું અને પોતાને વાસ્તે દોઢ રૂપિયાની પાઘડી લીધી. અને એક બાર આનાનું ધોતિયું લીધું એવી જણુશો વેચાતી લીધી તે લેતાં તેમને કેટલું દુઃખ થયું તે વર્ણન કરી શકાતું નથી. જે સદાય મહા ઉત્તમ વસ્ત્ર પેહેરનારી તેને અઢી રૂપિયાનું લૂગડું લેતાં તેને કેવું લાગ્યું હશે તે વાંચનારાઓના મનમાં આવશે. એજ પ્રમાણે દોડ રૂપિયાની પાગડી જોઈને મુક્તમાલાના મનમાં ખેદ થવા માંડ્યો. એમ કરતાં તેમને દશ રૂપિયા

શીલક રહ્યા. તેમને આગળ કેવો નિભાવ થશે તેની કાળજી તો હતી જ. બીચારા સોમદત્તને ઘોડાની ચાકરી કરવી પડતી હતી તે જોઇને મુક્તમાલાના મનમાં જે દુઃખ થતું હતું તે કહિ શકાતું નથી. તેને ચાકરની પેઠે કામ કરવું પડતું હતું અને ચાલવું પડતું હતું, તેથી તે છેક થાકી જતો હતો. મુક્તમાલા સવારે સાંજે બે ગાઉ ચાલીને સોમદત્તને ઘોડા ઉપર બેસારતી હતી. એ પ્રકારે તેમણે દશ દિવસ વાટ કાપી. શાંતવર્મા આપણને કહિપણ મળશે એવી તેમના મનમાં આશા હતી, પરંતુ પૂછપરછ કરતાં તેની કોઈ વાત કહેતું નહિ, જેને પૂછે તે અમને ખબર નથી એવું કહેતા હતા. મથુરા વીસ બાવીશ ગાઉ રહી; એટલો માર્ગ ઓલંગવાને ચાર પાંચ દિવસ થાય એવું હતું. તે ધર્મશાળામાં ભટજીના કહ્યા પ્રમાણે તે એટલે શાંતવર્મા મથુરે હશે એવું પણ નહતું. પાસેની ખરચી ખૂટી રહેવા આવી છે, હવે આપણો કેઈ રીતે નિભાવ થશે એવી તેમને ચિંતા થવા માંડી.

એવી ચિંતા કરવાનો શો ઉપયોગ એવો વિચાર કરીને તેમણે ઇશ્વરનો ભરુંસો રાખ્યો પછી અગિયારમે દિવસે સાયંકાલે એક ગામ પાસે આવી પહોંચ્યાં. ઘોડું છેક થાકી ગયું તેથી તહિ આવતાં સાંજ પડી ગઈ. રાત્રિને વિષે ઘોડાને ચાર ચંદી આપવાનું કેમ બનશે એ વિષે સોમદત્તે વિચાર કરવા માંડ્યો. ગામમાં જઇને ધર્મશાળા પૂછી તો લોકો બોલ્યા કે તમને હવે જગા મળશે નહિ. ધર્મશાળામાં એક સરદાર આવીને ઊતરયો છે. માટે તહિ હવે ખાલી જગા રહી હોય એવું લાગતું નથી પરંતુ જઇને જુવો જો કહિ જગા હોય તો તમે બે જણ છો તે કદાપિ જગા મળે તો મળે એવું સાંભળતાં સોમદત્તને ઘણું દુઃખ થયું અને ઘોડો દોરીને તે ધર્મશાળા પાસે ગયો. ધર્મશાળામાં ઘોડાં, મેના, સિપાઈ અને ભોઈ એમની છેકજ ગરદી તેમણે દીઠી. તે આવીને ઉતરતા હતા અને સામાન ઇત્યાદિક ગોઠવવાની ધામ ધુમ ચાલી રહી હતી. અંદરની બાજુએ દિવાનો પ્રકાશ દેખાતો હતો, ચાકર લોકો અંદર સામાન લેઇને જતા હતા, આ લોકોમાં આપણો નિભાવ થવો કઠિણ છે એવું તેમને લાગ્યું પરંતુ તે શું કરે રાત્રિ તો કહાડવી જોઇએ. આપણે અહિજ એક કોરે ઊતરીયે એવું મનમાં આણીને તેણે મુક્તમાલાને ઘોડા ઊપરથી હેઠે ઊતારી અને ઘોડાને એક થાંભલે બાંધીને પોટલી ખાંધે મૂકી. પછી અંદર જઇને પોતાની જગા બોતી લેઇને અને બીજા આગળ મુક્તમાલાને બેસારીને ઘોડાની ઠઠ મઠ કરવા આવીશ એવા વિચારથી તેને હાથે ઝાલીને તે અંદર પેઠો અને જુવે છે તો એક બાજુએ દીવા બળે

છે, તહિં ઘણી ગરદી થઈ રહી છે. બીજી બાજુએ દીવા બળે છે તહિં સિપાઈ લોક આપ આપણો સામાન મુકીને જગા સારી કરવા લાગ્યા હતા, તેજ બાજુએ સોમદત્ત એક પડખે બેઠો અને પોટલી મૂકે છે તો કોણ છે એવું એક સિપાઈ બોલ્યો. પછી અમે વટેસરી છિયે એવો સોમદત્તે ઉત્તર દીધો તેવારે તે ઘાંટો કહાડીને બોલ્યો કે આ સઘળી જગા અમારે જોઇયે છિયે તમે બીજી મગ જાઓ એવું સાંભળીને સોમદત્ત નમ્રતાથી બોલ્યો સિપાઈ ભાઈ અમે આટલી રાત્રિએ બીજે કિયે ઠેકાણે જઇયે અને આ ધર્મશાળામાં તમે રહો અને અમે ન રહીએ એવું નથી, તે સાંભળીને તે સિપાઇને ક્રોધ ચડ્યો. અને તેણે આવીને સોમદત્તની પોટલી ફેકી દીધી. પછી એક ધક્કો મારીને બાહર જા એવું કહ્યું.

એવી તેની ખોટી ચાલ જોઇને મુક્તમાલાને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને તે સિપાઈ સામું બોલી એવડો અમલ શામાટે કરે છે? આ ધર્મશાળા કાંઈ તારી નથી તે સાંભળીને તે ક્રોધી બોલ્યો કે અરે જા તારા જેવી તો મેં ઘણી દીઠી છે એવો તેમનો સંવાદ ચાલે છે એવામાં શાંતવર્મા હાથમાં પાનસ ઝાલીને બહિર્દિશા જવાને દરવાજા પાસે આવ્યો હતો તેણે એ સંવાદ સાંભળ્યો પછી પૂછ્યું કે શું છે શાનો ઝગડો ચાલે છે તે વારે તેમનો દયાલુ સ્વભાવ જાણીને તેમણે કાંઈ ઉત્તર દીધો નહિ. સોમદત્તે તે શીપાઇયે ફેંકી દીધેલી પોટલી ખાંધે મૂકી હતી પછી સિપાઇની દુષ્ટ વર્ત્તણુક તેમને સંભળાવવાને તે પાસે ગયો અને તેજ વાસ્તે મુક્તમાલા પણ પાસે આવી એ બેહુને જોઇને તેણે ફરીથી શું છે એમ પૂછ્યું. એ બેહુજણ શાંતવર્માને જોઇને સ્તબ્ધ થઈ ઊભાં રહ્યાં એકના પણ મુખમાંથી અક્ષર નિકળ્યો નહીં. સોમદત્તના ખાંધ ઊપરની પોટલી હેઠે પડી ગઈ તે જોઇને શાંતવર્માને મ્હોટો ચમત્કાર લાગ્યો. પછી તમે કોણ છો? બોલતાં કેમ નથી એવું ફરીથી તેણે પૂછ્યું. તે સાંભળીને મુક્તમાલા તેની પાસે દોડી, તે જોઇને તે પાછો હઠવા લાગ્યો અને બોલ્યો આ આમ કેમ કરે છે ગાંડી બાંડી થઈ છે કે શું! એવું કહે છે એટલામાં મુક્તમાલા જઇને બાઝી પડી અને બોલી કે બાપા તમે મને ઓળખતા નથી કે શું? એવું તે બોલી છે એટલામાં સોમદત્ત પણ બોલ્યો તાત્યા આ મુક્તમાલા તમે તેને કેમ ઓળખી નહિ. એવાં અમ્રતના જેવાં બેહુનાં વચન સાંભળીને શાંતવર્માનો આનંદ ત્રિભુવનમાં માય નહિ એવો થયો. પછી તેને પેટસાથે દાબીને તે બોલ્યો અંધારું છે માટે મેં તમોને ઓળખ્યાં નહિ એવી તમારી અવસ્થા શાથી થઈ તે સાંભળીને તે ઉંચે સ્વરે રોવા

લાગી અને બોલી, બાપા મને તે દુષ્ટે દુઃખ દીધું તે દીધું મારું કાળજું દુઃખથી કપાઈ ગયું તમોને મળવાને હું વંચી એટલું મ્હોટું ભાગ્ય માનું છું. એવું તે બોલે છે એટલામાં ભાગ્યશીલા, મુક્તમાલાની સાસૂ અને આશ્રિત મંડળી એકઠી થઈ તેના દીન શબ્દ સાંભળીને સહુને રડવું આવ્યું. મુક્તમાલા પોતાની માને બાઝીને રોવા લાગી. સોમદત્ત દીન જેવો થઈ રડતો જ ઉભો રહ્યો તેને શાંતવર્મા પણ પેટ સાથે દાબીને રોવા લાગ્યો, એવો એકજ કોલાહલ થઇને પછી સહુ છાનાં રહ્યાં.

એમ કરતાં કેટલીએક વાર વીતી ગઈ. મુક્તમાલા અને સોમદત્ત વચ્ચે હતાં અને સહુ આસપાસ બેઠાં હતાં શાંતવર્માએ દીવો મગાવ્યો. પછી વચ્ચે દીવો આણીને મૂકતાં જ તે બેહુનાં શરીર દૂબળાં થઈ ગયેલાં જણાયાં. મુક્તમાલાએ અઢી જ રૂપિયાની સાડી પેહેરી હતી, અંગઉપર એક મણકો પણ હતો નહિ, ચોળી પણ ફાટલી પેહેરી હતી, તાપથી અને જીવ સાટાનાં સંકટથી તેનાં રૂપ એટલાં બદલાઈ ગયાં હતાં કે સાધારણ પરિચયવાળાથી ઓળખાતાં પણ ન હોતાં. સોમદત્તની પણ મુક્તમાલાના જેવી અવસ્થા થઈ હતી માથા ઊપર ડોઢ રૂપિયાની પાઘડી અને અંગઉપર હલકું અને ફાટલું ધોતિયું હતું તેથી છેક ગરીબ જેવો જણાતો હતો. એવી તેની અવસ્થા જોઇને શાંતવર્માને ઘણું માઠું લાગ્યું પછી તેણે બેઉજણને પૂછ્યું કે તમારી આવી દશા કોણે કરી એવું સાંભળીને સહુ દુઃખ આગળ આવીને ઉભાં રહ્યાં. પછી ઉંચેસ્વરે રોવું મૂકીને મુક્તમાલા બોલી કે બાપા એ સહુ શુકલાક્ષનું કામ છે. તમે ન્હાનપણથી તેને લડાવીને પાળ્યો તેણે તે ઉપકાર કર્યો. એવું સાંભળીને શાંતવર્માને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને બોલ્યો કે તું શું કહે છે શુકલાક્ષે તને કેમ દુઃખ દીધું તે કહે. જે દુઃખ દીધું હોય તે મને અથથી તે ઇતિ લગી કહે. પછી તે બોલી કે શુકલાક્ષે જ મને આટલું બધું દુઃખ પાડ્યું. એક બે વારતો તે મને ઠાર મારવાને આવ્યો હતો પણ ઇશ્વરકૃપાથી હું તમોને મલવાને વંચી ગઈ. મારી પેઠે સોમદત્તે પણ ઘણું દુઃખ વેઠ્યું છે એક દુઃખથી છૂટી એટલે બીજા દુઃખમાં આવી પડી તહિથી આ સોમદત્તે મને છોડાવી એવું બોલે છે એટલામાં તેને પોતાના બાળકની યાદ આવી પછી શું ઉંચોસ્વર કહાડીને બોલી; બાપા, મારું ચાર મહિનાનું સોના જેવું બાળક શુકલાક્ષે લીધું હવે હું એને કહિ જોઉં તેને દયા કહિથી આવે તેણે તેનો પ્રાણ લીધો હશે અરે કમલાક્ષ તું ક્યાં છે, એમ કહીને તે રડવા લાગી. તે સાંભળીને શાંતવર્મા અને ભાગ્યશીલાદિક પણ રોવા લાગ્યાં. પછી શાંતવર્માએ પોતાનો

શોક મટાડીને તેને પેટ સાથે દાબી અને માથે હાથ ફેરવીને બોલ્યો કે હવે તું કાંઈ શોક સંતાપ કરીશ નહિ. જે થયું તે થયું હવે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો યોગ્ય નથી.

શાંતવર્માને મુક્તમાલા મળી તેથી ઘણો આનંદ થયો, પરંતુ દીકરો અવતરીને તેની ખોટી હાલત થઈ તેથી તેને તેવું જ દુઃખ થવા લાગ્યું. એ સહુ અનર્થ શુકલાક્ષે કર્યો એવું સાંભળીને તેને સર્વાંગે આગ ઉઠી એટલામાં ત્રીજી ચિંતા તેના મનમાં આવી, તે એકે આ વેળાએ તેને પતિની વાત કહીશું તો તે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરશે પરંતુ ન કહેવું એ પણ ઠીક નહિ, કારણ તેને આજથી દશ દિવસ લગી અશૌચ પાળતું જોઈએ. માટે ખચિત કહેવું જોઈયે એવું મનમાં આવ્યું પણ તેનાથી તે કહી શકાયું નહિ. એવા વિચારમાં તે છે એટલામાં મુક્તમાલાએ તેને પૂછ્યું કે જયપુર ભણીની શી ખબર છે એવું સાંભળતાં જ તેણે નીચું માથું કર્યું. ભાગ્યશીલા અને મુક્તમાલાની સાસૂ એમણે હાંકારા કરીને ઉંચેસ્વરે રડવાનો આરંભ કર્યો. તે જોઇને તે મનમાં સમજી પછી તેણે જે શોક કર્યો તે કહી શકાતો નથી તેની સાથે સર્વે શોકમાં નિમગ્ન થયાં. તે દુઃખ મનમાં આણતાં સોમદત્તના કાળજામાં ધાસકો પડ્યો મુક્તમાલાનો શોક કેમે કર્યો મટતો નથી. પછી સોમદત્તે આગળ થઇને તેને પેટ સાથે દાબી. અને મુખ ઉપર હાથ નાખીને આંખ્યો લૂછીને બોલ્યો બાઈ હવે શોક કેનાઉપર કરીશ. હવે આટલું થયાથી તને સુખ થશે એવું કહી શકાતું નથી. તને શું કહીને સમજાવું તે મને સુજતું નથી તો આ તારાં વૃદ્ધ મા બાપ ભણી જો. શોક કરતાં તેમનાં છેક હાડકાં માત્ર ઉગર્યાં છે. હવે કાંઈ ઉપાય નથી. તારા સુખનાં મૂળ તે દુષ્ટે ઉખેડ્યાં પરંતુ શું કરે? તું વિચારવાળી છે તો સર્વને થોડું ઘણું સુખ આપવું તારા હાથમાં છે. એવું સાંભળીને તે હળવે હળવે બોલી, સોમદત્ત તું કહે છે તે સહુ મારા ધ્યાનમાં છે પરંતુ શું કરું પેટમાંથી ઊપરા ઊપરી ઉછાળા આવે છે તે મારાથી પાછા ઠેલાતા નથી. મારા મનમાં પ્રથમ એવું આવ્યું હતું કે, જે મારો પ્રાણ લેવાને એટલો યત્ન કરે છે તે તેનો પ્રાણ લેવાને કદાપિ ચૂકશે નહિ છેવટ તે દુષ્ટે તેવું જ કરચું. હું મરતાં મરતાં આવી વાત સાંભળવાને કેમ ઉગરી? મારો કમલાક્ષ પણ ગયો હવે હું શું કરું. સોમદત્ત તેની મારા ઉપર કેવી પ્રીતિ હતી, તે મને કેવાં પ્રિય વચનથી બોલાવતા હતા, તે હવે સર્વ સમાપ્ત થયું. એવું સાભળતાં સર્વનાં અંતઃકરણ ગભરાઈ ગયાં પછી સોમદત્ત બોલ્યો હવે તે કાંઈ મનમાં આણીશ નહિ. હવે અમારા ભણી જો. તારૂં દુઃખ જોઇને અમારી કેવી અવસ્થા થઈ છે તે

મનમાં આણુ. એમ અનેક પ્રકારે તેણે તેને શાંત કરી પછી પ્રાત:કાળ થયો સર્વ રાત્રિ એ દુ:ખમાં જ નીકળી ગઈ.

પ્રાત:કાળ થયો જોઇને હળવે હળવે સર્વે ઉઠીને પોત પોતાને કામે લાગ્યાં. સર્વ જણાંએ સ્નાન કરયું. મુક્તમાલાએ મંગળ સ્નાનની સમાપ્તિ કરી. ઘણા માસથી ન્હાઈ ન હોતી તથા ઘણા માસથી ચોળીને ન્હાઈ ન હોતી અને ચોટલો પણ ચોળ્યો ન હોતો સર્વ પ્રકારે તે દુ:ખિત થઈ હતી. તેની દીન વાણી સાંભળીને સહુનાં અંતકરણ દુ:ખીત થયાં. આશૌચથી તે એક મગ બેશી રહી અને ભોજન કાળે ભોજન કરીને તે સંતાપ કરતી એક ઓરડીમાં જઈ સૂતી. તેને હવે બીજું કાંઈ દુ:ખ ન થાય એટલામાટે શાંતવર્માએ સોમદત્તને એક મગ બોલાવીને સગળી વીતેલી વાર્તા પૂછી લીધી. સોમદત્તે અથથી આરંભીને ઇતિ લગી સગળી વાત કહી. ઘરમાંથી તે બાહર પડતાં જે જે તેને દુ:ખ પડ્યું, તેને તેણે સગળું માંડીને કહ્યું તે સાંભળતાં સહુ લોકોને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને રુવાં ઉભાં થયાં. અને આંખ્યમાંથી આસુની ધારા ચાલી. એવા સંકટમાંથી મુક્તમાલા વંચી તે પૂર્ણ ભાગ્ય જાણવું એવું સહુ કોઈ કહેવા લાગ્યા. શુકલાક્ષનું ઘોર કર્મ સાંભળીને શાંતવર્માનું સર્વાંગ તપી ગયું અને બોલ્યો, મેં બાલપણથી ઉછેરીને મ્હોટો કર્યો અને અનેક ઉપકાર કર્યા તે તેણે ફોક્યા. આજ મારું વય પોણોસો વર્ષનું થયું પણ આવો કૃતઘ્ન પુરુષ મારા જોવામાં અને સાંભળવામાં કોઈ પણ આવ્યો ન હતો. અરે એ કેવો નિર્દય માણસ છે, એવાં ઘાતુક કામ કરીને મારી પાસ આવીને ગંભીર થઇને રડતો અને મને સારું મનવતો એવો એ ઠગ માણસ છે. વારુ મેં તો તારો ધર્મ કર્યો તેણે મારો એવો અપરાધ કર્યો તેનું તેને ઈશ્વિર શાસન કરશે એમાં સંશય રાખવો નહિ, એવું બોલતાં સાયંકાળ થયો. મુક્તમાલા ઉઠીને ઓરડીમાં ગઈ તેણી મગ જોઇને સર્વના મનમાં આવ્યું કે એણે તે ગુહામાં અને બેટમાં એકલાં કેમ દિવસ કહાડ્યા હશે. ધન્ય તેની છાતીને એવું કહીને સહુકો પોત પોતાના મનમાં આશ્ચર્ય માનવા લાગ્યાં અને શુકલાક્ષનાં કૃત્ય મનમાં આણીને તે કાળપુરુષ જ છે એવું તેમને લાગ્યું. એ પ્રકારના દુ:ખમાં આશૌચમાં તે ધર્મશાળામાં દશ દિવસ કાહાડ્યા, અગીયારમે દિવસે સ્નાન કરીને મુક્તમાલા છૂટી થઈ પછી ભાગ્યશીલા બોલી કે, મુક્તમાલા તું કાંઈ અંગઊપર અલંકાર ધારણ કર. પછી મુક્તમાલા બોલી કે, બે દિવસનું કોરું સૌભાગ્ય મારે શામાટે જોઇએ. એમ કહીને તેણે ઉંચાં વસ્ત્ર પણ ન પેહેરતાં હલકાં વસ્ત્ર પેહેર્યાં. તે જોઇને સહુકોને માઠું

લાગ્યું પણ કોઇએ તેને કાંઈ કહ્યું નહિ. શાંતવર્માની તીર્થયાત્રા સમાપ્ત થઈ એટલે તે બીજે દિવસે ઘર ભણી જવાને માર્ગે પડ્યા.

સુમારે સાત આઠ દિવસ લગી માર્ગ કાપતાં સહુ કડલો એક તીર્થમાં આવ્યો. તહિ ઉપાધ્યાયે મુક્તમાલાનું મુંડણ કરાવવા શાંતવર્માને કહ્યું તે સાંભળીને તે વાત કર્તવ્ય તો ખરી, પરંતુ તેને ઘણી માઠી લાગી. મુક્તમાલાને એ વાત કહેતાં સહુકોને પણ ગમ્યું નહિ. બીજે દિવસે પ્રાત:કાળે એ વાત કરવી છે ત્યારે તેને કહીશું એવો વિચાર કરીને સહુકો સૂઈ ગયાં. મુક્તમાલા તેમની છાની વાત સમજી ગઈ પછી તેને મુદ્દલ ઉંઘ આવી નહિ. તેના મનમાં આવ્યું કે આપણે જન્મીને શું કર્યું, કિયું સૌભાગ્ય ભોગવ્યું, સમજણ આવ્યા પછી થોડાજ દિવસ સુખમાં ગયા એવું તેના મનમાં આવ્યું. હવે આખો જન્મ દુ:ખમાં કાઢવો પડશે એવું વિચારીને તેને ઘણું માઠું લાગ્યું કોઇપણ હાંસ પુરી થઈ નહિ. નાનાપ્રકારનાં દાગીના, ઉંચાં વસ્ત્ર, સોભાગ્યવંતીઓના ટોળામાં બેસવું, પોતાને ઘેર છોકરાં પરણાવવાનો ઊત્સવ, નાના પ્રકારનાં વ્રત કરવાં ઇત્યાદિ સહુ કામથી હું છૂટી પડી હવે હું કોઇને સાંમી મળીશ તો અપશકુન થયા એવું કહીને મને તિરસ્કાર કરશે એવા દિવસ હવે મને પ્રાપ્ત થશે એથી પતી સાથે બળી મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો ઘણું સારું હતું. મારો કમલાક્ષ હોત તો પણ ઘણું સારુ લાગત. હવે ઊતાવળો આપણો નાશ થાય તો ઘણું સારું એવું તેને લાગ્યું એવી ચિંતામાં આખી રાત્રિભર ઉંઘ આવી નહિ.

પ્રાત:કાળ થતાં જ સહુ ઉઠીને આપ આપણા નિત્ય કૃત્યમાં લાગ્યા. મુક્તમાલાનું મુખ જોઇને તેને આજનો વિચાર જાણવામાં આવ્યો હશે એવું શાંતવર્માએ અનુમાન કર્યું. તેનું મુખ તે દુ:ખથી સૂકાઈ ગયું. તેની મા સાસૂ ઇત્યાદિ આશ્રિત મંડળીની આંખ્યોમાંથી આસુની ધારા ચાલી. શાંતવર્મા જે ધર્મશાળામાં ઉતર્યો હતો તેની સામી એક પડાળી હતી તેમાં કેટલાએક વૈરાગી ઊતર્યા હતા. તેમને તેનું દુ:ખ જોઇને ઘણું માઠું લાગ્યું પછી તેમાંનો એક વૈરાગી આવીને શિપાઇયોને પૂછવા લાગ્યો કે આ સહુ માનસો શામાટે દુ:ખિત થાય છે? પછી તે બોલ્યો કે, બાવા તે દુ:ખ મારાથી કહી શકાતું નથી અને કહું તો તેનો શો ઉપયોગ છે. પછી વૈરાગી બોલ્યો મને કહો તો તમારું દુ:ખ મટાડું. એવું સાંભળીને શાંતવર્મા તેની આંખ્યો ભણી જોવા લાગ્યો અને સોમદત્ત ભાગ્યશીલા ઇત્યાદિ સહુ તહિ એકઠાં થયાં. સોમદત્તે તેના સર્વાંગ નિહાળીને તમારું નામ શું એવું બાવાને પૂછ્યું તેણે મારું નામ બાવો એવું કહ્યું. પછી તે બોલ્યો કે, અમે દુ:ખથી પીડાયલાં છિયે માટે અમોને ઉતાવળથી કહો તો ઘણું સારું.

સાંભળતાં જ તેની આંખ્યોમાંથી પાણીની ધારા ચાલી અને તેણે શાંતવર્માના ચરણમાં માથું નમાવ્યું. તેને પણ પૂર્વે થોડો સંશય આવ્યો હતો પછી ઊચકીને તેણે છાતી સાથે દાબ્યો. એટલામાં તેની મા દોડી આવી અને ધનશંકરને પેટ સાથે દાબ્યો પછી સર્વ દુઃખ સંભારીને વિલાપ કર્યો. તે સાંભળીને તેને પણ તેવો જ શોક થયો. પછી તેણે અનેક પ્રકારના ઉપદેશપર વાતો કહીને સહુને શાંતવન કર્યાં. મુક્તમાલાનું મુખ તેજ વગરનું થઈ ગયું હતું તે તેને જોઇને તેજવાળું થયું. મુક્તમાલા પોતાના સ્વામીનું મુખ જોઇને પોતાને વીતેલું બધું દુઃખ વિસરી ગઈ. ધનશંકરને જોઇને સહુકોને આનંદ જ આનંદ થઈ રહ્યો પછી તે દિવસે ધનશંકરે પોતાની જટા ઉતરાવી પછી ચાકરોએ પીઠી ચોળીને સ્નાન કરાવ્યું. પછી ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરતાં તે સુશોભિત જણાયો. મુક્તમાલાએ પણ નાનાં પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યાં. પછી શાંતવર્માએ તહિના ગરીબ લોકોને બે હજાર રૂપિયાનું દાન આપ્યું અને પાંચ પકવાન્ન સહિત રસોઈ જમાડીને સહુકોને તૃપ્ત કર્યાં. એ વેળાએ જે આનંદ થયો તેવો આનંદ મુક્તમાલાના લગ્નમાં પણ થયો ન હતો.

ભોજન જમાડીને સહુકોને પાન સોપારી આપી અને ગુલાબ જળ છાંટયું એટલે તહિની સહુ મંડળી પોત પોતાને ઘેર ગઈ. પછી ધનશંકરની વાતો સાંભળવાને સર્વ ઉત્સુક થયા. મ્હોટા સંકટમાં ધનશંકર જીવતો કેમ રહ્યો તે જાણવાનો સર્વેના મનમાં વિચાર હતો. પછી ધનશંકરે પોતાની વાત કહેવાનો આરંભ કર્યો. તે બોલ્યો કે, શુકલાક્ષના સપાટામાંથી તમે સહુ વંચશો એવી મને આશા નહોતી; પરંતુ તમને જોઇને ઈશ્વરનું કૌતુક ચમત્કારિક છે એવો મને દૃઢ નિશ્ચય થયો. તેણે સર્વ કુલક્ષય કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ જગદીશની દયાથી આ આનંદનો દિવસ નજરે પડ્યો. બંડવાલાના સંકેતની વાત મેં કરી હતી. પણ શુકલાક્ષે રાજાને ઉલટું સમજાવ્યું. અને મારા રુમાલમાંથી અને ગુંઝામાંથી જે ચીઠીઓ નીકળી તે પ્રતેસિંહ પાસે તેણે જ અણાવીને મૂકી હશે. પાછળથી વિચાર કરતાં જ મેં નક્કી કર્યું હતું પણ તે વાતનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. તેનું કૃતઘ્નપણું બંદિખાનામાં પડ્યા પછી મને સારી પેઠે જણાયું. તેમાં તેણે જે મારા માઠા હાલ કર્યા તે હું તમને કહું તો દુઃખ જ ઉપજે માટે એક જ વાત કહું છું. રાત્રિ દિવસ ઓડવા પાથરવાના વસ્ત્રાદિક વિના મને ઘણી પીડા પડી અને ટાડ તથા માકણ ચાંચડથી હું પીડાયો તેવારે દીનવાણી વડે તેની પાસે મેં એક ધોતિયું માગ્યું તારે તે કદાપિ ટાડ લાગશે નહિ એવી અવસ્થા હું ઉતાવળથી કરીશ એવું બોલ્યો. એવા તેના કઠોર

શબ્દોથી મારા અંતઃકરણમાં ઘા પડ્યા છે, તે અદ્યાપિ રુઝ્યા નથી. એવું સાંભળતાં સહુકોનાં રુવાં ઉભાં થયાં. મુક્તમાલા સાંભળતી હતી તેની પણ તેવી જ અવસ્થા થઈ. પછી બોલ્યો કે, એક દિવસે મને અફિણ ખવરાવીને રાત્રિયે એક પછેડીમાં ગાંસડી બંધાવી અને નદીના ધરામાં મને ફેંકી દેવરાવ્યો. પણ ઇશ્વરને મારા ઉપર દયા આવી. નદિ પાસે જ કોળી લોકો માછલાં મારતા હતા તેમણે કોઇયે જીવ આપ્યો એવું કહીને મારી ગાંસડી બાહર કહાડી અને શગડી કરીને મને શેકીને સચેતન કર્યો. મને ઓળખતાં જ તેમને મ્હોટી દયા આવી પછી આ વાત કોઇને કહેશો નહિ એવું મેં તેમને કહ્યું. ચાલવાની શક્તિ પણ મારા શરીરમાં રહી ન હોતી, એવી મારી અવસ્થા થઈ હતી. તે લોકો એક ગાઉપર ગામડું હતું તેમાં રહેતા હતા પછી તેમણે ઉચકીને મને પોતાને ઘેર લેઈ ગયા. તે દુષ્ટને આ વાત જો જણાશે તો તે મારો પ્રાણ લેશે, એવો મારા મનમાં ડર હતો. પણ તે લોકો સારા માણસ હતા તેથી તેમનો ઉપકાર ભૂલાય એવો નથી તેમણે કોઇને પણ વાત કહી નહિ. હું હીંડું અને ફરું એવો થતાં મને ચાર પાંચ મહિના લાગ્યા. ત્યાંલગી તેમણે મારી સારી પેઠે ચાકરી કરી મારે હાથે તેમનો ઉપકાર ક્યારે થશે એની હું વાટ જોઉં છું. વળી તહિંથી મનમાં મ્હોટી આશા રાખીને હું ઇરાવતીમાં ગયો; પરંતુ તહિં તમોને દીઠા નહિ તેથી ઘણું દુઃખ થયું. કહિં શોધ જડ્યો નહિ એવું જાણીને ત્રાસથી તમો તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા એવું સાંભળ્યું તેવારે ચિત્તમાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો તે વેળાએ મને લાગ્યું કે કોળિઓએ મને ધરમાંથી બાહર ન કહાડ્યો હોત તો ઘણું સારું. પછી ઘરમાં ન પેસતાં બાહરથી જ ચાલી નીકળ્યો અને પૂર્વે દીઠેલો વેષ ધરીને ફરતાં ફરતાં મ્હોટા ચમત્કારિક સમયમાં આપનો મેલાપ થયો. એવાં જમાઇનાં વચન સાંભળીને શાંતવર્મા શાંત થયો અને બોલ્યો, ઇશ્વરને મારી ઉપર દયા આવી તેથી તેણે આવી વેળા મને દેખાડી નહિ તો તમારી ભેટ મને જો બે ત્રણ દિવસમાં ન થઈ હોત તો દુઃખનો પાર રહેત નહિ. મારી મુક્તમાલાએ અને મારા સોમદત્તે જે સંકટ સહ્યું તે કહી શકાય એવું નથી. હળવે હળવે સર્વ તમારે કાને પડશે. આજ તમારો મેળાપ થયાથી પાછળનું સહુ દુઃખ મટી ગયું. પરંતુ એક કમી છે પૂર્ણ થાય તો મારા જેવો ભાગ્યશાલી કોઈ જ નહિ, એવું કહેતાં ડોસાની આંખ્યમાં પાણી આવ્યું તે જોતાં સહુકોને દુઃખ થયું. તે જોઇને ધનશંકરે અનુમાન કર્યું કે આપણે બાલક અવતરીને મરણ પામ્યું, પરંતુ લાજથી

તેનાથી પૂછાયું નહિ. એટલામાં સાંજ પડી એટલે સહુ દેવદર્શન કરવાને નીકળ્યાં.

તે દિવસની રાત્રિયે જેવારે ધનશંકર અને મુક્તમાલાને જે આનંદ ઉપજ્યો તે કહિ પણ શકાય નહિ. તેણે મ્હોટા પ્રેમથી તેને ગળે બાથ બીડી અને બાહેર કોઈ સાંભળે નહિ માટે હળવે હળવે રડવાનો આરંભ કર્યો. ધનશંકરને પણ થોડું થોડું રડવું આવ્યું પણ તેણે પોતાનો શોક છાનો રાખીને મુક્તમાલાને સમજાવી અને પોતાના ધોતિયાવડે મુક્તમાલાનાં આસુ લુછીને કહ્યું કે, હવે કાંઈ શોક કરવો નહિ. તારી આવી દશા જોઈને મને જે દુ:ખ થાય છે તે મારાથી કહી શકાતું નથી. હવે જે થયું તે થયું હવે તો આનંદમાં રહેવું. પ્રથમથી જે વાત બની તે હવે મને માંડીને કહે. પછી મુક્તમાલાએ તે વાત કહેવાનો આરંભ કર્યો. વાત કહેતાં તે દુષ્ટ કમલાક્ષને હરી ગયો, એ વાત કહેવામાં આવી એટલે તેનો કંઠ ભરાઈ ગયો. મુખમાંથી એક વેણ પણ ઉચરાયું નહિ એવી અવસ્થા થઈ. ધનશંકરને તો એ વાતનો આરંભ ચાલ્યો તે વારથી આંખ્યોમાંથી પાણી વહેતું હતું. પણ બેહુજણે સંપ કરીને પોતાનો શોક આવરીને વાત ચાલતી કરી તે સમાપ્ત કરી. તે સાંભળીને ધનશંકરને સર્વાંગે સંતાપ થયો. હવણા જ શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષને ઠાર મારું એવું તેણે ધાર્યું પણ શું કરે તેનો લાગ તો આવ્યો જોઈયે. પછી આવેશથી બોલ્યો કે શી ચિંતા છે આગળ જતાં હું એમની ખબર લેઈશ. એ પ્રકારે તે બેહુ વાત કરે છે એટલામાં પ્રાત:કાળ થયો.

અજવાળું થયું એટલે સહુજણ પોતપોતાના કામમાં લાગ્યા. ધનશંકર દાતણ કરીને આવે છે એટલામાં શાંતવર્મા તેની વાટ જોઈને બેઠા હતો તેને નમસ્કાર કરીને તે પણ પાસે બેઠા પછી શાંતવર્માએ કહ્યું કે, હવે કેમ કરવું રાજરીતિ તો પૂર્વ પ્રમાણે જ ચાલતી હશે માટે તહિ જવું નહિ અહિં જ કહિક સુખમાં દિવસ કહાડવા એ વિચાર મને ગમે છે. એવું સાંભળીને ધનશંકર બોલ્યો કે, હવે આપ કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ થઈ વાતનો કોઈ પ્રકારે ન્યાય કરીશ હવે એ વિષે મારે વિચાર કરવો છે. શાંતવર્માને તેના ડહાપણની ખાત્રી હતી માટે તેણે તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ આણ્યો. પછી ભોજન કરીને તેઓ માર્ગે ચાલ્યા. માર્ગ કાપતાં પંદર દિવસ થયા એટલે એક દિવસે પ્રાત:કાળના નવ વાગતાં ભોજન કરવાના વિચારથી તેમની અશ્વારી એક નદીના કાંઠાઉપર ઉતરી. તહિ બીજા પણ કેટલાએક વટેસરી ઉતર્યા હતા. તેમાં બે ચાકરો

પાલણાં આગળ બેશીને છોકરાને રમાડતા હતા તે વેગળેથી મુક્તમાલાએ દીઠું. તે છોકરો સુમારે સવા વર્ષનો હતો. મુક્તમાલા તેની પાસે ગઈ અને તેને નિરખી જોતાં આપણો આવો જ છોકરો હતો એવું તેને લાગ્યું. તેવારે તેની આંખ્યોમાં પાણી આવ્યું અને સ્તનમાં પાનો ચડ્યો. એ ઠેકાણે શાંતવર્મા અને સોમદત્ત પણ આવ્યા. ચાકરો છોકરાને ખેલાવતા હતા પણ તેને ઘણી ભૂખ લાગી હતી માટે તે રડતો હતો તે જોઇને મુક્તમાલાના પેટમાં દયા આવી. પછી તેણે તે ચાકરોને પૂછ્યું કે ભાઈયો આ છોકરાની મા કહિ છે. તે સાંભળીને તેઓ બોલ્યા કે એને એની મા પાસે જ લેઈ જઇયે છિયે. એવી તેમની વાતચિત્ત થાય છે, એટલામાં ગુલાબસિંહ હાથમાં દૂધનો લોટો લેઇને તહિ આવ્યો. તેને જોતાં જ મુકતમાલાને અતિશય આનંદ થયો; પરંતુ આ છોકરો આપણો એવી તેને પક્કી ખાત્રી થઈ ન હોતી. તે પાસે આવ્યો અને છોકરાને રડતો દેખીને બોલ્યો કે, બાઈ સાહેબ શું જુવોછો તમારો છોકરો ભૂખ્યો થયો છે તેથી રડે છે તેને તમે ઉચકી લ્યો. એવા તેના અમૃતના જેવા શબ્દ સાંભળીને તેણે ઉચકીને પેટ સાથે દાબ્યો અને તેને પાનો ચડ્યો હતો માટે તેના મુખમાં સ્તન ઘાલ્યો. એટલામાં હસતો હસતો ધનશંકર પણ તહિ આવે છે એવું જાણીને તે લાજી અને તેને પેટ સાથે ધરીને મેનાને ઓઠે જઈ બેઠી.

અહિ ગુલાબસિંહે મ્હોટી નમ્રતાથી શાંતવર્મા અને સોમદત્તને સલામ કરી અને આગળ જોયું એટલે પોતાનો દયાળુ ધણી આવતાં દીઠો, તે વેળાએ તેને અતિશય આનંદ ઉપજ્યો અને દોડતો જઇને તેને પગે માથું નમાવી રડવા લાગ્યો. પછી ધનશંકરે તેને ઉચકી પેટ સાથે દાબીને બોલ્યો હવે શા માટે શોક કરે છે, તારા રુડા સ્વભાવથી મેં સારા દીન દીઠા તારો ઉપકાર આ જન્મમાં તો મારાથી વાળી શકાશે નહિ, આજ તારા સમાગમથી જે આનંદ ઉપજ્યો છે તે કહિ શકાતો નથી. પછી તેણે છોકરો મળાની વાત માંડીને કહી પછી બોલ્યો કે હું છોકરાને ઇરાવતી લેઈ જતો હતો, પરંતુ મધ્યે ઈશ્વરે જ આ દિવસ દેખાડ્યા હવે મારા જીવને નિરાંત થઈ. હું આ છોકરાને લેઇને હિમખીમ ઇરાવતીમાં કેમ કરી પોચીશ એ વિચારમાં મને ચિંતા થતી હતી. એવું કહ્યું તે સાંભળીને તેના સદ્ગુણની સહુ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પછી શાંતવર્માએ તેને બશેર સોનાના કડાં અને મ્હોડી પાઘડી તથા શેલું તુષ્ટિદાનમાં આપ્યું અને તેની સાથે જેટલા માણસ હતા તેમને પચાસ પચાસ રૂપિયા આપ્યા.

મુક્તમાલા પોતાના છોકરાને રમાડતી હતી એટલામાં તેની સાસુ અને તેની મા એ બેહુ તહિ આવ્યાં અને તે મદન જેવા છોકરાને જોઇને આપણને આજ ઇશ્વર જ મળ્યા કે શું એવું તેને લાગ્યું. પછી તેના મુખ ઉપર હાથ ફેરવીને મ્હોટા પ્રેમથી ચુંબન કરવા માંડયું. છોકરો કાંઈ સમજતો ન હોતો પણ તે ગાલોમાં હાસવા લાગ્યો તે જોઇને તેમને મ્હોટું કૌતક લાગ્યું એવા આનંદમાં તેઓ છે એટલામાં સોમદત્ત તહિ આવ્યો અને મ્હોટા આનંદથી છોકરાને લેઇને ખેલાવતો ખેલાવતો શાંતવર્મા પણ તહિ આવ્યો. તે ડોસાને વિલક્ષણ જ આનંદ થયો હતો પછી તે છોકરાને ખોળામાં લઇને ચપટીઓ વગાડીને ખેલાવવા માંડ્યો. પછી તેનું હાસ્યવદન જોઇને તેના પેટમાં આનંદનો ઉભરો ચડવા માંડ્યો. થોડીકવાર પછી છોકરાને ભૂખ લાગી તેથી તે રડવા માંડ્યો. પછી શાંતવર્માએ પોતે જ લેઇને મુક્તમાલાને આપ્યો. તે વેળાએ તેનું પ્રફુલ્લિત વદન જોઇને તેને અતિશય સુખ થયું. પછી તેણે છોકરાને ધવરાવ એવું કહ્યું. તે દિવસે સહુનાં અંતઃકરણ પ્રસન્ન થયાં પછી ભોજન કરીને તહિથી નીકળ્યા પછી મ્હોટા આનંદમાં એક બે દિવસમાં ઇરાવતિમાં પોચ્યા.

અહિ ભયાનક અને તેના પ્રધાનાદિ પંચકનો ચાલ પેહેલા પ્રમાણે જ હતો અને તેઓ પ્રજાને ઘણો ત્રાસ દેતા હતા એવું પાછળ કહ્યું છે. રાજ્યના જાગીરદાર અને જૂના કારભારી તથા સરદાર જૂદા જૂદા સ્થાનકોમાં એકઠા થઇને વિચાર કરે છે એવું પાછળ જણાવ્યું જ છે. જેવારે શુકલાક્ષ કૃતકૃત્ય થઇને રાજધાનીમાં આવી પોચ્યો તેવારે તે જાગીરદારોનો વિચાર પાકો થઈ રહ્યો હતો. પૂર્વની પેઠે આપણી હાર ન થવી જોઇયે એ વિષે તેમણે ઘણો લક્ષ આપ્યો હતો. જયપુરમાં દશ બાર હજાર ફોજ હતી તેમાંથી પણ અર્ધી ફોજ ફરી ગઈ હતી. ભયાનકનો નાનો ભાઈ વિશાલાક્ષ પણ પૂર્વથી અધિક અનુકૂળ હતો. ભયાનક આપણા પંચક સહિત વિલાસમાં નિમગ્ન થયાથી રાજ્યમાં શું થયું છે તેની તેને ખબર પણ નહોતી. એ જાગીરદાર વગેરે લોકોએ બીજે ઠેકાણે ફોજ એકઠી કરી રાખી હતી પછી સુમારે પચીસ હજાર ફોજ અમુક દિવસે મ્હોટા બંદોબસ્તથી નગરની આસપાસ આણવી અને ચારે મગ એક જ દિવસે હલ્લાં કરવી એવો તેણે બેત કર્યો. આ કામમાં જૂનો પ્રધાન રાવબાહાદુર વિશ્વાસરાવ મુખ્ય હતો તે નીતિમાન્, ચતુર, દક્ષ અને મહાપ્રવીણ હતો. કાલે આપણા નગર ઉપર હલ્લો થવાનો છે એવું રાજા અને પ્રધાનાદિક પંચકે જાણ્યું હતું. જેવારે રાજાએ મદાંધ સેનાપતિને

આપણી સેનાની કેવી અવસ્થા છે એવું પૂછયું, તેવારે તેણે ઉત્તર દીધો કે મહારાજ આપ કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ; શત્રુઓના કડકે કડકા કરી નાખીશ એવું સાંભળીને રાજાને ધીરજ આવી અને તેણે તેને તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી તે ઘણું સારું એવું કહીને ચાલ્યો.

અહિ ગદાધર અને શુકલાક્ષાદિ કારભારીઓએ મળીને રાજાને કહીને જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી ફોજ એકઠી કરવાને જાસુદ મોકલ્યો તે જાસુદ મોકલવાનો ઉપયોગ ન હોતો. જાસુદ પોચ્યો નહિ એટલામાં શત્રુની જૂદી જૂદી ફોજની ટોળિયો આવી પોચી તેમણે જાસુદોને પકડી લીધા. એવામાં મદાંધે સેનામાં આવીને સહુને તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી; તે વેળાએ કેટલાએક પોતપોતાનાં હથિયાર શોધવા લાગ્યા. કેટલાએકનાં હથિયાર કટાઈ ગયાં હતાં તે ઉતરાવવાને શરાણિયાને આપવા ગયા. ઘણી તોપો પણ કટાઈ ગઈ હતી અને દારુ ગોળાની પણ એવી જ અવસ્થા થઈ હતી એ પ્રકારે ફોજને તૈયાર થતાં પ્રાતઃકાળ થયો. શત્રુની ફોજ આવીને બારણે ઉભી રહી અને તેમનાં વાજાના શબ્દ સાંભળીને ભયાનક અને તેના પ્રધાનાદિ પંચકને શરીરે કંપારો છૂટો. પછી કિલ્લાની વાડીના બંગલાની અગાશી ઉપર ચડીને શત્રુની સેના કેટલી છે તે જોવા લાગ્યા. તેવારે અત્યંત સેના તેમની નજરે પડી. સુમારે દશ હજાર ઘોડેસ્વાર અને પચાર હજાર પાયદલ ચારે મગ હોકારા કરતું નગર પાસે આવેલું તેમણે દીઠું. મદાંધ પણ જેવી તેવી દશ હજાર ફોજ લેઇને તેમની સામો જતો દીઠો, પરંતુ શત્રુની ભયંકર સેના અને તેમનાં હથિયારોના ચકચકાટ અને વાજાના શબ્દ જોઇને એમના પેટમાં ફાળ પડી. એટલામાં તોપોના શબ્દ થવા માંડ્યા એટલે લડાઇનો આરંભ થયો એવું તેમના મનમાં લાગ્યું. પછી રાજાએ ગદાધર અને શુકલાક્ષને મદાંધની સહાયતામાં જવાની આજ્ઞા કરી. મનમાં તો ઘણી બીક લાગી પણ શું કરે નીચે ઉતરી ઘોડા ઉપર બેશીને હિંડતા થયા.

અહિ શત્રુની ફોજના માર આગળ રાજાની ફોજ ટકી નહિ. હળવે હળવે જોધાઓ પાછળ ડગલાં ભરવા લાગ્યા. કટાઈ ગયેલી તોપો અને તેવા જ દારુગોળા આગળ તેમનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ એવામાં વળી ફૂટેલા માણસોએ તે પાછળ જ ડગલાં ભરવા માંડ્યાં; એટલામાં પ્રધાન અને શુકલાક્ષ આવી પોચ્યા. તેમણે તે લોકોને ધમકાવીને આગળ થાઓ એવું કહ્યું તે સાંભળીને તેમણે પણ બીજીને ઉત્તર વાળ્યો કે દારુ નથી લડવા જેવાં હથિયાર નથી આગળ જઇને અમે અમસ્થા મરિયે

કે શું? તે સાંભળીને તેઓ ચૂપ થઈ ગયા. એટલામાં શત્રુની તોપો બંધ કરીને પાંચ હજાર ઘોડેશ્વાર આગળ આવ્યા; તેમનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઇને આવ્યારે આવ્યા એવું કહીને રાજાની ફોજ જીવ લઇને નાઠી. જેનાથી જેમ જવાય તેમ જતા રહ્યા સહુકોએ પોતપોતાનાં હથિયાર ફેંકી દીધાં એવી અવસ્થા જોઇને ગદાધર, શુકલાક્ષ અને મદાંધ એટલાઓએ ઘોડાઓ છોડી દેઇને કિલ્લાની વાટ ઝાલી. છેક ગભરાઈ ગયા અને શત્રુના હાથમાં ન આવતાં કિલ્લામાં કેમ જઈ પોચાશે એવી ચિંતામાં પડ્યા એટલામાં શુકલાક્ષની પાઘડી પડી, ગદાધરની પાઘડીના આંટા ઊકલીને ગળે આવ્યા પણ તે ઉપર લક્ષ ન દેતાં તે ઘોડો હાંકીને આગળ ચાલ્યો એટલામાં મદાંધ ઘોડા ઉપરથી નીચે પડ્યો પછી શું કહેવાનું. પાઘડી એક મગ પડી અને જોડો એક મગ પડ્યો. બધું શરીર ધૂળમાં રગદોળાયું અને ઘોડો નગર ભણી નાસી ગયો. એવી અવસ્થા થઈ પણ તે પાઘડી ઘોડો અને જોડાની શોધ ન કરતાં તેવો જ માર્ગે દોડી ગયો. આવો ચમત્કાર જોઇને રાજાને ઘણું માઠું લાગ્યું અને હાર થઈ તેથી આપણી કેવી દશા થશે એવી ચિંતામાં તે પડ્યો. ગદાધર, શુકલાક્ષ અને મદાંધ એટલાની ચમત્કારિ વાત બની તે જોઇને લોકોનાં હસતાં હસતાં પેટ ફુલ્યાં.

અહિ સર્વ ફોજ નાસી છુટી તે જોઇને જુનો પ્રધાન વિશ્વાસરાવ પાંચ હજાર અશ્વાર લેઇને આગળ આવ્યો. અને બોલ્યો કે તમે નાસશો નહિ કોઇને વ્યર્થ મારી નાખવા અમે આવ્યા નથી એવું કહીને તેણે સર્વના જીવને ધૈર્ય આપ્યું, અને તેજ પ્રમાણે નગરમાં પણ ચોકી મુકીને કોઇયે અમારાથી બીતું નહીં એવું કહેવરાવ્યું. પછી સુમારે બે હજાર સ્વાર લેઇને તે કિલ્લા ભણી ગયો. ગદાધર શુકલાક્ષ અને મદાંધ એટલા જણોએ કિલ્લામાં પેસીને દરવાજો બંધ કરાવ્યો હતો, પણ તેમના જ સિપાઇયો ફુટેલા હતા માટે દરવાજો ઉઘડતાં કાંઈ અડચણ પડી નહિ. એ લોકો અંદર પેઠા એટલે રાજા અને તેમના પ્રધાન પંચકના મુખનું તેજ ઊતરી ગયું. પછી વિશ્વાસરાવે સહુને પકડીને કેદ કર્યા. રાજાને પણ બંદિવાન કર્યો અને એની પાછળ ચોકી પેરો મુકયો. બાકીના સહુકોને પગે બેડીયો ઘાલીને બંદિખાનામાં મોકલ્યા. પછી વિશાલાક્ષને ગાદી ઉપર બેસારીને સર્વ ઠેકાણે તેના નામનાં જાહેરનામાં ચોડ્યાં અને તે દિવસે મ્હોટી ઉજાણી કરવાનો ડંડેરો પીટાવ્યો. લોકોએ પણ મ્હોટા આનંદથી તે દિવસ કહાડ્યો.

અહિ શાંતવર્મા અને ધનશંકર ઇરાવતીમાં જઈ પોચ્યા તહિં તેમણે ઉપર લખેલી વાત સાંભળી. પછી તેમની બીક જતી રહી અને હવે આપણો યથાયોગ્ય ન્યાય થશે અને આપણો સર્વસ્વનો નાશ કરનારાનું પાસ્યા પ્રમાણે શાસન થશે, એવું મનમાં આણીને તેમને અતિશય આનંદ થયો. એ ઇરાવતીમાં આવી પોચ્યા તેની પૂર્વે વિશાલાક્ષને પાટે બેઠાને ચાર દિવસ થયા હતા. ઇરાવતીમાં આવીને શાંતવર્માએ આપણને ઈશ્વરે સારા દિન દેખાડ્યા એવું જાણીને ઘણું દાન પુણ્ય કર્યું. નગરીના લોકોને પણ અતિશય આનંદ થયો, તેમણે પણ ઉત્સવ કર્યો. પછી વાર ન કરતાં ધનશંકર અને સોમદત્ત નીકળીને જયપુરમાં ગયા અને એકાંતમાં વિશ્વાસરાવ પ્રધાન સાથે વાતો કરીને તેને થયેલી વાત કહી, તે સાંભળતાં તેના શરીરનાં રુંવાં ઉભાં થયાં. ધનશંકરના અંતઃકરણમાં ઘણી દયા ઉત્પન્ન થઈ પછી તેણે તેને રાજા પાસે લીધો પછી તેણે તેને જોઇને કહ્યું કે, આ મરેલો જીવતો ક્યાંથી થયો એવું રાજાને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી વિશ્વાસરાવે સર્વ વાત રાજાને કહી. તે સાંભળતાં રાજાની અને વિશ્વાસરાવની આંખ્યોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. વિશાલાક્ષને કૃતઘ્ન શુકલાક્ષ ઉપર ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. પછી તેણે ધનશંકરને કહ્યું કે ચિંતા કરશો નહિ જેણે તમારી માઠી દશા કરી તેની હવે માઠી દશા થશે એમાં સંશય નથી. એવું કહીને તેણે વિશ્વાસરાવને ભદ્રાક્ષને કેદ આણવા વિષે આજ્ઞા કરી અને એ કામમાં જે બીજા અપરાધી અને સાક્ષીદાર હોય તે સહુને યથાયોગ્ય રીતિયે આણીને સહુ ખટલો તૈયાર કરવાનું કામ પણ તેને સોપ્યું. પછી સહુ મ્હોટા આનંદથી તહિથી નીકળીને પ્રધાનને ઘેર ગયા પછી તેણે ભદ્રાક્ષને કેદ કરીને આણવા વિષે પત્ર લખીને જાસુદને આપીને રવાને કર્યો અને ફત્તેસિંહને કેદ કરીને આણવાનો પત્ર લખે છે એટલામાં ધનશંકરે કહ્યું કે આ કામમાં સર્વ માહિતી તેને છે માટે તે જો સાચી વાત કહેશે તો તેનો અપરાધ ક્ષમા કરાશે એવા હેતુથી મેં તેના બાપને મોકલ્યો છે માટે તે આવ્યા પછી જેવું આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરીશું, તે સાંભળીને પ્રધાને માન્યું. પછી ધનશંકર અને સોમદત્ત પોતાના ઊતારા ઊપર આવ્યા.

હવે એ બેહુજણ ઉતારે આવીને બેઠા છે એટલામાં ગુલાબસિંહ ફત્તેસિંહને લેઇને તહિ આવ્યો તેના મુખનું તેજ ઉતરી ગયું હતું. ધનશંકરને જોઇને તેણે તેના પગમાં માથું મુકયું અને બોલ્યો હું અપરાધી છું બીજાના કહ્યાથી મેં ન કરવાનાં કામ કર્યાં છે હવે આપ જે મને કહેશો તે હું કહીશ, પણ મારો જીવ આપ વંચાવો. પછી ધનશંકરે તેને ધીરજ દીધી. પછી કહ્યું કે તું સાચી વાત કહીશ તો તારો અપરાધ ક્ષમા કરવામાં

આવશે પછી તેણે ચીઠીઓ આણીને મૂકી હતી તે વાત માની અને શુકલાક્ષે મુક્તમાલાને મારવામાટે મારો મોકલ્યો તેણે તેને ગુહામાં ઘાલીને દાસી મારી અને તેના હાથ પગ કાપી લેઈ આવ્યો તે અદ્યાપિ બંદિખાનામાં છે અને મુક્તમાલાને તેણે ભદ્રાક્ષને મળીને ઉજયિનીમાં પેટીમાં ઘાલી પુરી અને તેના છોકરાને ક્ષિપ્રાનદીના ધરામાં લેઇને નાખ્યો, એ કામમાં તેનો બીજો ચાકર તેની સાથે હતો તે પણ હાલ બંદિખાનામાં છે તેની પાસે પણ હું સાક્ષી પુરાવીશ એવું પણ તેણે કહ્યું. એવાં શુકલાક્ષ મહારાજનાં કામ તેને કાને આવ્યાં ન હોતાં, તે સાંભળીને તેના ક્રૂર સ્વભાવનું તેને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી તેણે પ્રધાન ભણી ફત્તેસિંહને લેઇને તેની પાસે તેના મુખથી સહુ મનાવ્યું. પછી આ અપરાધી છે એવું જાણીને તેને બંદિખાનામાં નંખાવ્યો પછી નગરીમાં તથા બહારના ગામોમાં શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષે અમુક અમુક કામ કરયું માટે તેની ચોકશી આજથી પંદરમે દિવસે થશે એવાં ઝાહેરનામાં ચોઢાવ્યાં, એમની ઉપર અગર ભયાનકની મંડળી ઊપર કોઇને ફર્યાદ કરવી હોય તો ઉપર લખેલી મુદતની અંદર કરવી. એવું પણ તે ઝાહેરનામામાં લખ્યું હતું. એ જાહેરનામાને આઠ દિવસ થયા નહિ એટલામાં ઘણા ફર્યાદી આવ્યા; પરંતુ શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ ઉપર બીજી ફર્યાદ થઈ નહિ.

ધનશંકર જીવતો છે એવી વાત રાજના લોકોએ સાંભળી એટલે તેમને ઘણો આનંદ થયો અને વિલક્ષણ પ્રકારની ચોકશીનો ચમત્કાર જોવા માટે વેગળેના ઘણા લોકો જયપુરમાં એકઠા થયા. શાંતવર્મા પણ સહુ ખટલો લેઇને તહિ આવ્યો. નગરની બાહાર મ્હોટો મંડપ બંધાવવાનું કામ ચાલતું જ હતું. હજારો લોકો તહિ જોવા મળ્યા હતા. જેની જેવી યોગ્યતા તેને તે પ્રમાણે બેસવાની ગોઠવણ કરી હતી. મધ્યે રાજાનું સિંહાસન મૂકયું હતું અને બેહુ બાજુએ વાદી પ્રતીવાદી ઉભા રહે અને તેમને સહુલોકો દેખે એટલા માટે તેમની જગા કાંઇક ઉંચી કરી હતી તેની પાસે બીજી એક ઉંચી જગા કરી હતી તેમાં પડદો બાંધ્યો હતો. તેમાં સ્ત્રીઓને ઉભા રાખી હતી એ જગામાં મુક્તમાલા ભાગ્યશીલા અને ધનશંકરની મા એટલાંનાં ઉભાં રહ્યાં હતાં. ઠરાવેલે દિવસે બાર ઉપર એક વાગતાં કામ ચાલ્યું આપણને સારી જગા મળે એવા હેતુથી દશ વાગ્યા પછી તહિ લોકો એકઠા થવા માંડ્યા. સુમારે બાર વાગતાં તહિ ભારી ગર્દી થઈ એટલામાં વિશ્વાસરાવ પ્રધાન તહિ આવ્યો અને તેણે સહુ કારકુન લોકોને વ્યવસ્થાપૂર્વક બેસારીને ઠામે ઠામે શિપાઈ મુકીને સારો બંદોબસ્ત કરવાનો હુકમ કર્યો. મુક્તમાલા આદિક સ્ત્રીઓ પોતાની

જગાએ આવીને બેઠી. સુમારે પચાસ હજાર માણસો બેસે એવી તજવીજ કરી હતી. પણ બેસવાને જગા ન મળ્યાથી હજારો લોક પાછળ ઉભા હતા. રાજાના સિંહાસનની બેહુ બાજુએ જાગીરદાર, કારભારી અને સરદાર ઇત્યાદિ સંભાવિત લોક બેઠા હતા; તેમના રૂડા સ્વભાવ જોઇને સહુકોને મ્હોટો આનંદ થયો. એટલામાં નાગી તરવાર્યો હાથમાં લેઇને સિપાઇઓ અપરાધી લોકોને તહિં લઈ આવ્યા, તેમના ભણી સહુ જોવા લાગ્યા. આગળ શુકલાક્ષ અને પાછળ ભદ્રાક્ષ હતો અને તેમની પાછળ પંચાક્ષરી બાવો હતો તેની પાછળ ફતેસિંહ હતો અને તેની પાછળ શુકલાક્ષનો ચાકર હતો. એટલા લોક તે સમાજમાં આણ્યા પછી પ્રધાને તેમને તે ઉંચી જગા ઊપર અનુક્રમે ઉભા કર્યા. એટલું થાય છે એટલામાં ઉત્તમ પ્રકારના પોશાગ પેહેરીને આગળ શાંતવર્મા અને પાછળ ધનશંકર તેની પાછળ સોમદત્ત તેની પાછળ ગુલાબસિંહ, અને ભદ્રાક્ષે બેટમાં મુક્તામાલાની સેવામાં મૂકેલા બે ચાકર એટલા સહુ તે સમાજમાં આવ્યા. પછી વિશ્વાસરાવે મ્હોટો આદર કરીને ઠરાવેલે સ્થાને તેમને બેસાર્યા. એટલામાં રણસિંગાનો નાદ અને છડીદારનો પોકાર થવા લાગ્યો, તે સાંભળીને વિશાલાક્ષ રાજાની અશ્વારી આવી. તે ઘોડા ઉપરથી ઊતરીને એ સમાજમાં પેસે છે એટલામાં સહુ લોક ઉઠીને ઉભા રહ્યા અને રાજાનું નામ લેઇને સહુકોએ જય જય શબ્દ કર્યો. નમસ્કાર અને સલામો લેતો લેતો રાજા આવીને સિંહાસન ઉપર બેઠો. ચારે મગ જોતાં સુંદર સમાજ દીઠો તેથી તેના મનમાં ઘણો આનંદ થયો પછી શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ ભણી જોતાં તેમણે નીચે જોયું. સારો બંદોબસ્ત કરેલો તેથી કોઈ ગડબડ કરતું ન હોતું પછી પ્રધાને રાજા પાસે જઇને નમસ્કાર કરીને મ્હોટી નમ્રતાથી વિનંતિ કરી કે, બંદિવાનો ભણી આંગળી કરીને આ ત્રણ જણાએ જે ઘોર કામ કરયું તે રાજાને અને સહુ લોકોને કહી સંભળાવવું માટે સોમદત્ત આજ્ઞા માગે છે એવું કહીને તે ઉભો હતો તેણી મગ આંગળી કરી. પછી રાજાએ થોડું હશીને તેને આજ્ઞા આપી પછી તેણે રાજાને નમસ્કાર કરીને સહુ અથ ઇતિ કેહેવાનો આરંભ કર્યો તે નીચે છે.

હાથ ઉભો કરીને સાંભળો સાંભળો એમ કહ્યું એટલે થોડો ગડબડાટ થયો હતો તે મટી ગયો. પછી પેહેલા બંદિવાન ભણી આંગળી કરીને તે બોલ્યો, આ શુકલાક્ષને ઘણા લોકો ઓળખતા હશે (આ શાંતવર્મા ભણી આંગળી કરીને) આમનો પિતરાણ ભત્રીજો થાય છે એમણે આને બાળપણથી પાળીને વિદ્યા શીખવીને પરણાવ્યો અને દંપતીને દશ હજારનું

ઘરેણું કરાવ્યું, પોતાને પેટ કાંઈ છોકરું નહિ માટે તેને દત્તક કરાવનો એમના મનમાં વિચાર હતો, પરંતુ વૃદ્ધપણમાં એક દીકરી અવતરી એટલે તે વિચાર બંધ કર્યા, પણ તેનું ભલું કરવાને જમાઈ પાસે મ્હોટો રોજગાર કરી અપાવ્યો. એમનો જમાઈ ધનશંકર છે તે બીજો પ્રધાન છે તે તો સહુકો જાણે છે હવે સર્વ દોલત પોતાને મેળવવી માટે તેણે કેવાં કેવાં ઘોર પાપ કર્યાં તે સાંભળો. ભયાનક મહારાજ અને તેમની દુષ્ટ મંડળી એમને પકડવાનો વિચાર કેટલાએક પરોપકારી લોકોએ કર્યો હતો તે વાત ધનશંકરને હેરકે ધનશંકરને કહી પછી તેણે હજાર સ્વાર શુકલાક્ષને આપીને તેને રાજાની મદદ કરવા મોકલ્યો. પછી શુકલાક્ષે રાજાને એવું કહ્યું કે બંડની વાત તમારે ચાકરે આણી અને બીજો પ્રધાન ધનશંકર બંડમાં સામિલ છે એવું તે બંડના બંદિવાનોને ફોડીને તેમની પાસે કહેવરાવ્યું. પછી બંડની ચીઠીઓ લખીને ફતેસિંહ પાસે ધનશંકરના ઘરમાં મુકાવી. એનો બાપ ગુલાબસિંહ એ ધનશંકરનો ચાકર છે માટે તેને એ કામ કરતાં કાંઈ અડચણ પડી નહિ. પછી રાજાએ અવિચારથી ધનશંકરને બંદિખાને ઘાલ્યો, પછી તે કૃતઘ્ન બંદિવાને આ ત્રીજા બંદિવાનને મુક્તમાલાને ઠાર મારવા ઇરાવતીમાં મોકલ્યો તેણે બંદિખાને પડેલા પતિને હું કાડી આવું એવી વાત ભોળી સ્રીને કહીને તેને એક દાસી સહિત નગર બાહરી કહાડી. અને આઠ દિવસની વાટ ઉપર લેઇને એક ડુંગરની ગુહામાં પૂરી મૂકી. પછી તેણે દાસીને ઠાર મારીને તેના હાથ પગ લેઇને શુકલાક્ષને દેખાડ્યા. તેવામાં જ શુકલાક્ષે ધનશંકરની મરવાની વાત ફેલાવીને તેને રાત્રિયે નદીના ધરામાં અણાવીને ફેંકી દેવરાવ્યો, પરંતુ તહિ કોળીલોકો માછલાં મારતા હતા તેમણે ધનશંકરને બાહર કાહડ્યો તેથી તેના પ્રાણ વંચ્યા. આ કૃતઘ્ન મનમાં તો હું કૃત-કૃત્ય થયો એવું લાગ્યું. પિતરાઈ કાકાનો, જમાઇનો અને દીકરીનો પ્રાણ લેતાં સર્વ દોલત આપણને મળશે એવું તેણે ધારયું; પરંતુ પંચાક્ષરી બાવાએ હાથ પગ આણ્યા તે જોતાં તે દાસીના નીકળ્યા. પછી બાવાએ પોતાની પાપવાસનાથી જે કપટ કરયું હતું તે બાવા પાસે જ કબુલ કરાવ્યું પછી તે મરી નથી એવું જાણીને આ કૂતરા જેવો તે ગુહામાં ગયો તે બિચારી તે ગુહામાં શોક કરતી હતી છેલી વારે એક વાટ મળી તહિથી ડુંગરાની પાછળ થઇને પાર પડી તે જ દિવસે એ પણ તે માર્ગે થઈ તેની પાછળ ગયો અને તે બીતી બીતી રાત્રીયે જતી હતી તેને આંતરવા લાગ્યો. તે વેળાએ તે બરકા પાડવા લાગી એવામાં ગુલાબસિંહ આવી

પોચ્યો તેણે એ કૃતઘ્નને લાત મારીને હેઠે પાડ્યો અને એને કાળના મુખમાંથી વંચાવી પછી તે તેને ઉજયિનીમાં લેઇ ગયો તહિ એક મુગાબાઈ કરીને લાંબી સગી છે તેને ઘેર તે જઇને રહી તહિ તેને છોકરો અવતર્યો. તે મુગાબાઇનો ભાઈ આ બીજો બંદિવાન ભદ્રાક્ષ છે એણે પોતાની પાપવાસના તૃપ્ત કરવામાટે તે અનાથને ઘણો ત્રાસ દીધા, તેવામાં શુકલાક્ષ પણ કાકાને ઘેર જઇને વાતોમાં મ્હોટું દુઃખ જગાવીને મુક્તમાલાનો શોધ કરવા માટે બે હજાર રૂપિયા લેઇને ઉજયિનીમાં જઈ પોંચ્યો. હું પણ તેનો શોધ કરવામાટે તેજ વેળાએ ઉજયિનીમાં ગયો હતો. મુગાબાઈને ઘેર આપણો નિભાવ થતો નથી એવું સમજીને એક દિવસે સાયંકાળે ત્રણ મહિનાનો છોકરો ખાંધ ઊપર મૂકીને ગુલાબસિંહની બ્હેન તહિંથી એક ગાઉ ઉપરના ગામડામાં રહેતી હતી તેને ઘેર જવા નીકળી. કર્મધર્મ સંયોગે કરીને તેને માર્ગમાં હું મળ્યો પછી હું તે આનંદના પુરમાં તેને મળવા પાસે જતો હતો એવામાં આ કર્મચંડાળ ભદ્રાક્ષે મને ગોદો મારીને હેઠો પાડ્યો અને તેના છોકરા સહિત ઊચકીને ગાડીમાં ઘાલીને લેઈ ગયો. પછી તેને એક બાગના બંગલામાં રાખી. પછી શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ બેહુ જણુ એકઠા થયા અને તેમણે મુક્તમાલાના છોકરાને ઊચકી લીધા તોપણ તે કબુલ થઈ નહિ ત્યારે તેને ખાણામાં અફીણ ઘાલ્યું પછી રાત્રિયે પેટીમાં ઘાલીને પૂરી દીધી. આ કામમાં ભદ્રાક્ષે પોતાની પાપવાસના તૃપ્ત કરવા માટે એક ઠગાઈ કરી અને મુક્તમાલાને પેટીમાં ઘાલીને તેને ઠેકાણે કોઈ બીજી સ્ત્રીને ઘાલી અને તેને પુરી દીધી. મુક્તમાલા મરી ગઈ એવું શુકલાક્ષ સમજ્યો. પછી બીજે દિવસે તેણે તે બાલકને એક ગાઊ વેગળે જઇને ક્ષિપ્રાનદીના ધરામાં ચાકર પાસે નંખાવ્યો પરંતુ તે ચાકરને દયા આવ્યાથી તેણે તે બાલકને નદીને કાંઠે મૂકીને કેવળ પથરો જ નદીના ધરામાં ફેંકી દીધો. અંધારી રાત્રિ હતી માટે શુકલાક્ષના જાણવામાં તે વાત આવી નહિ. તેજ દિવસે પનઘટઉપર ગુલાબસિંહની બ્હેન પાણી ભરવા ગઈ તે વારે તેને મુક્તમાલાનો પુત્ર મળ્યો. હવે ભદ્રાક્ષે મુક્તમાલાને ઊજયિનીથી સુમારે દશ ગાઊ ઉપર નદીના મધ્ય ભાગમાં એક બેટ છે તહિ આણીને રાખી. તહિ આસપાસ અને બેટમાં ભયંકર અરણ્ય હતું તેમાં કોઈ માણસનો સંચાર ન હોતો. આઠ દિવસોમાં એકવાર તેનો ચાકર જઇને તેના ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરતો હતો હવે મને ધોદો મારીને પાડ્યા પછી કેટલેએક દિવસે એની જ પાસે ફર્યાદ કરવા ગયો આ તહિનો મામલેદાર હતો માટે કાંઇક તજવીજ કરશે એવું મારા મનમાં હતું પરંતુ એ જ નિર્દય આ કામમાં છે એવું મારા

જાણવામાં ન હતું. એણે મારી વાત તો ન સાંભળી અને મને જ ઊચકીને બંદિખાને ઘાલ્યો. પછી એની બદલી થયા પછી મ્હોટી યુકતી કરીને હું તહિંથી છૂટ્યો અને તહિંથી બે ગાઉ નદીએ ઉતાર હતો તહિં જઈ પોચ્યો. નદીએ પૂર આવ્યું હતું. તેમાં નાવ બૂડે એવું હતું માટે નાવ ચલાવનારાઓની છાતી ચાલતી નહિ પછી તેમને સહુકોએ બમણા પૈસા આપવાનું કબુલ કરયું ત્યારે તેમણે નાવ ચલાવ્યું. ઘણાં માણસો ભરાયાં અને નાવ ચાલતાં વાયુ છૂટ્યો તેણે કરીને વચમાં જતાં નાવ બૂડયું. બૂડતાં બૂડતાં મારા હાથમાં એક વળો આવ્યો તેને આધારે હું બેટમાં જઈ પોચ્યો. ઇશ્વિરની કરણી અગાધ છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. એ બેટમાં મુક્તમાલાને હું જઈ મળ્યો પછી હું તેને તહિંથી લેઇને નીકળ્યો ત્યારપછી મથુરાંની વાટે જતાં શાંતવર્માનો સમાગમ થયો તે ત્રાસીને યાત્રા કરવા જતા હતા તેમનો મેલાપ થયો ત્યાર પછી સહુકોને કેવો આનંદ ઉત્પન્ન થયો, તે સહુકોના જાણવામાં આવશે. પછી ધનશંકર રાવ સહુકોનો વિયોગ થયો એવું જાણીને વૈરાગી થઇને ચાલતા થયા હતા તે પણ માર્ગમાં મળી ગયા. પછી ગુલાબસિંહ છોકરાને લેઇને ઇરાવતીમાં જતો હતો તેમનો પણ વાટમાં મેળાપ થયો પછી મ્હોટા આનંદથી સહુ ઇરાવતીમાં આવ્યા પછી રાજ્યમાં ફેર ફાર એવી આનંદની વાત સાંભળી પછી વિલંબ ન કરતાં પ્રધાન અને રાજાને આવી મળ્યા પછી તેમણે ન્યાય કરીને આજનો પ્રસંગ આણ્યો. આ પ્રકારનો દુઃખકારક ઇતિહાસ સાંભળીને સહુકોને માઠું લાગ્યું. કેટલાએકની આંખ્યોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી. તે અપરાધી લોક યમદૂત જેવા સહુકોની નજરમાં આવ્યા. હવણા જ તેની માઠી અવસ્થા કરીને તેમને ઠાર મારવા એવું સહુ લોકોએ કહ્યું.

એ સહુ વૃત્તાંત સાંભળીને રાજાને ઘણી રીસ ચડી પછી તેણે પ્રધાન પાસે અપરાધીયોને કહેવરાવ્યું કે આ કહ્યું તે ઉપર તમારે કાંઈ બોલવાનું છે પણ સહુ સાક્ષી તૈયાર હતા તેથી તે કોઈ કાંઈ બોલી શકયા નહિ. નીચે મુખ કરીને સહુ રડવા લાગ્યા. પ્રધાને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કાંઈ બોલવાનું નથી એવું કહ્યું પછી રાજાએ પ્રત્યેકને દંડ દીધા તે નીચે પ્રમાણેઃ—શુકલાક્ષના હાથ પગ બાંધીને પંદર દિવસ પર્યંત ગળા બરાબર છાણમાં અને લીંડીઓમાં પૂરી રાખવો પછી તેને હાથીના પગ તળે કચરાવી નાંખવો. ભદ્રાક્ષને ઉજયિનીમાં લેઈ જઇને તેનાં માઠાં કામ સહુકોને જાહેર કરવાં અને તેને તહિંજ ફાંસી દેવી. પંચાક્ષરી બાવાને તો હવણાં

જ ફાંસી દેવી. બાકીના સાક્ષીદારોએ ખરી સાક્ષી પુરી માટે તેમને છોડી દેવા એવો હુકમ થયો એટલે તે લોકો દેખતાં બાવાને ફાંસીએ ચડાવ્યો. પછી રાજાએ ધનશંકરને બીજા પ્રધાનની જગા આપી અને જપત કરેલી સહુ વસ્તુઓ પાછી આપવાનો હુકમ કર્યો અને જેમના ઉપર વિના-કારણે જુલમ થયો હતો તેમની પણ તેમની પેઠે વ્યવસ્થા કરી. પછી પૂર્વ પ્રમાણે નીતિથી રાજ્ય કારભાર ચાલવાનો આરંભ થયો તે જોઇને પ્રજા બહુ સુખ પામીને આનંદથી વર્ત્તવા લાગી. શાંતવર્માએ જમાઇના અને દીકરીના વિચારથી આપણી સહુ સંપત્તિ અને જાગીર સોમદત્તને આપી. ધનશંકરે જે લોક આપણા સંકટ સમયે ઉપયોગી થયા હતા તેમનું સારી રીતે કલ્યાણ કરયું, પછી સહુ મ્હોટા આનંદમાં વર્ત્તવા લાગ્યા.

સમાપ્ત.

માત્ર "ગુજરાતી"ના ગ્રાહકોને જ સસ્તા ગ્રંથો

		રૂ. આ.
૧	**જુનું નર્મગદ્ય**–વધારા ને કવિની છબી સાથે નવી આવૃત્તિ.	૧– ૪
૨	**ગંગા–ગુર્જર વાર્તા**–અને શિવાજીની સુરતની લૂટ....	૦– ૮
૩	**ઘાસીરામ કોટવાલ**–પેશ્વાઇના વખતની બહુ રમુજી–ચાનક અને જ્ઞાન આપનારી વાર્તા.	૦– ૪
૪	**વેદોક્તધર્મપ્રકાશ**–વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી કૃત. એ ગ્રંથમાં ધર્મના ઘણા ગૂઢ વિષયોના સાદી ભાષામાં એવા સચોટ ખુલાસા આપ્યા છે કે, જેવા બીજે સ્થળે ભાગ્યે જ વાંચવામાં આવશે.	૦–૧૪
૫	**ગુજરાતસર્વસંગ્રહ**–કવિ નર્મદનો રચેલો ને સરકારે છપાવેલો...	૧– ૦
૬	**ધાતુસંગ્રહ**–ટેલર અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો રચેલો અને સરકારે છપાવેલો.	૦– ૬
૭	**દેશવ્યવહારવ્યવસ્થા**—કવિ નર્મદનો ન છપાયલો અર્થશાસ્ત્રનો ઉત્તમ ગ્રંથ.	૦–૧૪
૮	**રામજાનકીદર્શન**–(નાટક) કવિ નર્મદ.... ...	૦– ૬
૯	**સારશાકુન્તલ** (નાટક)	૦– ૪
૧૦	**ધર્મવિચાર**–અદ્વિતીય નિબંધોનો સંગ્રહ	૦–૧૨
૧૧	**બાળકૃષ્ણ વિજયનાટક.**	૦– ૪
૧૨	**નર્મ કવિતા**–સુરત સોદાગર પ્રેસમાં છપાયલી ...	૮– ૧
૧૩	**એમ. એ. બનાકે કયોં મેરી મીટ્ટી ખરાબકી.**	૧– ૦
૧૪	**આજકાલનો સુધારો કે રમણીય ભયંકરતા...**	૧– ૦
૧૫	**ભાગવત્ એકાદશસ્કંધ**–મૂળ–ભાષાંતર–ચિત્ર. પાકું પુઠું સુંદર કાગળ	૦– ૬
૧૬	**તેજપ્રભા**–સાંસારિક અને ધાર્મિક તત્ત્વોનું નવલ-કથાદ્વારા આમાં ઉત્તમ રીતે દર્શન કરાવેલું છે. ...	૦–૧૪
૧૭	**શુક્રનીતિ...**	૧– ૪
૧૮	**બોધવચન**–પરમહંસ રામકૃષ્ણનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ. ...	૦– ૬
૧૮	**૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનું હિંદુસ્તાન.**	૦– ૮
૨૦	**હિનારબસ**	૦– ૭

જાહેરખબર આપનારાઓને ઉત્તમ તક

૧ "ગુજરાતી" પત્ર દર અઠવાડિએ (૧૨૦૦૦ નકલ)
૨ "ગુજરાતી"નાં ભેટનાં પુસ્તકો (૧૩૦૦૦ નકલ)
૩ "ગુજરાતી"નું કાર્તિક પંચાંગ (૫૦૦૦૦ નકલ)
૪ "ગુજરાતી"નો દીપાવલિ અંક (૧૨૦૦૦ નકલ)

"ગુજરાતી" ભાષા બોલનાર એક પણ જ્યાં વસતો હશે ત્યાં આ ચારમાંનું એક પણ મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

"ગુજરાતી" પત્રનું લવાજમ મુંબઇમાં માત્ર રૂ૩– ૮–૦
બહારગામ રૂ૪–૧૨–૦

વળી પ્રતિવર્ષે એક **ઐતિહાસિક નવલકથા** અને **દીપાવલિનો સાહિત્યોપયોગી સચિત્ર અંક** વિના મૂલ્યે મળશે. વાંચન માટે મનને એના કરતાં વધારે પોષક ખોરાક સસ્તો મળશે નહિ.